Міністерство освіти і науки України
Черкаський державний технологічний університет

На правах рукопису

ЧЕПУРДА ГАННА МИКОЛАЇВНА

УДК – 94 (477) “1948 – 1965”

«ВЕЛИКИЙ ПЛАН ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ» (1948 – 1965 рр.): УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Лазуренко Валентин Миколайович,
доктор історичних наук,
професор

Черкаси – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК АБРЕВІАТУР ТА УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 4 – 6

ВСТУП 7 – 18

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми 19 – 57

1.2 Джерельна база 58 – 75

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження 75 – 84

РОЗДІЛ 2. ПОШУКИ ШЛЯХІВ ОПТИМІЗАЦІЇ ВПЛИВУ НА ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ УМОВИ УКРАЇНИ

2.1 Природно-кліматичні реалії та соціо-гуманітарні традиції ведення сільського господарства на українських землях 85 – 103

2.2 Теоретичні та практичні напрацювання щодо пом’якшення мікроклімату в зоні українського степу 104 – 135

РОЗДІЛ 3. ТОТАЛІТАРНА КОНЦЕПЦІЯ «ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»

3.1 Посуха 1946 р. та розроблення «Великого плану перетворення природи» 1948 – 1965 рр. 136 – 167

3.2 Формування нормативно-правової бази та практичних рекомендацій до здійснення «Великого плану» 167 – 188

РОЗДІЛ 4. РЕАЛІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ В ЖИТТЯ «ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»

4.1 Заліснення степових та лісостепових регіонів України (1949 – 1956 рр.) 189 – 225

4.2 Будівництво водосховищ, ставків та зрошувальних систем 225 – 254

4.3 Осушувальна меліорація як складова реалізації «Великого плану перетворення природи» 254 – 276
4.4 Впровадження травопільних сівозмін 276 – 292

РОЗДІЛ 5. ПРЯМІ ТА ОПОСЕРЕДКОВАНІ НАСЛІДКИ ЗДІЙСНЕННЯ «ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»
5.1 Економічні аспекти «великих будов комунізму» в Україні 293 – 319
5.2 Вплив соціалістичних експериментів на довкілля 319 – 348

ВИСНОВКИ 349 – 361

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 362 – 426

ПЕРЕЛІК АБРЕВІАТУР ТА УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік

га – гектар

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ГЕС – гідроелектростанція

«Гідроенергопроект СРСР» – Всесоюзний проектно-вишукувальний і науково-дослідний інститут з проектування гідроелектричних станцій

Головводгосп УРСР – Головне управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР

Держкомгідромет СРСР – Державний комітет СРСР по гідрометеорології

Держлісфонд УРСР – Державний лісовий фонд УРСР

Держплан УРСР – Державна планова комісія при Раді Міністрів УРСР

ЗП – збірник постанов

кВт – кіловат-година

крб – карбованець

м. – місто

млн – мільйон

ЛМС – лісомеліоративна станція, лукомеліоративна станція

МТС – машинно-тракторна станція

НАН України – Національна академія наук України

наркомат – Народний комісаріат

Наркомзем УСРР – Народний Комісаріат землеробства Української Соціалістичної Радянської Республіки

Оп. – опис

РНК СРСР – Рада Народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік

РНК УСРР – Ра́да Наро́дних Коміса́рів Української Соціалістичної Радянської Республіки

с. – село

смт – селище міського типу

Спр. – справа

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

т – тонна

тис. – тисяча

УкрГІДЕП – Український відділ інституту «Гідроенергопроект» СРСР

УкрНДІЛГ – Український науково-дослідний інститут лісового господарства

Укргідромеліопроект – Український державний трест з вишукувань, досліджень та проектування зрошувальних і осушувальних систем і гідротехнічних споруд

Укрводгосп – Головне управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР

Укрдіпроводгосп – Український науково-дослідний інститут лісового господарства

Укрземпроект – Республіканський проектний інститут по землевпорядкуванню

Укрірводбуд – Головне управління по водогосподарському будівництву УРСР: іригації, осушенню та обводненню

Укрмеліоводбуд – Трест меліорації і водного будівництва головного управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР

Укрмехгідробуд – Трест механізації гідромеліоративних робіт головного управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР

УкрНДІЛГА – Український науково-дослідний інститут лісового господарства та агролісомеліорації

УкрНДІгіліс – Український науково-дослідний інститут гірського лісівництва

УкрНДІГіМ – Український науково-дослідний інститут гідротехніки і меліорації

Укрпівденді проводгосп – Український Південний державний проектно-пошуковий інститут водного господарства

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

Ф. – фонд

ФЗН – фабрично-заводське навчання

ц – центнер

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України

ЦДАВО України – Центральний державний архів виконавчих органів влади і управління України

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б) У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ЦСУ УСРР – Центральне статистичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку Української держави проблеми охорони природи і екологічної безпеки перебувають в центрі уваги суспільства, що зумовлено гостротою екологічної ситуації в Україні останніх десятиліть, а також планетарними масштабами проблеми. Особливо актуальними є такі її аспекти, як техногенне навантаження на довкілля і боротьба із посухою, суховіями та іншими негативними природно-кліматичними явищами. Непродумане втручання людини у природне середовище призвело до того, що сучасне суспільство балансує на критичному порозі екостабільності, а Україна нині з багатьох позицій займає чільне місце у світовому процесі антропотехногенної загрози довкіллю.

У цьому контексті особливого значення набуває всебічне дослідження і переосмислення на нових методологічних засадах українського виміру історії розроблення і реалізації масштабних природоперетворювальних проектів та їх соціально-екологічних наслідків. Важливу складову таких досліджень становить аналіз практичних і теоретичних напрацювань минулого щодо пом’якшення мікроклімату, в тому числі й України.

Передусім актуалізується всебічне вивчення «Великого плану перетворення природи» (сталінського) – безпрецедентної за своїми масштабами комплексної програми регулювання природи, яка мала за мету змінити кліматичні умови на великих територіях Радянського Союзу і завдяки цьому домогтися підвищення продуктивності сільського господарства. Стратегічні напрями цього плану сформульовані у спільній постанові Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР». При цьому слід брати до уваги, що ідеї та проекти щодо захисних лісонасаджень,

зрошення і використання дніпровської води в посушливих районах зародилися ще в XIX ст. і набули подальшого розвитку в наступні періоди. Вагомий внесок у цю справу зробили українські вчені і господарники-практики.

Основу цього плану складало насадження лісових смуг, які, за задумом розробників, мали перегородити шлях суховіям і змінити клімат на великих площах. Розрахований на період 1948 – 1965 рр. план перетворення природи передбачав створення ряду великих лісових державних смуг в степових і лісостепових районах та розгалуженої мережі місцевих лісосмуг. З метою запобігання посух, піщаних і пилових бур планувалося будівництво водойм, посадка захисних лісонасаджень і впровадження травопільних сівозмін у південних районах. План передбачав також значний обсяг меліоративних робіт з осушення та зрошення земель, регулювання річок і поверхневого стоку вод, закріплення пісків і ярів тощо.

Під «Великим планом перетворення природи» розуміють не тільки (і не стільки) згадану вище власне постанову Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р., а передусім розглядається закладена в ній концепція тотального втручання в природне середовище з метою його «перетворення», що набула розвитку в комплексі наступних директивних документів. А здійснені на їх виконання заходи завдали значної шкоди довкіллю. В Україні масштабною складовою частиною таких заходів стало спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, негативні наслідки яких значно перевищили позитивні.

Багатоплановість і значною мірою суперечливість положень «сталінського плану» та його соціально-економічних, екологічних, а також соцільно-гуманітарних наслідків для України останнім часом привертають до себе увагу не тільки представників природничих, технічних та інших галузей науки, а й істориків. Однак історичні аспекти дослідження носять поки що фрагментарний характер і на сьогодні немає комплексної праці, яка б

відтворювала історію розроблення, зміст та етапи реалізації плану, а сама проблема залишається далеко не вичерпаною.

Актуальність всебічного дослідження усіх, в тому числі й історичних, аспектів, пов'язаних із виконанням накреслень «Великого плану перетворення природи» в Україні визначається, насамперед, тим, що в сучасних умовах проблема охорони довкілля, екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів стає все більш нагальною. Виходячи з цього, вкрай важливого значення набуло поглиблене, об'єктивне вивчення та неупереджений аналіз як позитивних, так і негативних аспектів історичного досвіду створення та функціонування меліоративних систем, водогосподарських об'єктів і гідроелектростанцій, більшість із яких діють в Україні й сьогодні. При цьому з часом все помітнішими стають негативні наслідки їх діяльності, передусім згубний вплив на довкілля гігантських об'єктів, збудованих у рамках реалізації «сталінського плану» та в наступний період на основі розвитку закладених в ньому ідей гігантоманії та ігнорування законів природи.

Необхідність комплексного дослідження теми зумовлюється не тільки потребою об'єктивної і всебічної історичної реконструкції процесу здійснення системних і масштабних заходів з метою зміни природного середовища, а й набуває значення через потребу врахування практичного досвіду минулого, в тому числі й негативного, у розв'язанні соціально-екологічних проблем. Тому в сучасних умовах не лише не втрачають, а й набувають особливої актуальності такі напрямки історичних досліджень практики розроблення та наслідків реалізації програм зміни природного середовища України, передусім «Великого плану перетворення природи» (сталінського):

- заліснення степових та лісостепових регіонів;
- будівництво водосховищ та зрошувальних систем;
- осушувальна меліорація;

- впровадження травопільних сівозмін.

При цьому, окрім економічних аспектів здійснення «перетворення природи», першочергової уваги потребує дослідження впливу соціалістичних експериментів на довкілля і життя людини.

Звернення до конкретного історичного досвіду діяльності з перетворення природи дасть змогу краще побачити й оцінити сучасні можливості і шляхи охорони і збереження природного середовища. Тому його узагальнення, критичне осмислення і урахування сприятиме розробленню засад державної політики у сфері охорони навколишнього середовища та природокористування в сучасних умовах.

Актуальність теми посилюється й тим, що в історико-гуманітарних дослідженнях при вивченні суспільних процесів природний фактор традиційно недооцінюється. До того ж, у сучасній історичній науці існують різні точки зору в оцінці історичних аспектів проблеми взаємодії суспільства і природи, включаючи здійснення природоперетворювальних програм та заходів з охорони довкілля. На наш погляд, дослідження теми допоможе заповнити існуючі прогалини в історіографії «Великого плану перетворення природи» 1948 – 1965 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковими планами кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету. Вона органічно пов'язана із проблематикою наукових досліджень Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та Інституту історії України НАН України «Історичні форми ментальності, соціально-економічного та громадського самоврядування українського селянства» (номер державної реєстрації 0102U006796).

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі історичних, суспільно-політичних, природно-кліматичних передумов та особливостей

практичного здійснення масштабних заходів «Великого плану перетворення природи» 1948 – 1965 рр. в Україні та водночас – з'ясуванні екологічних, гуманітарних та соціально-економічних наслідків від їх реалізації.

Поставлена мета конкретизується в таких **дослідницьких завданнях:**

– визначити ступінь наукового вивчення проблеми, рівень і повноту джерельної бази та методологічні засади дослідження;

– розкрити природно-кліматичні та соціогуманітарні реалії ведення сільського господарства на українських землях в дорадянський період як передумову подальшого розроблення і реалізації масштабних заходів, спрямованих на пом'якшення клімату;

– дослідити теоретичні та практичні напрацювання щодо пом'якшення клімату в зоні українського степу і лісостепу до прийняття «Великого плану перетворення природи»;

– охарактеризувати суть тоталітарної концепції «сталінського плану перетворення природи» та особливості радянської державної політики у сфері охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів;

– проаналізувати історичні умови та формування нормативно-законодавчої бази «Великого плану перетворення природи» в Україні на союзному та республіканському рівнях;

– показати практичну роботу із заліснення степових та лісостепових регіонів України та створення полезахисних лісосмуг;

– з'ясувати особливості організації будівництва водосховищ дніпровського гідрокаскаду, а також ставків, водойм та зрошувальних систем в інших регіонах України;

– висвітлити заходи з осушувальної меліорації як один з напрямів «Великого плану перетворення природи»;

– визначити прямі та опосередковані економічні, екологічні та соціально-гуманітарні наслідки реалізації «Великого плану перетворення природи» в Україні.

Об'єктом дослідження виступає розроблення та реалізація «Великого плану перетворення природи» в Україні.

Предметом дослідження є теоретичне обгрунтування, проектування, спорудження і введення в дію передбачених «планом перетворення природи» систем і об'єктів регулювання природи, участі в цьому органів партійно-державної влади, наукових установ, виробничих колективів та наслідки їх діяльності з втілення на практиці науково не обґрунтованих ідей.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від часу прийняття постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництві ставків і водойм для забезпечення високих і сталих врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР», яка з подачі компартійних ідеологів отримала назву «великого» або «сталінського плану перетворення природи» і склала організаційну та концептуальну основу реалізації безпрецедентного втручання в природне середовище. Верхня межа (1965 р.) зумовлена крайніми термінами реалізації передбачених планом заходів щодо створення масштабних полезахисних лісонасаджень, будівництва меліоративних систем, водогосподарських об'єктів і гідроелектростанцій та інших об'єктів в Україні, а також усуненням в 1964 р. від влади М. С. Хрущова і остаточного згортання заходів із виконання «Великого плану перетворення природи».

При цьому враховується певна внутрішня неоднорідність періоду, наявність зумовлених політичними чинниками і відмінних один від одного етапів – суто тоталітарного і етапу обмеженої лібералізації суспільного життя, коли відбулася певна зміна природоперетворювальних пріоритетів радянського керівництва.

В окремих випадках для забезпечення логіки викладу та аргументованості положень і висновків у дисертації здійснено екскурси за межі вказаного періоду, зокрема при аналізі історичних передумов прийняття плану «перетворення природи» та характеристиці економічних, природно-кліматичних та соціо-гуманітарних наслідків його реалізації в України.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються адміністративних кордонів Української РСР відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу. Використання у роботі терміна «Україна» стосується території Української РСР у складі СРСР.

Методи дослідження. При визначенні теоретико-методологічних засад дослідження історичних аспектів «Великого плану перетворення природи», передусім, враховувався стан наукової розробки і самого характеру теми, а також сформульованої мети, дослідницьких завдань та джерельної бази дисертації. В основу теоретико-методологічних засад дослідження покладена сукупність загальнонаукових та спеціальних принципів: науковості, історизму, об’єктивності, системності, плюралізму, а також історіософських напрацювань провідних дослідників соціально-економічної історії України. Застосування під час роботи над дисертацією цих принципів та методів дозволило обрати найбільш оптимальні, на нашу думку, методологічні підходи для досягнення поставленої мети та реалізації дослідницьких завдань.

Методологічні принципи, на яких ґрунтувалося виконання роботи, зумовили відповідний методологічний інструментарій. Одночасно із застосуванням в процесі роботи над дисертацією таких загальнонаукових методів дослідження як аналіз і синтез, індукція і дедукція, автор важливого значення надавала соціально-історичним методам – соціально-структурному і психологічному аналізу, компаративному, історико-типологічному, історико-системному, ретроспективному та інших. Специфіка теми зумовила

застосування таких сучасних міждисциплінарних методів як квантативний і синергетичний.

Наукова новизна одержаних результатів визначається самою постановкою проблеми, яка вперше стала об'єктом спеціального історичного дослідження, та комплексною спробою історичної реконструкції процесу обґрунтування розроблення, реалізації та наслідків «Великого плану перетворення природи» в Україні на основі всебічного аналізу і введення в науковий обіг значного корпусу неопублікованих документів.

У дисертаційному дослідженні представлено історіографічний аналіз наукової проблеми, який показав, що при наявності значного масиву літератури, присвяченої природоперетворювальним заходам в досліджуваний період, практично немає праць, виконаних в історичному форматі, ґрунтованих на основі синтезу емпіричних даних і теоретичних концепцій та методологічних засадах сучасної історичної науки.

Здійснений аналіз опублікованих і неопублікованих архівних джерел, комплексний підхід до розширення самої джерельної бази дослідження, у тому числі й за рахунок залучення ще недостатньо опрацьованих науковцями джерел сучасних електронних ресурсів, дозволили автору висвітлити конкретні питання, які складають сутність наукової проблеми і які до цього часу були не з'ясовані або ж досліджені фрагментарно.

Проаналізовано теоретичні та практичні напрацювання, спрямовані на пом'якшення клімату в зонах українського степу і лісостепу до прийняття «Великого плану перетворення природи». При цьому доведено, що ідеї та проекти щодо захисних лісонасаджень, зрошення і використання дніпровської води в посушливих районах зародилися ще в XIX ст. Показано вагомий внесок у цю справу українських вчених і господарників-практиків.

З'ясовано, що на час прийняття плану природно-кліматичні умови України, передусім у степовій зоні, не забезпечували стабільності у веденні сільського господарства. Значної шкоди і втрат завдавали часті посухи, так

звані «чорні бурі» та суховії. Ускладнював ситуацію й консерватизм соціогуманітарних традицій щодо впровадження прогресивних агротехнічних та гідромеліоративних заходів. Ці та інші об'єктивні чинники диктували необхідність розроблення та реалізації масштабних заходів щодо поліпшення природно-кліматичних умов ведення сільського господарства.

У дисертації отримано додаткову аргументацію того, що в основу союзного «плану перетворення природи» було взято ініційовані українським керівництвом і розроблені у 1948 р. на республіканському рівні заходи щодо розгортання полезахисного лісонасадження та меліоративних робіт. Підтверджено однакову концептуальну спрямованість цих документів, а також однакові за суттю положення.

Водночас у дисертації з'ясовано, що закріплені союзним планом гуманістичні традиції українського лісівництва, пов'язані зі створенням та розширенням площ цього природного ресурсу, а також в цілому позитивна ідея «Великого Дніпра», у 1950 – 1960-х рр. зазнали значних коригувань в негативний бік. «Великий план перетворення природи», спотворений політичним курсом тогочасного радянського керівництва на гігантоманію у спорудженні об'єктів дніпровського гідрокаскаду, завдав значної шкоди екології України, передусім землям Наддніпрянщини.

Всебічно досліджено практичну роботу із заліснення степових і лісостепових регіонів України та створення полезахисних лісосмуг, будівництва водосховищ дніпровського каскаду гідроелектростанцій, а також місцевих водойм, зрошувальних і осушувальних систем, показано заходи з меліорації як складову «Великого плану перетворення природи». На основі цього аналізу визначені як позитивні, так і згубні, – прямі та опосередковані економічні, екологічні і соціально-гуманітарні наслідки реалізації на практиці «великого плану перетворення природи» в Україні.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки і узагальнення, що містяться у

роботі, суттєво розширюють сучасні знання з аграрної та екологічної історії України, а відтак сприяють активізації досліджень з цієї проблематики, так і суміжних та дотичних до неї тем. Результати дисертаційного дослідження можуть залучатися для розробки лекційних курсів, проведення спецсемінарів, створення підручників та навчальних посібників з історії України вказаного періоду.

Окремі положення та висновки дисертації можуть бути використані при розробленні та оптимізації сучасної державної політики в аграрному секторі та в галузі охорони навколишнього середовища. Зокрема сформульовані пропозиції можуть бути враховані при визначенні державних пріоритетів щодо питань екологічної безпеки держави, підвищення продуктивності і організації сільськогосподарського виробництва та вжиття заходів щодо пом’якшення негативних наслідків процесу глобального потепління та викликаних ним кліматичних змін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною і завершеною науковою працею, в якій викладено авторські ідеї, концепції та підходи, реалізовані під час розробки основних положень дослідження. Особистий внесок здобувача полягає у комплексному розкритті передумов прийняття і сутності тоталітарної концепції «сталінського плану перетворення природи», особливостей процесу його реалізації в Україні та наслідків.

Апробація результатів дослідження. Рукопис дисертації був обговорений і схвалений на засіданні кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету. Попередні результати роботи представлені у доповідях і повідомленнях на XVI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції ««Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (01 – 02 серпня 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький); XVII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції ««Проблеми та

перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (30 – 31 серпня 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальные научные исследования различных социальных процессов современного общества» (11 – 12 вересня 2015 р., м. Одеса); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (25 – 26 вересня 2015 р., м. Херсон); XVIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції ««Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (29 – 30 вересня 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія» (9 – 10 жовтня 2015 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук» (16 – 17 жовтня 2015 р., м. Одеса); Міжнародній науковій конференції «Problems of humanities and social sciences – 2015» (25 жовтня 2015 р., Угорщина, м. Будапешт); Міжнародній науково-практичній конференції «Перші Таврійські історичні читання» (27 січня 2017 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні» (28 січня 2017 р., м. Львів); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (3 – 4 лютого 2017 р., м. Київ).

Публікації. Здобуті автором наукові результати опубліковано у індивідуальній монографії загальним обсягом 19 друк. арк., 34 статтях у наукових виданнях, збірниках доповідей і повідомлень наукових конференцій (з них 20 – у фахових виданнях, затверджених ДАК України). Загальний обсяг публікацій становить 17,6 друкованих аркушів.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації вибудувана у відповідності з метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, поділених на 13 підрозділів, висновків і списку використаних джерел та літератури (602 найменування). Повний обсяг дисертації становить 426 сторінок, у тому числі основний текст – 361 сторінка. У дисертації розміщено 26 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема історичних аспектів антропогенних процесів, зокрема розроблення і реалізації масштабних програм перетворення природи та їх соціально-екологічних наслідків донедавна фактично залишалася поза увагою дослідників. І лише останнім часом посилилася увага до вивчення та систематизації знань про цю важливу складову охорони природи й екологічної безпеки України, всебічного і об'єктивного її осмислення. Одним із напрямів цієї роботи є аналіз історіографії та джерельної бази дослідження історії прийняття безпрецедентного за своїми масштабами комплексного «Великого плану перетворення природи» 1948 – 1965 рр.

Історіографічному аналізу та дослідженню джерел з обраної теми, систематизації та узагальненню отриманої інформації і забезпеченню наукової достовірності результатів цього дослідження сприяло застосування сучасної методології.

1.1 Історіографія проблеми

Здійснений за історико-хронологічним та проблемно-тематичним принципами аналіз досліджень з історії розроблення та прийняття «Великого (сталінського) плану перетворення природи», спорудження і введення в дію передбачених ним систем і об'єктів регулювання природи дав підстави для узагальнюючого висновку про те, що заявлена тема дисертаційного дослідження є малодослідженою і знайшла лише епізодичне і фрагментарне відображення у вітчизняній історіографії. В існуючих на сьогодні окремих матеріалах (здебільшого наукових та публіцистичних статтях), автори,

переважно фахівці з природничо-географічних та економічних наук, торкаються лише деяких її аспектів.

За основними тенденціями, методологічними принципами, концептуальними підходами та особливостями джерельної бази увесь історіографічний масив із вивчення проблеми масштабних заходів щодо зміни природного середовища, передбачених «сталінським планом перетворення природи» та їх наслідків умовно можна поділити на радянський (друга половина 1940-х – початок 1990-х рр.) і сучасний (1990-ті рр. – до теперішнього часу).

Запропонована періодизація обумовлена об'єктивними політичними та ідеологічними чинниками, що визначали життя українського суспільства, а відповідно – тематику та методологічні підходи, які домінували в історичних дослідженнях. У свою чергу, в радянському періоді доцільно виділити три, зумовлені особливостями розвитком українського суспільства, етапи:

- перший – із кінця 1940-х років – до середини 1950-х років;
- другий – із середини 1950-х років – до середини 1980-х років;
- третій – із другої половини 1980-х років – до початку 1990-х років.

Кожен із цих етапів має свої специфічні особливості щодо можливості використання джерельної бази і публікації результатів дослідницької роботи, а також щодо ідеологічних оцінок та характеру висвітлення проблеми, що досліджується.

Для формування цілісної історіографічної картини історії використання природних ресурсів і взаємодії людини і природи вважаємо за доцільне вийти за межі хронологічних рамок дослідження, оскільки характеристика праць дослідників попереднього періоду дає уявлення про передумови розроблення концепції програми пом'якшення природно-кліматичних умов.

Проблеми зниження негативного впливу впливу природних явищ на ведення сільського господарства на півдні України ще в XIX – на початку

XX ст. порушували відомі вчені-природознавці того часу. Зокрема В. В. Докучаєв (1846 – 1903) за наслідками польових експедицій в зоні українського степу і лісостепу встановив, що причиною неврожаїв, окрім кліматичних умов, там були зміни стану ґрунтів, зумовлені варварським ставленням до них людини, що призвело до їх висушення та втрати родючості [358, с. 1 – 2]. Ще у 1891 р. в праці «Наши степи прежде и теперь» [357] ним зроблено висновок про необхідність вжиття термінових заходів із відновлення родючості степових ґрунтів на півдні України.

Дослідник степової природи український вчений-агроном О. О. Ізмаїльський (1851 – 1914) у своїй виданій у 1893 р. книзі «Як висох наш степ» синтезував багатий аналітичний матеріал щодо наслідків багаторічних господарських спостережень і на основі цього визначив стан і шляхи розвитку сільського господарства степової смуги. Він констатував, що клімат степової зони України стає все посушливішим через знищення лісів, розорювання степів, утворення великої кількості ярів, змив ґрунтів і втрату ними зернистої структури [387].

Пом’якшенню клімату в зоні українського степу приділяв увагу і класик природознавства, основоположник науки про фізіологію рослин та агробіології К. А. Тімірязєв (1843 – 1920). Одним із засобів боротьби з посухами, в тому числі на півдні України, він вбачав лісонасадження, виклавши свої міркування у публічній лекції 1892 р. «Боротьба рослин із посухою», яка вміщена у збірнику його праць та публічних виступів [540].

Привертають увагу праці українського вченого-гідролога М. І. Максимовича, якого вважають основоположником наукових гідрологічних досліджень Дніпра. Він вивчав водний режим Дніпра та його приток, проектував спорудження річкового порту в Києві. Результати гідрологічних досліджень Дніпра викладено у багатьох публікаціях, серед яких чільне місце посідає книга «Дніпро і його басейн» [464; 465].

Аналізуючи історіографію досліджуваної проблеми, також необхідно відзначити науковий доробок українських вчених, які на початку 1920-х рр. змушені були емігрувати і працювати в українських наукових осередках за кордоном. Серед них – відомий український вчений-лісознавець Б. Г. Іваницький (1878 – 1953), який ще у 1917 р. розробив першу в історії програму розвитку лісової дослідної справи незалежної України. Основним надбанням цього періоду є його робота над першим «Законом про ліси Української Народної Республіки» 1919 р. [183].

Вагомим є внесок Б. Г. Іваницького у становлення та розвиток агролісомеліоративної дослідної справи в Україні. Набутий практичний досвід та аналітичне мислення дали йому змогу зібрати й узагальнити значний фактичний матеріал, з'ясувати особливості природи українського лісу, його історії, господарського значення, шляхи розвитку лісового господарства та агролісомеліоративної науки. Серед його праць, присвячених ролі лісонасаджень у збереженні природного середовища, – перша книга про лісівництво українською мовою «Як збутися ярів і пісків» (1907). В ній автор розкриває причини збільшення площ ярів та пісків в Україні, пропонує практичні рекомендації щодо боротьби із цим явищем [380].

У своїх працях, які Б. П. Іваницький написав, перебуваючи в еміграції, варто виділити такі: «Обезліснення України» (1926) [381], «Руйнація лісової господарки на Україні» (1927) [385], «Ліси і лісове господарство на Україні» (1936) [382; 383, 384]. В цих та інших своїх напрацюваннях автор відзначає, що техніка українського лісівництва має свою специфіку, наголошуючи, що саме вітчизняними дослідниками вироблено ряд цінних рекомендацій зі створення захисних лісових насаджень у зоні українського степу, вбачаючи в них один із головних чинників створення умов для ведення сільського господарства.

Заслуговують на увагу праці українського гідротехніка і меліоратора І. О. Шовгеніва (у 1922 – 1928 рр. професор і перший ректор Української

господарської академії у Чехословаччині), батька Олени Теліги [179, с. 8]. Він опублікував понад 50 праць з водного господарства [590; 591]. Серед них – «Водяне господарство на Україні» (1923) [589]. У ній вчений, характеризуючи водні ресурси України, зазначав, що важливим завданням є «зменшення залежності сільського господарства на степових землях од сваволі природи і від завжди можливих недородів».

Проблеми водного господарства України І. О. Шовгенів розглядав у контексті досвіду європейських країн та США. Він ставив питання про необхідність використання можливостей Дніпра та інших річок України, в тому числі малих, для виробництва електроенергії, транспорту і меліорації. Він пропонував навіть проект водного шляху Херсон – Рига чи Херсон – Гданськ, який можна було б реалізувати спільно з Польщею. Особливого значення фахівець надавав зрошенню і осушенню земель. При цьому підкреслював роль осушення, зазначаючи, що «може ще більше для України має меліорація заболочених земель через осушення їх» [589, с. 15].

Різні природознавчі аспекти, дотичні до досліджуваної проблеми, розкриваються в енциклопедичних авторських довідках, вміщених у багатотомній праці «Енциклопедії українознавства», що була видана під егідою Наукового товариства імені Шевченка у Європі (1949 – 1989) і перевидана в роки незалежності в Україні. Так, головний редактор видання В. М. Кубійович виступив автором матеріалів, в яких показує стан зрошування [443, с. 840 – 850] і осушення в Україні [444, с. 1903]. У співавторстві з М. Лебедем характеризує водне господарство [445, с. 301] і водопостачання в Україні [446, с. 310]. Лісовому господарству України присвячені матеріали Б. П. Іваницького [384, с. 1068 –1074].

Енциклопедичні статті природознавчої тематики мають виключно інформативно-довідковий характер без критичного аналізу і постановки проблем. Винятком є стаття Б. І. Іваницького, в якій він формулює головні

лісогосподарські проблеми, серед яких виділяє необхідність новозаліснення і поширення полезахисного лісорозведення.

Для дослідження теми розроблення та реалізації масштабних планів регулювання природи, зокрема використання потенціалу Дніпра, вбачається доцільним акцентувати увагу на тому, що ця ідея знайшла відображення у працях ще у 1920 – 1930-х рр. Різних аспектів використання ресурсів Нижнього Дніпра торкався вчений і відомий енергетик та гідротехнік І. Г. Александров (1875 – 1936). У 1924 р. вийшла друком його праця «Электрификация Днепра» [239], згодом – «Днепровское строительство и его экономическое значение» (1925) [240] і «Развитие Южного горнопромышленного района и Днепровское строительство» (1927) [241]. В них автор висловлював пропозиції замість будівництва кількох станцій малої потужності на дніпровських порогах побудувати одну велику греблю з ГЕС надвеликої на той час потужності, пропонуючи при цьому поруч із ГЕС розміщувати енергоємні виробництва. Проти будівництва станції-гіганта виступив відомий радянський енергетик Р. Е. Классон, який ставив під сумнів доцільність створення великого водосховища на рівнинній місцевості із затопленням великих територій [332].

Тему будівництва гідроелектростанцій на Дніпрі у своїх працях порушували Д.Т. Зузик [374], А. А. Ковалевський [410]. Разом з працями І. Г. Александрова вони заклали основу концепції «Великого Дніпра», яка в майбутньому стала підґрунтям для розроблення «сталінського плану перетворення природи».

Цю концепцію підтримував і відомий економіст-географ К. Г. Воблий, важливим напрямком наукової діяльності якого було дослідження проблем розвитку і розміщення продуктивних сил у регіоні Великого Дніпра. Вчений обґрунтував вигідність суспільно-географічного положення Дніпра, роблячи особливий акцент на значний природно-ресурсний потенціал дніпровського басейну. На основі цього ним виділено господарські комплекси Верхнього,

Середнього та Нижнього Дніпра, визначено їх структуру, територіальну організацію й перспективні напрямки розвитку. Серед визначених К. Г. Воблим завдань комплексної реконструкції Дніпра – зрошення і осушення земельних масивів у басейні Дніпра; забезпечення питною та технічною водою Донбасу [291; 292; 293].

Варто згадати авторів, які в довоєнний період висвітлювали різні аспекти природного середовища. Зокрема відомий український іхтіолог і гідробіолог Д. О. Белінг характеризував рибні ресурси Дніпра [260], М. Тюленєв – історію осушення боліт [548], С. І. Барський [255, с. 521 – 522; 256, с. 206 – 207] та Г. А. Марченко [468; 469] торкалися проблем лісового господарства.

В цілому ж тема взаємовідносин суспільства і природи в тогочасній радянській історіографії висвітлювалася фрагментарно й однобоко з домінуванням уявлення про необхідність активного і наступального освоєння природного середовища та використання природних ресурсів для економічного розвитку та прогресу.

У силу відомих обставин дослідники мали дотримуватися пануючого тоді принципу партійності, тому процеси та явища суспільного життя, в тому числі і у сфері впливу на природу, висвітлювали крізь призму комуністичної ідеології. Радянський історіографічний період характеризується тим, що тогочасні праці були надмірно заполітизовані, оскільки творчі можливості авторів обмежувалися обов’язковими партійно-ідеологічними догмами, прямолінійним і безапеляційним застосуванням марксистсько-ленінської методології.

Характеризуючи літературу окресленого нами першого етапу історіографії радянського періоду (з кінця 1940-х років – до середини 1950-х років), варто зазначити, що вона за своїм підходом до розкриття теми перетворення природи, на наш погляд, не може повною мірою бути віднесеною до наукових праць, оскільки з тодішніх позицій культу

техніцизму висвітлювала переважно поточні питання масштабних заходів «Великого плану перетворення природи». До того ж, природознавчі проблеми у той час перебували під впливом такого явища радянської науки 1940 – 1950-х рр., як «лисенківщина», що виявлялося в надмірній ідеологізації, засиллі у науці людей споживацького ґатунку й авантюристів, переслідуванні прогресивних учених.

Домінуючою в історіографії цього етапу була тема партійного керівництва (а у працях, виданих до 1956 р., і ролі Сталіна) розгорнутим «наступом на природу». Майже відразу після початку реалізації завдань, поставлених перед радянським суспільством спільною постановою Ради Міністрів СРСР та Центрального Комітету ВКП(б) від 20 жовтня 1948 року «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» [204], почали з'являтись праці,присвячені висвітленню тих чи інших аспектів сталінського «Великого плану перетворення природи».

Відразу після прийняття «сталінського плану перетворення природи» в пресі та періодичних виданнях почали публікуватися матеріали агітаційно-роз'яснювального спрямування. Журнал «Наука и жизнь», зокрема, систематично публікував статті науковців з коментарями різних аспектів «плану». Серед них – статті Г. Р. Ейтінгена «Лісові полоси у боротьбі за урожай» [594, с. 9 – 10], Т. Ф. Якубова – «Заліснення і закріплення пісків» [598, с. 13 – 14], Т. К. Петрова – «Великий сталінський план перетворення природи в дії» [502, с. 1 – 18].

Важливе місце посідали інструктивні матеріали Т. Д. Лисенка, які випускалися окремими брошурами і друкувалися в науковій періодиці та пресі. В них автор обґрунтовував переваги гніздового способу лісорозведення і рекомендував його до практичного застосування під час створення полезахисних лісосмуг в рамках «сталінського плану перетворення

природи» [453, с. 26; 454, с. 15–16; 455, с. 13]. На підтримку цього (як потім виявилося хибного) способу у 1951 р. з'явилася ціла низка праць про застосування гніздового методу в різних регіонах Радянського Союзу, в тому числі й в областях України.

М. Ф. Харченко виступив зі статтею «Захисні лісонасадження в радгоспах України», в якій доводив доцільність впровадження гніздового способу [558; 436, с. 55 – 57], О. М. Павлов підтримував цю позицію, спираючись на досвід Київської [498, с. 15 – 20], К. С. Геліашевич – Одеської [305, с. 68 – 73], а В. В. Карвецький – Харківської [397, с. 18 – 22] областей.

В цей час також побачила світ низка праць брошурного типу, головне завдання яких полягало в тому, щоб донести до широкої громадськості цілі «сталінського плану перетворення природи» та прокоментувати завдання, які будуть вирішуватися в ході його реалізації. В них, переважно в агітаційно-пропагандистському стилі, висвітлювалися значною мірою гіперболізовані перспективи економічних наслідків впливу на природне середовище як важливого чинника підвищення добробуту населення.

Однією з перших таких «праць» стала невелика пропагандистська брошура «Великий Сталинский план 1946 – 1958 гг.», випущена масовим тиражем у 1946 р., ще до прийняття «головного» «сталінського плану». В ній у притаманному тодішній публіцистиці пафосному стилі окреслювалися майбутні грандіозні перетворення природи [282]. До такої надмірно заідеологізованої літератури можна віднести і брошури з промовистими назвами «Величні будови комунізму» Л. М. Сумського [538], «Величні будови комунізму і їх народногосподарське значення» Ф. П. Кошелєва [440], «До нових успіхів у перетворенні природи» П. І. Лук'янова [462], «Правовий режим лісів у світлі «сталінського плану перетворення природи» Л. І. Дембо [256], «Великий план перетворення природи» В. О. Ковди [416], «Сталінський план великих робіт в степу» В. П. Мосолова [490]

«Сталінський план перетворення природи в дії» Б. О. Александрова [238], статті О. В. Палладіна [500], І. Швеця [582], А. І. Бовіна [262] та інших.

Автором низки пропагандистських праць з цієї проблеми і з такими ж промовистими назвами став тодішній заступник міністра лісового господарства СРСР В. Я. Колданов: «За сталінським планом – на перетворення природи» [433, с. 30], «Сталінський план перетворення степів і лісостепів» [435, с. 19 – 21]. Його ж перу належить стаття «Деякі підсумки і завдання на 1951 р. для лісового господарства», в якій сформульовані завдання щодо роботи з полезахисного лісонасадження відповідно до «сталінського плану», названі окремі проблеми [437].

А у 1954 р. В. Я. Колданов, аналізуючи виконання плану з лісонасаджень, піддав критиці гніздовий метод посадки дерев Т. Д. Лисенка, зазначивши, що він приніс величезні втрати державі, і поставив під сумнів саму ідею використання лісопосадок в цілях боротьби з ерозією ґрунтів [438, с. 10 – 18].

У цих та інших публікаціях того часу домінуючим було уявлення про необхідність освоєння та використання природного середовища і використання його ресурсів для економічного розвитку й прогресу з метою побудови комунізму. Проблема можливих негативних наслідків втручання в природу авторами навіть не роглядалася.

Попри відсутність критичних оцінок та ідеологічну прямолінійність, ці та інші подібні публікації дали можливість повніше опрацювати тему дослідження, простежити і виокремити найбільш характерні тенденції партійно-державної політики у сфері природи та використання природних ресурсів.

На початку 1950-х рр. з’являються праці, в яких проблеми поліпшення природних умов для ведення сільського господарства розглядаються з наукової точки зору. Так, відомий ботанік, лісознавець і географ В. М. Сукачов на сторінках журналу «Вопросы географии» у 1950 р.

опублікував статтю «Великий Сталинский план преобразования природы степных и лесостепных районов нашей страны», в якій аналізує теоретичні й практичні напрацювання відомих вчених В. В. Докучаєва, А. І. Воєйкова, П. А. Костичева, В. Р. Вільямса, Г. М. Висоцького, а також науково-дослідних установ у галузі степового лісонасадження, які покладені в основу «плану перетворення природи» [536, с. 5 – 12].

На основі науково-дослідної роботи в галузі захисного лісорозведення В. М. Сукачов доводить необхідність створення полезахисних лісосмуг, формулює перевірені на практиці рекомендації щодо здійснення лісонасаджень. За усталеною у той час традицією у своїй праці він зазначає, що «здійснення такого грандіозного плану перетворення природи можливе лише в країні, де переміг соціалізм» [536, с. 6]. У своїй праці вченому довелося також вжити обов’язкову у ті часи тезу про те, що «велике значення для степового лісонасадження має перебудова біологічної науки на основі вчення Мічуріна і Лисенка» [536, с. 13; 537, с. 5 – 22].

У виданій у 1952 р. книзі Д. В. Гака й І. М. Романенка «Великі будови комунізму і перетворення природи» дається розгорнута характеристика спорудження в СРСР об’єктів, передбачених «сталінським планом перетворення природи». Окремий розділ – «Каховська гідроелектростанція на ріці Дніпро, Південно-Український та Північно-Кримський канали», присвячений гідробудівництву на півдні України [303].

Автори з партійно-пропагандистських позицій у пафосній і безапеяційній формі змальовують оптимістичні перспективи, які матиме населення України після реалізації «сталінського плану». Свої висновки Д. В. Гак і І. М. Романенко підкріплюють численними цифровими викладками й положеннями із партійних та урядових документів. Згідно з їхніми твердженнями, результатом уведення в дію запланованих об’єктів мало стати піднесення енергетики, промисловості, транспорту, розвитку усіх галузей сільського господарства, значне зростання врожаїв, у тому числі й

таких нехарактерних для України культур, як рис і бавовник. Хоча, як показав час, більшість цих прогнозів не справдилася.

У створенні гідротехнічних споруд у степах України і в Криму автори за тогочасним ідеологічним штампом вбачали «новий яскравий прояв турботи більшовистської партії і радянського уряду про зміцнення могутності Батьківщини, про добробут трудящих» [303, с. 91].

В такому ж дусі написана економістом Г. П. Жеребкіним книга «Великі будови комунізму на Дніпрі і розвиток промисловості півдня Української РСР», в якій автор з уведенням в дію дніпровських гідростанцій пов'язує піднесення економіки України [364].

Одному із аспектів перетворення природи для поліпшення сільськогосподарського виробництва – будівництву і використанню колгоспних водойм, присвятив свою ґрунтовну працю український вчений-гідротехнік П. С. Сліпченко. Він значну увагу приділив висвітленню історії розвитку гідротехніки в Україні, характеристиці природних умов для створення водойм у різних зонах України. На фаховому рівні автор аналізує особливості спорудження у господарствах ставків та формулює рекомендації щодо догляду за греблями та водопропускними спорудами, утримання водойм в належному стані та їх практичному використання [524].

Крім того, в колі наукових інтересів П. С. Сліпченка перебувала й проблема використання ресурсів Дніпра. Зокрема ним було підготовлено і видано публічну лекцію, в якій він доводив необхідність та користь для народного господарства будівництва на Дніпрі нових гідроелектростанцій, створення водосховищ та магістральних каналів. Однак у ній висновки автора подані без належної аргументації, зокрема щодо наслідків затоплення значних територій та переселення їх жителів. Певною мірою це можна пояснити часом, в який працював автор [525].

Під таким же кутом зору у 1950 – 1960-х рр. розкривають різні аспекти будівництва та функціонування гідротехнічних об'єктів і водосховищ

дніпровського каскаду й інші автори. В їхніх працях міститься багато аналітичної інформації, цифрових та статистичних викладок щодо технічних та технологічних параметрів об'єктів, споруджених відповідно до «сталінського плану перетворення природи». Потужні гідроелектростанції та їх роль в електрифікації Української РСР характеризує, зокрема, відомий енергетик, тодішній заступник голови уряду УРСР П. С. Непорожній [495], а також Я. О. Шевченко [584], М. М. Дідковський [346], М. М. Михайленко [485], Д. Г. Жимерін [365; 366;], А. Б. Меєрсон [473], Є. А. Бакшеєв, Т. П. Доценко, Г. Д. Кадомський [253].

Окрему групу літератури такого ґатунку складають праці, що містять інформацію про стан меліоративних робіт та використання водних ресурсів і ґрунтів у період реалізації «сталінського плану». Про осушення заболочених земель Полісся йдеться в працях М. Данилевської, І. Глущенка, К. Сайчука [342], І. А. Хмари [561, с. 3 – 10]. У працях А. М. Янголя сформульовано рекомендації щодо регулювання вологості ґрунту при осушенні [599], К. П. Мошинського – щодо водоспоживання сільськогосподарських культур на торф'яних ґрунтах України [491, с. 1 – 12], М. О. Тюленєва – щодо сіяних луків та пасовищ на осушених торф'яних ґрунтах [549], О. М. Костякова – з питань організації меліоративних робіт [428]. Інформація про стан роботи з окультурення торфових ґрунтів України залежно від термінів їх сільськогосподарського використання міститься у праці, співавторами якої є С. Т. Вознюк, Ю. Т. Коробченко, Н. М. Скочинська [297, с. 42 – 54].

Та чи не найбільше різного роду літератури у цей час присвячувалося лісовому господарству, переважно актуальній на початку 1950-х рр. темі полезахисних лісонасаджень. Стан та розвиток таких насаджень в Україні, зокрема, аналізує В. І. Коптєв, акцентуючи увагу на значенні лісів для сільського господарства та інших галузей економіки, ефективності лісових смуг для захисту полів [421; 422, с. 3 – 12; 423].

Як головний напрямок «Великого плану перетворення природи» проблема полезахисних лісонасаджень, їх конструктивні особливості, вплив на формування мікроклімату і ґрунтоутворення, передусім у степовій зоні, знайшла відображення у працях М. Є. Ткаченка [543, с. 21 – 28], Г. І. М'яткіна [492], С. І. Медвєдєва [472, с. 54 – 68], Д. Ф. Соколова [530], Г. Г. Данилова [343], М. Є. Соловйова [532], П. В. Васильєва [278], В. Я. Колданова [419], Б. І. Логінова [459].

У виданих в 1950 – 1960-х рр. працях висвітлюється також історія лісового господарства, включаючи й період масштабних перетворень природи в рамках «сталінського плану». Історії лісового господарства СРСР у 1917 – 1967 рр. присвячена книга відомого вченого-лісовода А. А. Цимека. В ній, крім узагальнених даних про площі та характеристику лісів в розрізі союзних республік, наводяться відомості про лісорозведення та лісовідновлення, дається огляд робіт із лісорозведення, в тому числі й в Україні. На матеріалах Запорізької, Кримської, Черкаської та інших областей показується пряма залежність збереження висіяних культур від кількості висаджених полезахисних лісосмуг [568]. Деякі аспекти історії лісівництва висвітлюються у працях А. Г. Солдатова [531], І. С. Мелєхова [474], А. В. Тюріна [550, с. 78 – 83].

Варто зазначити, що друга половина 1950-х рр. характеризується певним «затишшям» в розробці досліджуваної проблематики, що пов'язано передусім зі змінами, які сталися у верхівці радянського керівництва, засудженням культу особи Сталіна, а разом з цим і зміною ставлення до самого «сталінського плану перетворення природи».

В цілому ж наукова розробка пробеми перетворення природи у другій половині 1940 – першій половині 1950 рр. характеризується помітним кроком уперед, передусім завдяки активній участі науковців – біологів, гідромеліораторів, степознавців. Свою увагу вони зосереджували переважно

на розробленні практичних рекомендацій із втілення поставлених завдань щодо перетворення природи.

Водночас з поля зору випадав аналіз вже проробленої роботи. У зв'язку з цим маловивченими, а то й зовсім не дослідженими залишалися природоохоронні проблеми. В історіографії цього періоду простежується вузьковідомча спрямованість, намагання перебільшити позитивні аспекти і водночас замовчувати негативні наслідки від втручання в природне середовище.

При цьому слід також зазначити, що не всі публікації можна віднести до наукових, оскільки частина з них мала вузьку джерельну базу, хибувала на притаманні радянській політичній системі ідеологічні стереотипи та упередженість у розкритті реальних проблем поліпшення умов для ефективного ведення сільського господарства.

З початку 1960-х рр. спостерігається певна активізація у висвітленні різних аспектів, пов'язаних з «планом перетворення природи». Однак їх основним змістом були не проблеми, що виникли наслідок волюнтаристського втручання в природу і порушення екологічної рівноваги, а схвалення грандіозних природоперетворювальних проектів. При цьому акцент робився на суто технологічних питаннях впровадження більш ефективних методів будівництва об'єктів природокористування. Проблеми довкілля і людського чинника залишалися поза увагою авторів або ж подавалися під кутом «лакування» дійсності, створення ілюзії добробуту і благополуччя.

Побачили світ праці, присвячені великим будовам на Дніпрі. Згадуваний вище П. С. Сліпченко у співавторстві з Г. Б. Бочарниковим, Б. І. Рутковським, О. О. Жуковим та Л. М. Осипчуком опублікував працю «Досвід потокового будівництва каналу Дніпро – Кривий Ріг». В ній на основі вивчення практичної роботи показано недоліки і прорахунки, що мали місце на спорудженні цього каналу у 1957 – 1961 рр. Вказано, що для

більшості об’єктів будови характерними були неритмічність у виконанні робіт, неповне використання потужностей підприємств будівельної індустрії, а також збільшення кількості робітників, механізмів і транспорту. Як засіб усунення наявних недоліків автори вбачали запровадження потокових методів будівництва з чітким ритмом і чергуванням усіх робіт, що мало забезпечити раціональну організацію праці [523].

Пошуку шляхів зниження затрат і здешевлення будівництва дніпровських водосховищ присвячена колективна праця О. Б. Авакяна, В. І. Воздвиженського і В. О. Шарапова [235, с. 28 – 31].

На початку 1970-х рр., аналізуючи наслідки створення Кременчуцького водосховища для прилеглих територій, Л. Г. Будкіна [269] висвітлює проблематику однобічно – зупиняючись лише на позитивних здобутках, зовсім замовчуючи негативний вплив водосховища на довкілля та проблеми переселення людей із затоплених територій. Під таким кутом зору характеризує роботи з осушення заболочених земель на Житомирщині П. Т. Божок [263, с. 3 – 12].

Наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр. формується значний масив наукової літератури, в якій на основі результатів науково-дослідної роботи робиться аналіз стану дніпровських водосховищ. І хоч у цих працях автори уникають політичних оцінок наслідків втілення в життя «сталінського плану перетворення природи», вони мали велике значення для майбутніх досліджень і висновків щодо негативного впливу дніпровського каскаду на довкілля, оскільки в них нагромаджувався великий обсяг об’єктивної наукової інформації.

Особливості біологічних ресурсів, формування рослинності та біологічного режиму під час заповнення та функціонування штучно створених водосховищ дніпровського гідрокаскаду відображені у наукових працях К. К. Зерова [370, с. 70 – 75; 371; 372, с. 3 – 11; 373, с. 37 – 48], Г. Б. Мельникова [478, с. 18 – 19; 479, с. 159 – 175; 480, с. 213 – 220; 481, с. 37

– 56; 482, с. 138 – 146], А. Д. Приймаченка [509], Я. Я. Цееба [564, с. 28 – 37; 565, с. 65 – 66; 566, с. 3 – 18; 567, с. 73 – 85], С. Л. Гусинської [340, с. 16 – 24; 341, с. 44 – 53].

Ці ж проблеми стосовно Каховського водосховища і його впливу на фітопланктон нижньої течії Дніпра розкриває В. Г. Гринь [333]. У колективній праці І. П. Лубянова, А. М. Бузакової, Ю. К. Гайдаша досліджуються зміни в складі макро- і мікрозообентосу Дніпровського водосховища після зарегулювання стоку середнього Дніпра [461, с. 167 – 175]. Характеристика зоопланктонних комплексів пригирлових акваторій після зарегулювання стоку Дніпра та інших річок подається у праці Л. Г. Коваля [415, с. 27 – 29]. Деяким показникам якості води Київського водосховища присвячена праця Ю. Г. Майстренка і Д. З. Гака [463].

Гідрометеорологічний режим каскаду дніпровських водосховищ всебічно розглядається у збірнику наукових праць за редакцією Я. Я. Цееба [567]. В іншій колективній праці А. М. Алмаров, А. І. Денисов та інші автори досліджують гідрохімічні особливості Дніпра, його водосховищ і приток [245].

Пошуку шляхів підвищення ефективності полезахисного лісорозведення встепах Правобережної України та Керченського півострова присвячені праці А. П. Стадника [533, с. 65 – 68; 534, с. 46 – 48].

Розкриттю ролі та місця КПУ під час втілення в життя «сталінського плану перетворення природи» присвячений невеликий сюжет книги П. Ю. Котлова «Діяльність КПУ по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951 – 1958)». Як і інші автори, реалії тогочасного українського села він подавав виключно у позитивному світлі, видаючи бажане за дійсне [439].

До цього ж періоду відноситься початок висвітлення загальних проблем історії охорони природи та взаємовідносин людини і суспільства, що зумовлювалося ростом усвідомлення необхідності охорони

навколишнього середовища. Більшість таких праць носила природоописовий, розповідний характер, а взаємовідносини суспільства з природою розглядалися в них крізь призму покращення економічних показників. До таких можна віднести публікації Ю. С. Шемшученка («З історії охорони природи на Україні» [585, с. 80 – 84] і В. В. Лапіна («Людина і природне середовище») [449, с. 15 – 27] в «Українському історичному журналі», видані окремими брошурами праці О. В. Чубатого «Захисна роль Карпатських лісів» [575], А. П. Федоренка «Природа і хімія» [554].

Якщо не брати до уваги обов'язковий для того часу пафосний стиль викладу матеріалу, то ці праці містять значний масив інформації і статистичних викладок з різних проблем зміни природного середовища під впливом людської діяльності, в тому числі й введення в дію об'єктів, передбачених «сталінським планом перетворення природи».

Разом з тим слід зазначити, що ще наприкінці 1960-х рр. на рівні публіцистики перші критичні публікації про негативний вплив дніпровських водосховищ на довкілля з'явилися в газеті «Літературна Україна». У статтях з промовистими назвами «Дума про чисте плесо» [349] та «Де починається Дніпро» [350] О. Дмитренка, «Борг перед природою» [408] М. Кисіля висловлюється стурбованість щодо екологічної та гуманітарної шкоди, завданої гігантськими водосховищами на Дніпрі.

На початку 1980-х рр. дещо зросла увага до вивчення історії перетворення природи та природокористування. В своїх публікаціях автори вже не обмежуються описовою констатацією фактів, а розглядають охорону природи як важливу державну справу, не виходячи при цьому за межі панівної на той час компартійної ідеології. Серед них – Р. А. Худяк, який проблеми охорони навколишнього середовища характеризує в контексті соціально-економічного розвитку, показує роль громадськості в природоохоронній роботі [562, с. 179 – 190; 563, с. 16 – 20]. З таких же позицій тему збереження довкілля висвітлюють М. І. Малишко, О. М. Крилов

[466, с. 15 – 24], Д. Й. Проценко [511, с. 25 – 33], Н. А. Лазарчук і Г. С. Потоцький [448].

Наступний етап радянської історіографії проблеми (середина 1980 – 1991 рр.) пов'язаний з горбачовською «перебудовою». І хоча на його початку в багатьох працях ще значним був вплив попередніх стереотипів, у подальшому методологічна трансформація історичної науки привела до позитивних зрушень у дослідженні багатьох проблем історії України періоду післявоєнної відбудови, в тому числі й тих, що стосувалися «перетворення природи».

Дещо оновлений, менш політизований і реалістичніший погляд на природоохоронні проблеми означеного періоду базувався на більш критичному використанні значно ширшої порівняно з попередніми десятиліттями джерельної бази. Автори праць цього часу, переважно представники технічних, природничих та економічних наук, зосереджують увагу здебільшого на характеристиці стану різних сфер природокористування та пропонують шляхи їх поліпшення.

Зокрема В. А. Джамаль, М. М. Шемякін, В. О. Білолипський [345] порушують проблему захисту ґрунтів від ерозії і пропонують комплекс заходів щодо поліпшення протиерозійної роботи. Аналіз стану іригації та рекомендації щодо удосконалення водозабезпечення землеробства в господарствах України міститься в працях В. Р. Булдея [270]. Економічній ефективності захисних лісових насаджень в системі охорони ґрунтів від ерозії присвячена праця В. М. Трибунської [547]. Ці та інші праці мають безпосереднє відношення до висвітлення процесу реалізації й наслідків «сталінського плану перетворення природи» та оцінці його ефективності для економіки України.

На відміну від попередніх періодів, з'явились гуманітарні дослідження, які потіснили праці представників технічних, природничих та економічних наук. У другій половині 1980-х рр. в Україні, як і в інших республіках СРСР,

широкого розмаху набувають громадські екологічні рухи, утверджується плюралізм думок і суджень. Під їх впливом відкриваються можливості для глибшого аналізу та об'єктивних оцінок стану охорони природи, почали з'являтися дослідження щодо негативного впливу на довкілля тих чи інших заходів, передбачених «сталінським планом перетворення природи», серед яких можна, зокрема, згадати праці Ю. О. Бабенка й В. Д. Дупляка [249] з проблем охорони природи при іригації земель, Б. А. Файбишенка [553] щодо природоохоронних заходів при зрошенні земель та М. М. Милосердова з питань боротьби з вітровою ерозією ґрунтів на півдні України [483].

Екологічна ситуація в Україні наприкінці 1980-х рр. та її перспективи висвітлені О. В. Примаком [595]. Раціональному використанню й охороні лісових ресурсів УРСР присвячена колективна праця за редакцією Я. В. Коваля [415].

До проблем збереження довкілля засобами публіцистики привертали увагу також літературно-художні та громадсько-політичні видання. Так, у публікації «Потайні шляхи підземних вод» А. Тютюнник на сторінках журналу «Вітчизна» писала про шкоду, завдану природі України: «Знадобився грім Чорнобиля, щоб примусити нас роззирнутися і усвідомити: ця катастрофа – тільки початок в ряду грядущих, не менш страшних катастроф. На той час проритими на полях нашої країни каналами вже можна було б 17 разів обперезати земну кулю по екватору, але врожаї незмінно лишалися найнижчими у Європі, від підтоплення й заболочення гинули найкращі землі. Лише в Херсонській області понівечено 120 тисяч гектарів землі та 137 населених пунктів, в Одеській і Миколаївській – іще стільки ж. Вінцем водогосподарської «творчості» мав стати Дніпровсько-Бузький гідровузол та канал Дунай – Дніпро» [551, с. 129].

В цілому ж дослідження історії та стану екології як наукового напряму у радянський час не встигали за глобальними викликами і тими, що виникали перед суспільством, оскільки в умовах панування компартійної ідеології

розвиток таких досліджень обмежувався. Та все ж спостерігалося розширення джерельної бази, виявлення та введення до наукового обігу нових документів, і, передусім, статистичних. З іншого боку, висновки історичних досліджень штучно підганялися під теоретичні положення рішень партійних з'їздів, пленумів та постанов ЦК КПРС. Кількість останніх була значною і дозволяла вишукувати необхідні директивні вказівки, положення та цитати. Тому наявний історіографічний доробок не міг компенсувати недостатню наукову розробленість історичних аспектів природоперетворювальних процесів, що відбувалися в Україні з прийняттям «сталінського плану перетворення природи», а лише окреслив певне коло проблем.

Після здобуття Україною державної незалежності та відходу у минуле характерних для радянської історіографії принципів класовості і партійності у розвитку української історіографії розпочався якісно новий період (1991 – початок XXI ст.). У його рамках відбувається відхід від радянських концепцій у дослідженні подій та явищ післявоєнного періоду, долається партійно-ідеологічний догматизм, втілюються традиції антропоцентризму, розширюється тематика досліджень.

В цей час із відкриттям доступу науковців до архівних фондів, ліквідацією цензури на екологічну інформацію відкрилися можливості більш об'єктивного і неупередженого осмислення та висвітлення в українському вимірі проблем екологічної безпеки, в тому числі історичних аспектів розроблення та реалізації «сталінського плану перетворення природи» і закладених в ньому згубних наслідків для довкілля України.

Однією з перших таких праць у 1991 р. стала монографія В. Я. Шибка «Екологія і політика», в якій автор робить спробу з'ясувати причини поглиблення екологічних проблем в Україні, пов'язуючи це з суспільно-політичними чинниками. При цьому він ставить риторичне питання «Екологічна безпечність чи закономірний наслідок командного

адміністрування?». Автор обґрунтовує також необхідність посилення екологічної освіти та виховання як складової екологічної безпеки [587]. Проблем екологізації суспільно-політичної думки в контексті національно-державного відродження України торкається у своїх працях С. І. Васюта [279, с. 75 – 87; 280].

У контексті пробудження загального інтересу до екології і прагнення з'ясувати фундаментальні засади взаємовідносин між суспільством та природою заслуговують на увагу праці, в яких автори торкаються проблем техногенної і природної безпеки та досліджують причини екологічної кризи, шукають шляхи її подолання. Зокрема це праці І. Р. Алєксєєнко, Л. В. Кейсевич [242], Л. М. Добробог [353; 354, с. 92 – 100], М. О. Алексієвець [243; 244, с. 228 – 236], В. М. Трегобчука [544, с 58 – 80; 545, с. 38 – 47], М. В. Андрієнка [247, с. 202 – 209] та інших авторів. Їхні праці дають загальне уявлення про проблеми, що мають місце в природних екосистемах, у стислій формі розкривають особливості реагування на ускладнення екологічної ситуації внаслідок надмірного втручання в навколишнє середовище. Історичні ж аспекти цієї проблеми в них згадуються лише в загальних рисах.

В цілому ж у перші роки незалежності в темі з'ясування історичних причин екологічної ситуації в Україні сталінський «Великий план перетворення природи» не виокремлювався, а згадувався, як правило, у загальному контексті критики радянської системи охорони природного середовища, екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів. Узагальнюючих же історичних досліджень в цей час не було створено.

Цю прогалину дещо компенсували публікації у центральних і місцевих періодичних виданнях авторів, переважно журналістів, екологів, економістів та істориків. Переважно це були публіцистичні матеріали, що на початку 1990-х рр. вже без цензурних перепон вміщувалися на сторінках газет та

періодичних видань. У гостропубліцистичних виступах критиці піддавалися помилки і прорахунки в природокористуванні, допущені в радянський період, приверталася увага громадськості до реальних негативних наслідків, започаткованих ще в сталінські часи масштабних заходів з перетворення природи.

Широкий суспільний резонанс мали публікації В. Жарова «Нема Дніпра, одна вода осталась…» [363], А. Сироти «Що ж усе-таки буде з Дніпром?» [522], Г. Філіпчука «Погосподарювали». Настав час одуматися» [555], В. Борейка і В. Грамма «Від Сталіна до Хрущова. Як тоталітарна система планомірно нищила природу України» [268], В. Кредо «Дніпровський каскад ГЕС загрожує Європі?» [441], В. Поліщука і В. Багнюка «Екологічні наслідки тоталітаризму в Україні: що робити» [507, с. 1603 – 1609], А. Шульги «Море чи людське горе?» [593, с. 2].

Одним із перших послідовно висвітлювати історію природоохоронних проблем України в роки незалежності розпочав відомий український еколог, біолог і природоохоронець В. Борейко, з-під пера якого у 1996 р. вийшла двохтомна праця «Білі плями природоохорони. СРСР, Росія, Україна» [265; 266]. У ній на основі опрацювання широкої джерельної бази автор в науково-публіцистичному стилі розкриває невідомі або маловідомі сторінки історії охорони природи і взаємовідносин суспільства й довкілля, передусім тих, що торкаються функціонування заповідників України.

Значне місце у двохтомній праці В. Борейка відводиться критиці «сталінського плану перетворення природи» й зазначається, що його підготовка і прийняття були здійснені без належної наукової експертизи, а реалізація забезпечувалася переважно адміністративними методами. Автор розвінчував псевдонаукові рекомендації Т. Лисенка, які директивно нав’язувалися виконавцям плану, а в кінцевому підсумку завдали значної шкоди і значних фінансово-матеріальних втрат. В. Борейко одним із перших відкрито заговорив, що окрім позитиву, який ніс в собі «сталінський план»,

під час його реалізації через недбалість та зверхнє ставлення партійного керівництва до природи їй було завдано серйозної шкоди – втрачено величезні території під водосховищами, активізувались ерозійні процеси, значно впали вилови риби в Дніпрі, а окремі її види взагалі зникли.

В другій половині 1990-х рр., коли екологічна тема набуває дедалі більшого суспільного значення, дослідники у своїх працях все частіше звертаються до ґрунтовного наукового аналізу стану навколишнього середовища, торкаючись при цьому окремих аспектів екологічних проблем, що виникли внаслідок реалізації «сталінського плану перетворення природи». Серед авторів – вчений-географ С.Дубняк, який розглядає мілководдя як наслідок спорудження каскаду дніпровських водосховищ та формулює еколого-гідрологічні рекомендації щодо визначення меж таких мілководь [361, с. 102 – 107]. Він у співавторстві з А. Сакевичем, А. Тімченком та іншими авторами видав також комплексну працю «Рекомендації щодо поліпшення екологічного стану прибережних територій дніпровських водосховищ» [360]. Системі управління охороною вод в басейні Дніпра присвячена праця О. Васенка і В. Лозанського [277].

На початку 2000-х рр. і в наступний період багатоплановість і значною мірою суперечливість положень «сталінського плану перетворення природи», його соціально-економічних, екологічних, а також соцільно-гуманітарних наслідків для України привертають до себе увагу не тільки публіцистів, представників природничих, технічних та інших галузей науки, а й істориків, хоча історичні аспекти наукових праць носили фрагментарний характер без належних узагальнень.

У цей час тема «сталінського плану перетворення природи» лише мимохідь у критичному контексті згадується в академічному виданні «Історія українського селянства» [395, с. 376 – 376], праці В. Литвина «Україна у першому повоєнному десятилітті (1949 – 1955) [456, с. 113 – 114].

У 2000 р. побачила світ ґрунтовна праця «Нариси з з історії лісів України» відомого українського фахівця галузі лісівництва і вченого П. Г. Вакулюка [275], в якій вперше на матеріалах архівів, наукової літератури і власних досліджень автора розкрито історію лісорозведення та лісовідновлення, розвитку лісознавства в Україні, показано значення лісу і захисних лісонасаджень у природі, житті та побуті українського народу. В книзі вміщено невідомі широкому читацькому загалові дані з минулого про охорону та використання лісів, зміну лісистості України.

Висвітлюючи історію лісів України, П. Вакулюк у своїй праці характеризує і заліснення пісків на півдні України, зазначаючи, що ці роботи тривалий час носили переважно дослідний характер і виконувалися у незначних обсягах, а вчені й виробничники випробовували найрізноманітніші способи лісомеліорації пісків, але так і не змогли запропонувати ефективної агротехніки лісовирощування.

Відсутність такої агротехніки лісівники України гостро відчули після прийняття «Великого плану перетворення природи», коли в процесі його виконання, як зазначає автор, при залісненні Олешківських пісків у 1949 – 1951 рр. довелося в напівпустельних умовах вирощувати ліс за агротехнікою зовсім іншої природно-кліматичної зони – Полісся. Він вважає, що перевезення сіянців з Полісся у сухий степ – яскравий приклад ігнорування виробничого досвіду і рекомендацій науки. Водночас автор зазначає, що завдяки зусиллям українських науковців в подальшому були вироблені наукові засади заліснення пісків на півдні України, що дало позитивні результати. В цілому він позитивно оцінює ту частину «плану перетворення природи», що передбачала створення полезахисних лісонасаджень і заліснення.

Перу П. Вакулюка належить також велика кількість інших праць, присвячених природоохоронній тематиці, історії лісового господарства та

історії України. Серед них – «Ліс і людина» [273], «Лисенківщина» [272], «Охорона природи в Україні» [276].

Тему ведення лісового господарства, історію його розвитку і науково-дослідну роботу в лісовій науці України у розрізі окремих напрямів, а також науковий доробок тих науковців, які зробили вагомий внесок до української лісової науки, детально висвітлено у працях іншого українського вченого у галузі лісівництва С. А. Генсірука, передусім у таких, як «Історія лісівництва в Україні» [306], «Ліси України» [307], «Регіональне природокористування» [308]. Історичні передумови та етапи становлення лісових меліорацій і еволюцію їх розвитку у зв'язку з трансформативними перетвореннями агроландшафтів досліджує Г. Б. Гладун [314; 315].

До праць, в яких уперше в українській історіографії на сучасних методологічних засадах досліджується один із історичних аспектів «Великого плану перетворення природи» – соціального та економічного наслідків спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду у 1950 – 1970-х рр., відносяться напрацювання Н.В. Горло.

Впродовж 2002 – 2007 рр. побачила світ низка її праць [320; 321; 322 – 330], в яких комплексно аналізуються соціальні та економічні складові спорудження водосховищ на Дніпрі, показано вплив закладеної в «сталінському плані» концепції гігантоманії на плани гідробудівництва. Оперуючи конкретними фактами і статистичними викладками, Н. А. Горло доводить, що під час будівництва ГЕС пріоритетними були інтереси гідроенергетики, а інтереси інших галузей були другорядними. В період гідробудівництва другорядними вважалися також людський чинник та історико-культурна спадщина українського народу.

Мали місце суттєві недоліки у розв'язанні питань, пов'язаних із організацією переселення людей із зони затоплення, недосконалість механізму виплати компенсацій, господарського і побутового облаштування різних категорій переселенців і колгоспів на нових місцях. Автор на підставі

аналізу особливостей інвентаризації, оцінки, виплати компенсацій, надання пільг переселенцям і господарствам встановила, що розміри компенсацій були недостатні для повноцінного відновлення господарства в нових селах.

Досліджуючи вплив спорудження гідровузлів на соціальну сферу Подніпров'я, Н. В. Горло показує, що внаслідок затоплення зникли тисячі сіл, порушилися господарські зв'язки територій, частина населення мігрувала в міста, назавжди втрачено багато історичних і культурних пам'яток різних епох. Нею вперше розглянуто проблему відчуження в історичному аспекті: визначено принципи захисту, роль заходів із відновлення втраченої продукції і екологічні наслідки гідробудівництва.

Аспекти здійснюваних в рамках «сталінського плану перетворення природи» заходів з осушення заболочених земель одного з регіонів України – Волині розкриває в історіографічних працях В. М. Семещук [519 – 521]. За наслідками аналізу дослідницьких доробків 1950 – 1960-х рр. вона робить висновок, що важливою складовою частиною осушувальних робіт була пропаганда. Як зазначає автор, «пропагувались не тільки власне меліорація, але й роль радянської системи та комуністичної партії у здійсненні осушувальних робіт».

В таких умовах, доводить В. М. Семещук, публікації з історії досліджуваної теми трансформувалися у напрямку абсолютизації партійних рішень у досліджуваному процесі. Особлива увага приділялася поширенню методу «народної будови», що дозволяв використовувати практично дармову робочу силу колгоспників для меліоративних робіт. Виконання цих робіт, як і інших природоперетворювальних заходів, мало відбиток періоду керівництва країною М. С. Хрущова.

Автор у свої працях наголошує, що ігнорування вимог охорони природи, волюнтаризм і непослідовність у прийнятті та виконанні рішень виражались у пропаганді «наступу» на болота. Надмірна увага до хімічної промисловості виявилась у пропозиції знищувати чагарники на осушених

землях хімічним способом (арборицидами). І, звичайно, традиційною в часи М. Хрущова була пропозиція сіяти на осушених землях кукурудзу.

Історію розвитку осушувальних меліорацій в Україні висвітлює також І. Слюсар. У своїй публікації він переважно в описовому стилі розкриває історію формування теоретичних та практичних основ розвитку осушувальних систем, роботу науково-дослідних установ різних рівнів, показує розвиток землеробства на осушених землях та проблеми цієї галузі [526, с. 3 – 10; 527; 528, с. 95 – 100].

Історію виникнення та розвитку науково-практичних знань про системи землеробства в Україні, в тому числі й у різних за природно-кліматичними умовами зонах, розкриває у своїх працях М. Вихватенко [286, с. 48 – 52; 287, с. 200 – 203; 288, с. 28 – 32].

Актуальними видаються праці, в яких робиться спроба дослідження правових та організаційних засад реалізації «сталінського плану перетворення природи» та інших природоохоронних проблем. У розроблення цієї проблематики вагомим є внесок Б. В. Кіндюка. Він першим у вітчизняній історико-правовій науці звернувся до теми дослідження історії формування, становлення та розвитку українського лісового законодавства у період з 1917 по 2011 рр. У своєму дисертаційному дослідженні він виділяє цю проблематику в окремий підрозділ – «Історія підготовки і основні положення постанови ЦК ВКП(б) і РМ СРСР від 20 жовтня 1948 р. «сталінського плану перетворення природи», а також формує дотичний – «Розвиток та кодифікація лісового законодавства у період «десталінізації» (1953 – 1964 рр.) [399].

Досліджуючи у своїх працях історію українського лісового права, він зазначає, що у процесі його розвитку особливу роль відіграв «сталінський план» (постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у

степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» № 3960 від 20 жовтня 1948 р.). Принциповим вбачається аргументований висновок Б. В. Кіндюка про те, що цей документ готувався на основі раніше прийнятої постанови уряду УРСР та ЦК КП(б) України «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР» від 10 квітня 1948 р., яка стала своєрідним українським варіантом і прообразом «сталінського плану перетворення природи». Хоча варто відмітити, що цей документ не містив згубних для довкілля проектів щодо спорудження гігантських гідровузлів на Дніпрі.

На основі «Великого плану перетворення природи» органи державної влади Української РСР, за висновками Б. В. Кіндюка, прийняли значну кількість законодавчих актів з правового регулювання насадження нових лісів, укладання договорів на виконання робіт, охорони нових лісових масивів від незаконних рубок, пожеж, інших протиправних дій, регламентації форм звітності, корегування заходів із створення нових лісів, постачання технічних засобів машинно-тракторним станціям і колгоспам.

У своїх працях Б. В. Кіндюк доводить, що в умовах перебування України у складі СРСР відсутність можливості проведення самостійної політики призвела до негативного екологічного стану українських лісів. Зокрема, прийняття союзними органами законодавчих актів щодо згортання «сталінського плану перетворення природи» і механічне дублювання цих документів органами державної влади УРСР спричинило загибель майже половини насаджених в Україні штучних лісів, скорочення організаційно-господарських структур, що безпосередньо займалися лісонасадженням, ліквідацію мережі станцій, розплідників, нанесли значних втрат у сільському господарстві.

Визнаний фахівець робить висновок, що правовий статус органів управління лісовою галуззю в період реалізації «сталінського плану», а також в наступні періоди був нестабільним у зв’язку зі зміною загальної суспільно-

політичної ситуації, частою зміною відомчої підпорядкованості та перерозподілом повноважень республіканських і союзних органів управління [400 – 404].

Дослідженню історико-правових аспектів екологічного законодавства просвячені праці М. Краснової [431, с. 149 – 154], Я. Лазаренка [447, с. 23 – 27], І. Лапчан [450, с. 129 – 133], О. Логвиненка [458]. В них автори, серед інших, дотично торкаються і проблем, пов'язаних з розробленням та реалізацією «сталінського плану перетворення природи».

Про історію і роль Дніпропетровської гідробіологічної станції та її науковців у дослідженні екосистем Дніпровського водосховища йдеться у працях Л.А. Байдака [251, с. 111 – 121; 252, с. 200 – 205] і А. І. Дворецького [344, с. 26 – 36]. Вони оцінюють гідроекологічні наслідки будівництва Дніпрогесу та показують його негативний вплив на природне середовище.

Еволюцію підходів партійно-державного керівництва у сфері охорони природи, впливу партійних та державних постанов на екологічну ситуацію в УРСР у 1950 – на початку 1970-х рр. досліджує А. Діхтяренко. Характеризуючи період дії «сталінського плану перетворення природи», він зазначає, що на початку 1950-х рр. для тодішньої влади стояла лише одна мета – максимально екстенсивне використання природних ресурсів для вирішення господарських проблем. Автор переконаний, що «саме на УРСР покладали найбільші надії, оскільки наголошувалося на тому, що Україна має обов'язок перед СРСР у сфері могутності та комуністичного будівництва, який слід виконувати чесно та благородно» [347, с. 126 – 132]. Цим самим не лишалося часу для врахування екологічних наслідків.

У 2000-х рр. увага до всебічного дослідження екологічних проблем, в тому числі й історичних аспектів, пов'язаних із виконанням накреслень «сталінського плану», визначається, насамперед, тим, що в сучасних умовах охорона довкілля, екологічна безпека та раціональне використання природних ресурсів України особливо актуальні. Це зумовлено й тим, що

наслідки реалізації у другій половині XX ст. «сталінського плану перетворення природи» продовжують давати про себе взнаки і сьогодні.

Історію розвитку зрошення на півдні України досліджують у своїй праці Р. Вожегова, М. Вердиш, В. Клубук, Л. Булаєнко. У повоєнний час вони виділяють три етапи розвитку цієї галузі. Виділяючи перший етап – 1950-ті рр. (початок реалізації «сталінського плану перетворення природи»), який знаменує початок розвитку меліорації на державному рівні, автори характеризують збудовані у цей час зрошувальні системи і канали на півдні України, відмічають недосконалість технологій їх будівництва та експлуатації. До другого етапу відносять 1960 – 1970-ті рр., який характеризується поступовим переходом до будівництва досконаліших систем. Третій етап зрошення розпочався з будівництвом Каховського магістрального каналу довжиною 130 км, яке було завершене у 1990 р. З урахуванням історичного досвіду розвитку зрошення автори сформулювали рекомендації органам державної влади щодо розвитку меліорації і зрошувального землеробства в Україні на сучасному етапі [296, с. 22 – 26].

Заслуговує на увагу точка зору С. Гришко, викладена у статті «Значення «сталінського плану перетворення природи» для степів Східної Європи». Вона, до речі, як і відомий фахівець лісівництва П. Вакулюк, ввважає, що розділ лісівництва комплексної програми масштабних заходів впливу на природу, яка дістала назву «сталінського плану перетворення природи», актуальний і сьогодні. Автор зазначає, що при розробці сучасної державної екологічної політики не слід ігнорувати історичний досвід, набутий в 1950-х рр. Адже, як стверджує автор, «сьогодні основи розробленого в СРСР «сталінського плану перетворення природи» уважно вивчені і успішно використовуються у США, Китаї, країнах Африки і Західної Європи. Тільки називають це не «планом перетворення природи», а створенням зелених екологічних каркасів. Їм відводиться значна роль у зв’язку з наслідками глобального потепління та збільшенням випадків

несприятливих природних явищ (ерозія, посухи, пилові бурі, урагани)» [334].

Екологічні проблеми басейну Дніпра та шляхи їх вирішення стали предметом дослідження М. Хвесика. Він на основі наукового аналізу характеризує невтішний сучасний стан екології найбільшої ріки України, що значною мірою є наслідком реалізації «сталінського плану перетворення природи» та закладеної в ньому тоталітарної концепції використання природних ресурсів в наступні періоди. Він зазначає, що внаслідок будівництва каскаду дніпровських водосховищ та каналів для перекидання води і надмірної зарегульованості стоку малих і середніх річок (на 30 – 70, а подекуди – до 100 % відбулися зміни гідрологічного режиму поверхневих вод).

Серед спричинених цим проблем сучасного Дніпра М. Хвесик називає затоплення чорноземів, призвело до втрат, що в 400 разів перевищує прибуток від роботи шести гідроелектростанцій на Дніпрі. Інтенсивний розвиток промисловості, сільського господарства, урбанізація і розвиток в басейні Дніпра транспортної мережі стали причиною хімічного забруднення його вод. На погіршення екологічної ситуації суттєво вплинула гідромеліорація, бо штучний полив чорноземів є для них шкідливим, оскільки ці ґрунти сформувалися в умовах посушливості. Як не вирішену ще в часи «сталінського плану» автор називає проблему захисту дніпровських водосховищ від так званого цвітіння води, яке набуло загрозливих масштабів [559, с. 68 – 74; 560, с. 74 – 86].

Причини і наслідки меліорації на півдні України з’ясовує Л. Бахтіарова. Вона доводить, що створення водогосподарських об’єктів і розвиток зрошуваного землеробства на півдні України (у відповідності зі «сталінським планом перетворення природи») значно ускладнили гідрогеологічну та меліоративну обстановку цієї території. А прогнозовані

розрахунки визначення швидкості і тривалості підйому ґрунтових вод виявилися хибними і при проектуванні меліоративних робіт не справдилися.

Вже в перші роки експлуатації Північно-Кримського магістрального каналу і Краснознаменської зрошувальної системи відбулося непередбачуване підвищеня рівня ґрунтових вод, яке спричинило підтоплення земель не тільки на зрошуваних масивах, а й на прилеглих територіях та в населених пунктах. Збитки від підтоплення у Херсонській області становили понад 10, 3млн. крб. [259, с. 69 – 78].

Історію одного з дніпровського водосховищ – Кременчуцького – висвітлює Н. Чигирик. На конкретних прикладах вона показує серйозні недоліки і прорахунки, допущені під час переселення сіл Чигиринського району на Черкащині під час заповнення чаші Кременчуцького водосховища у першій половині 1960-х рр., наводить приклади формального підходу при виплаті компенсацій, господарського влаштування представників пільгових категорій [573, с. 29 – 37]. Автор також звертається також до історії Тясминської науково-експерементальної бази Інституту гідробіології АН УРСР, яка займалася розв’язанням проблеми боротьби з синьо-зеленими водоростями, але потім була розформована [574, с. 180 – 185].

Сучасна екологія Дніпра та малих річок дніпровського басейну змушує фахівців до пошуку шляхів розв’язання проблеми функціонування дніпровської екосистеми, яка значною мірою обумовлює стан довкілля та умови життєдіяльності на значній території України. Одним із напрямів урегулювання зазначеної проблеми, який породжує гострі дискусії і суперечності, є спуск дніпровських водосховищ.

Активну роботу з дослідження проблеми Дніпра, зокрема еколого-економічної оцінки наслідків спорудження касаду дніпровських гідровузлів, здійснює інститут проблем природокористування та екології НАН України і його директор А. Г. Шапар. Відомий вчений, опираючись на висновок науковців, вказує на помилковість тези розробників «сталінського плану

перетворення природи» щодо економічної доцільності створення водосховищ і будівництва каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, яка базувалася на отриманні дешевої й екологічно чистої електроенергії.

Характеризуючи сучасний стан Дніпра, А. Г. Шапар наголошує, що дніпровські водосховища стали причиною багатьох негативних явищ, таких як підтоплення земель, деградація малих річок, абразія берегів, затоплення унікальних природних об'єктів – дніпровських порогів, погіршення якості води, катастрофічний розвиток синьо-зелених водоростей тощо. Вчений, оперуючи попередніми розрахунками, стверджує, що ліквідація гребель і дамб приведе до сталого функціонування річкової екосистеми, забезпечить населення чистою водою, дасть змогу отримати додаткові площі земель для сільськогосподарського використання, підвищить ефективність рибного господарства, відновить заплавні екосистеми. Важливим вбачається його висновок про те, що згідно з економічним аналізом збитки від використання водосховищ значно перевищують прибутки.

На користь своєї версії А. Г. Шапар звертається до світового досвіду, зазначаючи, що загальний напрям вирішення сучасних басейнових екологічних проблем полягає у припиненні будівництва та демонтажі великих водосховищ. Він наводить приклад США, де протягом останнього десятиліття демонтовано 350 дамб [576, с. 2; 577, с. 26 – 48; 578, с. 12 – 21; 579, с. 83 – 91].

Натомість в наукових колах поширеним є протилежне бачення проблеми. Його презентує А. В. Яцик, директор іншої поважної наукової установи – Українського науково-дослідного інституту водогосподарсько-екологічних проблем. У своїх працях він розглядає питання, повязані з історією господарського освоєння головної водної артерії України – Дніпра, басейн якого є історичною територією українського етносу. Актуальними видаються наведені ним матеріали екологічної оцінки екосистеми річки, які включають також радіоекологічну ситуацію в поверхневій та підземній

гідросфері, враховуючи, що в басейні Дніпра сформувалися західний і південний «сліди» забруднення та розташовані десять із 13 блоків АЕС. Ним проаналізовано позитивні й негативні наслідки створення Київського водосховища, а також можливого його спуску [600; 601, с. 61 – 66; 602].

Відомий вчений вважає, що «спускати водосховища – це все одно, що зробити другий Чорнобиль. Якщо спустити Київське водосховище, в якому лежить 90 млн кубічних метрів радіоактивного мулу (а це, щоб ви уявляли, 330 тисяч залізничних вагонів), то що з ним робити? У світі ще немає технології утилізації цих відходів» [600, с. 2].

У сучасній українській історіографії також висвітлюється тема впровадження травопільних сівозмін як складової частини «Великого плану перетворення природи». Так, Н. П. Коваленко досліджує історичні аспекти зародження і розвитку наукових знань про сівозміни, їх місце в системах землеробства України. При цьому, відзначючи позитивну роль розробленого В. Р. Вільямсом вчення про травопільні сівозміни, вона вказує на низку помилкових положень у ньому [411; 412; 413]. Недосконалість травопільної системи відзначають у своїх працях також сучасні українські вчені В. П. Гудзь, І. А. Шувар, А. В. Юник [336], П. П. Косолап, О. П. Кротінов [427].

Серед негативних чинників, що завадили травопільній системі посісти провідне місце у сільськогосподарському виробництві, вчені називають невраховані нею природно-економічні умови різних зон, нав’язування не перевірених практикою заходів щодо термінів обробітку ґрунту, визначення культур для посіву, ігнорування застосування мінеральних добрив, боронування та інші положення, що не виправдали себе на практиці.

Дотичною до проблеми, що досліджується, є праця А. В. Пагірі, в якій він розглядає основні напрямки історіографії участі української радянської інтелігенції у сфері охорони навколишнього природного середовища у другій половині 1940-х – середині 1980-х рр. Автор констатує, що в умовах

радянського тоталіталітаризму екологічна проблематика в науці розглядалася крізь призму адміністративно-командного технократичного мислення. Зроблений ним аналіз засвідчив неповне розкриття цієї проблми в історичній літературі, а праці, що з'явилися в умовах тривалої відсутності й засекреченості екологічної інформації та відповідної статистики, відзначалися браком об'єктивності. Тому дослідження екологічних проблем в роки незалежності, як стверджує А. І. Пагіря, є відносно новим напрямом розвитку історичної науки і потребує всебічного вивчення із залученням нових джерел та застосування сучасних методологічних підходів [499, с. 269 – 275].

Повнішому уявленню про здійснення заходів з «перетворення природи» в періоді, що досліджується, сприяє ознайомлення з працями російських дослідників з цієї проблематики, оскільки реалізація започаткованих ще за життя Й. Сталіна загальносоюзних масштабних проектів мала чимало спільних рис на території усього СРСР. З огляду на це тематично найближчими до нашого дослідження є низка праць сучасних російських авторів з цієї проблематики. Так, у праці дослідниці О. Корчемкіної ««Сталінський план перетворення»: труднощі та успіхи його реалізації в Адигеї (1948 – 1953 рр.)» дається загальна характеристика цього плану і зазначається, що його головною частиною було створення глобальної мережі лісових смуг на величезній території, включаючи Україну. Створення полезахисних лісосмуг було зумовлене наслідками засухи, що охопила територію від України і до басейну Волги.

Аналізуючи організацію виконання «Великого плану перетворення природи», автор констатує недоліки, які, за нашим дослідженням, мали місце і в Україні. Йдеться, зокрема, про рекомендований Т. Лисенком гніздовий спосіб посіву насіння деревних порід і насадження саджанців, що призвело до негативних наслідків і завдало школи лісонасадженню. Ускладнював

роботи з лісонасадження і їх форсований характер, брак фахівців, недостатнє матерально-технічне забезпечення.

Оцінюючи значення «сталінського плану перетворення природи, О. Корчемкіна зазначає, що в сучасній Росії висловлюються думки про те, що це була «… найбільша у світі екологічна програма, яка не була втілена у життя. Сьогодні деякі етапи розробленого плану реалізуються в США, Китаї, країнах Африки і Західної Європи». Автор робить висновок, що план створення полезахисних насаджень в Адигеї, як і в усьому СРСР, після смерті Й. Сталіна не був повністю реалізований. Але, як вважає автор, це була перша спроба поєднання природних і агроландшафтів, що дало значний економічний ефект [426, с. 32 – 36].

Становить інтерес книга В. Я. Колданова (у 1947 – 1953 рр. – заступник міністра лісового господарства СРСР) «Нариси історії радянського лісового господарства», яка побачила світ у 1992 р. У цій об’ємній праці автор розкриває різні аспекти полезахисного лісонасадження як складову реалізації «сталінського плану перетворення природи», торкаючись і «української» частини цього проекту. Він, безпосередній учасник, ділиться спогадами про те, як розроблявся і приймався план «перетворення природи», про залучення до його підготовки науковців та практиків лісової справи. Значну увагу автор приділяє характеристиці організаційної роботи щодо забезпечення виконання передбачених планом заходів.

У своїй книзі В. Я. Колданов також аналізує хід виконання «сталінського плану», в тому числі і в Україні, вказує на причини недоліків у здійсненні полезахисного лісонасадження. Серед них, крім суто технологічних і виконавських, він називає негативний влив псевдонаукових рекомендацій Т. Д. Лисенка й дає оцінку тодішньої адміністративної системи управління лісовим господарством, зазначаючи, що сама по собі, звичайно, необхідна, така діяльність була однобічною, бюрократичною, контролюючою, чим «завадила попередити серйозну небезпеку шаблонного

застосування при степовому лісорозведенні гніздового способу Т. Д. Лисенка, зведеного в якийсь непогрішний ідеал» [436, с. 146].

У статті М. Войцехівського і Ю. Голубчикова до 60-річчя прийняття «сталінського плану перетворення природи» зроблено ретроспективний аналіз його впровадження в практику. Російські вчені, акцентуючи увагу на лісонасаджувальному аспекті плану, відзначають його позитивну роль. Оперуючи статистичними викладками, вони показують зростання врожайності на полях, захищених лісосмугами та інших показників сільськогосподарського виробництва.

Автори зазначають, що розрахований до 1965 р. «план перетворення природи» був фактично згорнутий у 1956 – 1959 рр., а багато лісосмуг було вирубано. При цьому М. Войцехівський і Ю. Голубчиков наголошують, що це не отримало належної оцінки у суспільстві: сучасна історія переповнена згадками про десятки гектарів вирубаних виноградників наприкінці існування СРСР, а про сотні тисяч гектарів знищених у 1960-х рр. лісосмуг не згадується [299, с. 153 – 156].

Сучасна російська історіографія поповнилася також працями, в яких під історичним кутом зору розглядаються дотичні до нашої теми природознавчі проблеми. Так, Г. Добровольський розглядає ґрунтові ресурси Росії за 150 років [355], а Г. Голубєв – зміни кліматичних умов та їх вплив на розвиток сільськоо господарства [316]. В цих працях доволі детально розглядаються причини, які сприяли розробленню та реалізації «сталінського плану перетворення природи», аналізуються його наслідки. Закономірно, що їх дослідження, в основному, стосуються територій сучасної Російської Федерації, однак в них трапляється і досить цінна інформація щодо України в контексті тривалої спільної історії розвитку сільського господарства.

В цілому ж у сучасній російській історіографії «сталінський план перетворення природи» роглядається менш критично, ніж в українській. Це, на наш погляд, пояснюється тим, що охоплена заходами плану територія

Росії, на відміну від України, не зазнала таких згубних екологічних, економічних і гуманітарних наслідків, передусім пов'язаних із зарегулюванням великих рік. А з іншого боку – в російській історіографії ще зберігаються імперські стереотипи минулого.

Таким чином, є підстави стверджувати, що, незважаючи на наявність різнопланових публікацій у радянський період та в роки державної незалежності України, тема природоперетворювальної політики партійно-радянського керівництва СРСР, втіленої у «сталінському плані перетворення природи» (1948 – 1965 рр.), розроблена досить поверхово і фрагментарно. Аналіз опублікованих праць показує, що переважна більшість дослідників радянського часу розглядала цю проблему здебільшого в суто технократичному, або ж у агітаційно-пропагандистському контексті, залишаючи поза увагою її суспільно-політичну і, власне, історичну складову.

Сучасна українська історіографія поки що торкається лише окремих аспектів історії проблем екології і взаємодії суспільства й природи. Наявні праці лише окреслюють можливі напрями таких досліджень і не дають цілісного і об'єктивного бачення особливостей розроблення і реалізації в Україні «сталінського плану перетворення природи» та його економічних, екологічних і гуманітарних наслідків. Відсутня й узгоджена позиція та бачення шляхів подолання екологічних наслідків, спричинених реалізацією «сталінського плану перетворення природи».

Зроблений огляд літератури засвідчує актуальність теми дисертаційного дослідження і загальної постановки питання, яке потребує спеціального історіографічного вивчення. Виходячи з цього, цілком очевидною є актуальність і наукове значення подальшого конкретно-історичного дослідження різних аспектів вказаної проблематики на дисертаційному рівні, визначення його мети та завдань. Існуючі ж роботи, при їх належному опрацюванні, є добрим фундаментом для її подальшого поглибленого вивчення.

1.2 Джерельна база

У процесі роботи над темою дисертаційного дослідження залучено і використано широке коло джерел, які різняться за особливостями свого походження, інформативними можливостями, ступенем об'єктивності, місцем збереження та іншими ознаками. Розроблення теми дисертації ґрунтується на достатньо репрезентативній джерельній базі, яка представлена як опублікованими, так і неопублікованими документами та матеріалами, що перебувають на зберіганні в центральних державних та обласних архівах України і до цього часу не публікувалися.

Використаний у дисертаційному дослідженні комплекс джерел можна поділити на такі категорії: неопубліковані джерела, опубліковані документи, періодичні видання і преса. Дотримуючись усталених підходів в актуалізованому комплексі опрацьованих джерел, умовно можна виділити такі основні групи:

- опубліковані законодавчі акти СРСР і УРСР, документи центральних, обласних та місцевих органів державної влади та партійних органів з питань створення передбачених «Великим планом перетворення природи» полезахисних лісонасаджень, гідробудівництва та меліорації;
- діловодна документація ЦК КП(б) У та обкомів партії, уряду, союзних та республіканських міністерств і відомств, громадських об'єднань, що зберігаються в центральних та регіональних архівах;
- статистичні матеріали щодо кількісних параметрів планування і реалізації «плану перетворення природи» та його економічних і екологічних наслідків;
- публікації в періодичних виданнях та пресі з різних аспектів природоперетворювальних заходів;
- мемуарна література;
- джерела електронного походження.

Багатоплановий спектр наукових, теоретичних та фактологічних питань, що досліджуються в дисертації, зумовили критичний аналіз залучених у процесі наукового пошуку документів і матеріалів.

Першу групу опрацьованих джерел складають законодавчі акти та офіційні документи, в яких сформульовані основні напрями державно-партійної політики щодо розроблення і реалізації безпрецедентного за своїми масштабами комплексного плану регулювання природи, метою якого було визначено зміну кліматичних умов на великих територіях, передусім степової частини України, і підвищення завдяки цьому продуктивності сільського господарства. Вони містять великий масив інформації про вироблення та еволюцію політичного курсу правлячої партії, що визначав основні напрями державної політики СРСР і, зокрема, у сфері природокористування і здійснення природоперетворювальних заходів в Україні.

До таких документів, насамперед, слід віднести Закон СРСР «Про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр.» [180] та Закон УРСР «Про п’ятирічний план відбудови народного господарства на 1946 – 1950 рр.» [182], в яких було сформульовано основні напрями повоєнної відбудови, включаючи і природоперетворювальні заходи, визначені виконавці і терміни виконання, джерела та обсяги фінансування цієї роботи.

Зокрема, в Законі СРСР «Про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.» поставлено завдання «широко розгорнути лісовідновлювальні роботи, забезпечивши в 1946 – 1950 роках лісопосадки на площі 252 тис. гектар і проведення робіт з ущільнення розріджених лісонасаджень і впровадження швидкоростущих порід лісу» [180, с. 65]. Законом також передбачалося «провести водногосподарські заходи з осушення 40 тис. га і зрошення 30 тис. га сільськогосподарських земель з відновленням і будівництвом усіх споруд, які забезпечують їх нормальну експлуатацію» [180, с. 66].

Комплексним характером дослідження проблеми розроблення, прийняття та реалізації «сталінського плану перетворення природи» в Україні та інших заходів з регулювання природи зумовлено залучення й інших опублікованих документів. Це, передусім, документи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України, союзного та республіканського урядів, а також місцевих органів влади з цих питань, які мали директивне значення для усіх державних і громадських організацій. Досліджено партійні й урядові рішення союзного рівня, вміщені у тематичних збірниках «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1941 – 1952 гг.» [228], «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1971)» [191], «Звітна доповідь XIX з'їзду партії про роботу Центрального Комітету ВКП(б) [188], «Директиви XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвику СРСР на 1951 – 1955 роки» [178], «Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – 1956)» [230] та опубліковані в газетах «Правда», «Известия советов депутатов трудящихся СССР».

Ці документи, як і інші, відображають ідеологізацію радянського законодавства, декларативність багатьох його норм, особливо тих, що мали забезпечувати охорону природи і дбайливе ставлення до природних ресурсів.

Важливе значення мало ретельне опрацювання базового документа дисертаційного дослідження – опублікованої спільної постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» № 3960 від 20 жовтня 1948 р. [204], яка разом з наступними союзними постановами з цього питання в історіографії та публіцистиці отримала назву «великого» або «сталінського плану перетворення природи». Цій темі присвячений також спеціальний збірник документів «Сталінський план перетворення природи. Великі будови комунізму» (1952) [231].

Найважливіші рішення Верховної Ради Української РСР, Ради Міністрів Української РСР та ЦК КП(б) України з питань регулювання природи в контексті «сталінського плану перетворення природи» вміщені у виданих окремими брошурами стенографічних звітах про засідання (сесії) Верховної Ради Української РСР [187; 185; 186]. Постанови та розпорядження РНК і Ради Міністрів УРСР, спільні постанови уряду з ЦК КП України, а також інструкції і накази наркоматів, міністерств і відомств друкувалися у виданні «Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки», які виходили з 1938 р. українською мовою (з 1966 р. – українською і російською) [189], «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [190], матеріалах з'їздів КПРС та Компартії України [193; 194].

Варто зазначити, що видані до 1991 р. збірники документів і матеріалів редагувалися партійними органами і містили ретельно і однобічно відібрані документи – витяги з партійних і державних постанов, інформацій, довідок, записок, публікацій преси та інших матеріалів, в яких практично не висвітлювалися наявні недоліки і прорахунки. Вони мали створити позитивну картину динамічного розвитку сфери охорони природи і природокористування, в тому числі й щодо заходів з перетворення природи, під керівництвом партії і радянського уряду. Наведена в них інформація і статистичні дані були, як правило, вибірковими і прикрашали дійсний стан справ, мали, в основному, позитивний характер без висвітлення негативних аспектів діяльності партійних, державних і господарських органів.

Та навіть незважаючи на це, критичний аналіз опублікованих офіційних документів показує, що розроблена партійно-державним керівництвом стратегія перетворення природи визначалася не стільки економічною доцільністю, в багатьох випадках ефемерною, скільки політичними міркуваннями. На перше місце ставилось завдання будь-якою ціною довести переваги соціалізму і соціалістичної економіки. Пріоритети

природоперетворювальних заходів змінювалися в залежності від зміни суспільно-політичної ситуації та суб'єктивних чинників без належного наукового обгрунтування та ігнорування негативних економічних, соціальних та екологічних наслідків від їх реалізації.

Вміщені у збірниках та опубліковані в пресі партійні та урядові директиви союзного та республіканського рівнів, як і інші офіційні документи, сприяли вивченню основних напрямків державної політики у сфері охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів та самої тоталітарної сутності концепції сталінського «плану перетворення природи». Документально підтверджується, що цим планом передбачалося масштабне та всеохоплююче і не завжди виправдане втручання в природне середовище – насадження полезахисних лісосмуг, будівництво водосховищ, зрошення, осушення та інші заходи.

В процесі наукового пошуку автором опрацьовано матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління (ЦДАВО України), а також Державних архівів Кіровоградської, Одеської, Херсонської та Черкаської областей.

Оскільки усі сфери суспільного життя в періоді, що досліджується, перебували під тотальним партійно-політичним контролем і проблеми природокористування не були винятком, то цілком доречним і виправданим є залучення матеріалів ЦК КП(б) України. Ці документи зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України і групуються у фонді «Центральний Комітет Комуністичної партії України» (Ф. 1).

У цьому фонді виявлено і опрацьовано постанови, доповідні записки, інформації, звіти, довідки, статистичні відомості, листування ЦК та його відділів (сільськогосподарського та інших), обкомів КП(б) України, постпредства УРСР при Раді Міністрів СРСР, господарських органів з питань

планування та здійснення заходів по боротьбі із засухою, полезахисних лісонасаджень, освоєння осушених земель та впорядкування водного господарства УРСР, про хід будівництва зрошувальних та осушувальних систем, підготовку кадрів меліорації, електрифікацію та зрошення у південних областях УРСР.

Опрацювання матеріалів фонду «Центральний Комітет Комуністичної партії України» (Ф. 1) дозволило простежити механізм вироблення та впровадження на практиці партійних рішень щодо реалізації «сталінського плану перетворення природи» в Україні.

Вивчення документів фонду підтверджує жорстку вертикаль партійного впливу на організацію роботи з реалізації плану перетворення природи. Рішення вищестоящих партійних органів були обов'язковими для виконання низовими партійними ланками. Водночас усі питання партійно-державне керівництво України вирішувало через союзні інстанції. Показовим щодо цього було розв'язання фінансових проблем. Так, на початку 1950-х рр. роботи з осушення, що здійснювалися в Україні згідно «сталінського плану перетворення природи» вимагали дуже великих асигнувань і часто не виконувалися. Щоб виправити стан справ, у липні 1952 р. Л. Мельников, перший секретар ЦК КП(б)У, звертався особисто до Й. Сталіна.

Основу документів фонду складають звіти та довідки про виконання тих чи інших заходів, передбачених «планом перетворення природи», про діяльність та стан матеріально-технічного забезпечення відповідальних за виконання гідромеліоративних та полезахисних робіт організацій. Насиченими фактичним матеріалом є відомості про наявність та стан вже діючих систем зрошення та осушення на території України, чисельний та якісний склад наявних кадрів та про заходи з їх підготовки.

Важливим для дисертаційного дослідження документом фонду, що конкретизував українську частину «сталінського плану перетворення природи», є постанова Ради Міністрів Української РСР та Центрального

комітету КП(б) України № 76 «Про єдиний план заліснювальних робіт зі створення захисних лісонасаджень, про впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водоймищ для забезпечення високих і стійких врожаїв в степових і лісостепових районах Української РСР» від 20 січня 1949 року. Вона носила комплексний характер і стала базовим документом для реалізації «плану перетворення природи» в Україні.

В цьому об'ємному документі, що зберігається у фонді 1, зведено в єдиний план і деталізовано в розрізі республіканських міністерств і відомств та областей обсяги робіт, які необхідно було виконати в період до 1965 р. У додатках подано плани виконання робіт на конкретних об'єктах. У постанові, як і в союзних документах, визначалися завдання в розрізі міністерств, відомств та областей, обсяги робіт, терміни їх виконаня і відповідальні. Постановою, яка була обов'язковою для виконання, передбачалися організаційні, виробничі, фінансові, матеріально-технічні та інші параметри реалізації в Україні поставлених «сталінським планом перетворення природи» завдань.

Значним сегментом опрацьованих джерел фонду є документи, які розкривають напрями роботи партійних та радянських органів у справі створення державних та колгоспних полезахисних насаджень, будівництво потужної зрошувальної системи з використання вод Дніпра, а також створення мережі зрошувальних каналів, ставків та водоймищ на базі малих та середніх річок в лісостеповій та степовій зонах України. Великий масив документів, представлених у фонді 1, проливає світло на процес створення в ряді областей УРСР (переважно на території Полісся) розгорнутої мережі з осушення заболочених місцевостей з метою їх використання для сільського господарства.

У процесі роботи над темою і пошуку матеріалів, які б дозволили реалізувати задекларовану нами новизну дисертаційного дослідження, виявлено та проаналізовано значний масив матеріалів діловодства державних

установ, багато з яких із різних причин, в тому числі й суто технічних, все ще мало опрацьовані. Зокрема, це оперативно-розпорядчі та інформаційно-довідкові документи органів державної влади, відкладені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

В цьому архіві, передусім для з'ясування передумов та особливостей розроблення та реалізації природоперетворювальних заходів в Україні, передбачених «сталінським планом перетворення природи», використано документи фондів уряду УРСР, міністерств, відомств та інших державних органів влади та управління, які брали участь у виконанні зазначеного масштабного проекту.

Відкладені в архіві документи розкривають загальну картину організації розроблення та виконання заходів «сталінського плану» в Україні та характеризують цю роботу на окремих напрямках і в розрізі регіонів, в тому числі й на конкретних об'єктах. Насамперед, це документи таких фондів ЦДАВО України, як «Рада Міністрів Української РСР» (Ф. 2), «Міністерство лісового господарства Української РСР» (Ф. 5105), «Головне управління водного господарства при Раді Міністрів Української РСР» (Ф. 5106), «Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР (Ф. 27), «Центральне статистичне управління Української РСР» (Ф. 582), «Постійне представництво УРСР при Уряді СРСР» (Ф. 3).

Цінні матеріали, сконцентровані у фонді «Рада Міністрів Української РСР» (Ф. 2), зокрема листування уряду з союзними, республіканськими відомствами і організаціями, прийняті рішення, довідки та інші документи характеризують обсяги й хід виконання в Україні комплексу робіт, передбачених союзним «планом перетворення природи», про створення, реорганізацію чи ліквідацію державних структур, які були залучені до виконання «плану перетворення природи», призначення керівних кадрів. Зміст документів засвідчує хронічну нестачу фінансових та матеріальних

ресурсів на меліоративних роботах та спорудженні гідротехнічних об'єктів, проблеми із забезпеченням їх спеціальною технікою.

Документи урядового фонду містять різнопланову інформацію з питань створення великих державних лісосмуг у степових і лісостепових районах республіки та мережі місцевих лісосмуг, впровадження травопільних сівозмін. Важливими є відомості про спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, їх фінансування та матеріально-технічне забезпечення, обсяги меліоративних робіт зі зрошення та осушення земель, регулювання річок і поверхневого стоку вод, закріплення пісків, ярів та балок тощо.

Особливу увагу привертає листування із союзними інстанціями, в яких керівництво УРСР вносило пропозиції щодо вжиття заходів по боротьбі із посухою, суховіями та іншими негативними природно-кліматичними явищами. Зокрема, ще у 1947 р. про це йшлося у доповідній записці «Про заходи по боротьбі з посухою, освоєнню осушених земель та впорядкуванню водного господарства УРСР», яку М. Хрущов (тоді – керівник уряду УРСР) направив Й. Сталіну.

Аналітичне опрацювання документів інших фондів ЦДАВО України дало широкий фактичний матеріал для розкриття ключових проблем дисертаційного дослідження. Прикладом цього може бути робота з матеріалами, що містяться у справах фонду «Міністерство лісового господарства Української РСР» (Ф. 5105), у якому зосереджений об'ємний масив документів, де містяться матеріали щодо удосконалення структури управління галуззю та організації робіт із заліснення степових та лісостепових регіонів України у 1949 – 1965 р. (постанови, накази, інструкції, матеріали засідання колегії міністерства, звіти підвідомчих організацій, аналітичні довідки).

Стиль роботи міністерства і атмосферу того часу передають стенограми нарад у період організації виконання завдань «сталінського плану

перетворення природи» (республіканська нарада працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР 5 червня 1949 р., Перша міжобласна кущова нарада працівників лісового господарства України по захисному лісонасадженню 12 лютого 1951 р., міжобласна нарада передовиків лісового господарства УРСР 26 – 27 лютого 1953 р.).

У документах фонду «Головне управління водного господарства при Раді Міністрів Української РСР» (Ф. 5106) зберігаються накази та розпорядження, довідки, інформації, звіти, листи та інші діловодні документи відомства з питань призначення кадрів, організації та виконання проектно-вишукувальних робіт, будівництва та експлуатації водогосподарських об’єктів, зокрема зрошувальних та осушувальних систем. Серед них – довідки про забезпеченість коштами будівництва зрошувальних систем у 1954 – 1957 рр., зокрема, Інгулецької та Салгарської зрошувальних систем, роботу Краснознаменськлї зрошувальної системи, про введення зрошувальних площ управлінням «Укрводбуд», сільськогосподарське освоєння Ірпінських осушувально-зрошувальних площ, інших меліоративних об’єктів. Аналіз документів цього фонду дав змогу простежити основні тенденції реалізації водогосподарської складової «плану перетворення природи» в Україні, з’ясувати проблеми цієї галузі, її кадрове та матеріально-технічне забезпечення, особливості управління галуззю.

Важливе значення для розкриття дисертаційної теми має дослідження фондів регіональних архіві України – державних архівів Кіровоградської, Одеської, Херсонської, Черкаської та ряду інших областей. Зосереджені у фондах цих архівів документи дозволяють з’ясувати регіональні особливості реалізації «плану перетворення природи», розкрити роль місцевих органів влади та громадськості в природоперетворювальних заходах та їх наслідки. В документах на конкретних матеріалах відображаються динаміка, обсяги та якість виконання планових завдань.

Інформаційною насиченістю вирізняються річні звіти, зведені відомості обліку та інвентаризації майна і ресурсів, плани роботи, пояснювальні записки обласних управлінь лісового господарства і лісозаготівель, водного господарства, проектно-пошукових та будівельних організацій, інших установ і організацій. Багато інформації містять документи з питань переселення громадян, населених пунктів, підприємств, господарств і соціально-культурних об'єктів із зони затоплення водами дніпровських водосховищ. Ці документи доповнюються чисельними довідками та записками, що готувалися на вимогу вищестоящих партійних та радянських органів.

У Державному архіві Одеської області зберігається значний масив документів обласних відомств і установ, які характеризують стан природокористування та охорони природи, тенденції у цій сфері, відображають її стан. За аналітичними матеріалами фонду «Одеське обласне управління лісового господарства і лісозаготівель» (Ф. 7364) простежується хід здійснення полезахисних лісонасаджень, рівень приживлюваності лісових культур, стан агролісомеліорації, листування управління з питань полезахисного лісорозведення з Міністерством сільського господарства УРСР та з інших питань природокористування в контексті виконання «плану перетворення природи». Інформацію про лісове господарство та ресурси Одеської області доповнюють матеріали фонду «Одеське обласне управління зі збуту лісу» (Ф. 3354).

Всебічне уявлення про організацію роботи місцевих органів влади з реалізації такого сегмента «плану перетворення природи», як зрошення земель, меліорація та водне будівництво в області дають документи, відкладені у фонді «Одеське обласне управління водного господарства облвиконкому» (Ф. 7403). Суттєво доповнюють інформацію про водне будівництво в Одеській області і південному регіоні України у періоді, що досліджується, документи (переважно плани роботи та річні звіти) фонду

«Український Південний державний проектно-пошуковий інститут водного господарства «Укрпівдендіпроводгосп» (Ф. 8039), які відображають особливості виконання робіт з вишукувань, досліджень та проектування зрошувальних, осушувальних систем і гідротехнічних споруд та інших об’єктів водного господарства південних областей України.

Документи державного архіву Херсонської області дають можливість аналізувати хід робіт з розвитку меліорації земель півдня України, зокрема будівництва та експлуатації зрошувальних систем і гідротехнічних об’єктів, заліснення пісків.

У фонді «Херсонське обласне виробниче управління меліорації і водного господарства виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів» (Ф. Р-3704) зосереджено такі документи, як технічний звіт про будівництво Інгулецької зрошувальної системи за 1954 – 1963 рр., звіти і акти приймання її в експлуатацію, а також частини Краснознам’янської зрошувальної системи, листування з головним управлінням водного господарства при Раді Міністрів УРСР щодо фінансування будівництва зрошувальних систем.

В іншому фонді Державного архіву Херсонської області – «Управління сільського господарства виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів» (Ф. Р-1953), зібрані документи, що характеризують роботи із землевпорядкування, введення і відновлення правильних сівозмін (схеми сівозмін в розрізі районів, плани посівних площ, матеріали планування і використання зрошувальних систем, про врожайність сільськогосподарських культур на зрошуваних землях, плани і карти сортооновлювання зернових, олійних культур і багаторічних трав у колгоспах і радгоспах області).

Участь господарств області у виконанні заходів з полезахисного лісонасадження відображена у звітах, довідках Нижньодніпровської та

Брилівської науково-дослідних станцій заліснення пісків, актах приймання в експлуатацію та фінансування будівництва зрошувальних ділянок.

Документи фонду «Херсонське обласне управління лісового господарства і лісозаготівель Міністерства лісового господарства УРСР» (Ф. Р-3251) дають всебічне уявлення про діяльність лісгоспів, стан лісів, проведення лісомеліоративних робіт, лісонасаджень, заліснення Нижньодніпровських пісків. Серед документів фонду – звіти про закладання лісорозсадників, схеми розміщення лісозахисних смуг у колгоспах області, листування з Укрводбудом та лісгоспами при укріпленні лісонасадженнями берегів зрошувальних каналів.

Окремий масив складають документи фонду «Український науково-дослідний інститут зрошуваного землеробства Міністерства сільського господарства УРСР» (Ф. Р-1080) – довідки про заходи із забезпечення виконання плану зрошення, ведення раціональної техніки зрошення сільськогосподарських культур, листування інституту з Міністерством сільського господарства про освоєння коштів на будівництво зрошувальних систем, рекомендації з проведення дослідів для механізації та автоматизації зрошення у колгоспах.

Документи, що зосереджені у фондах Державного архіву Кіровоградської області, дають можливість простежити організацію роботи з виконання планів полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін та інших складових «Великого плану перетворення природи», підбір кадрів у сільському господарстві та лісівництві.

Фонд «Кіровоградське обласне управління лісового господарства і лісозаготівель» (Ф. Р-3205) містить накази республіканських та союзних відомств з питань полезахисного лісонасадження, охорони і захисту лісу, планові показники, які доводилися лісозахисним станціям і вказівки з їх виконання, звіти про виконання соціалістичних зобов’язань між лісгоспами, аналіз і висновки по квартальних та річних звітах, доповіді директорів

лісгоспів і лісозахисних станцій. В окремих справах зосереджені документи про штати та кошториси адміністративно-господарських витрат лісозахисних станцій, матеріали інвентаризації лісних культур і лісорозсадників.

Стан аграрної сфери і виконання на Кіровоградщині накреслень «Великого плану перетворення природи» у сільському господарстві розкривають документи фонду «Кіровоградське обласне управління сільського господарства» (Ф. Р-2875) – річні звіти про розподіл земель за угіддями і землекористувачами та використання цих земель в розрізі районів, довідки про землевпорядні роботи та впровадження сівозмін. Доповнюють загальну картину інформаційні матеріали управління про роботу з кадрами, штатні розписи та кошториси витрат.

Аналіз документів фондів Державного архіву Черкаської області відображає механізм прийняття та виконання рішень обласними і районними органами влади з питань переселення громадян, населених пунктів та об’єктів господарського і соціально-культурного призначення із зони затоплення водами найбільшого в Україні водосховища – Кременчуцького.

Фонд «Виконавчий комітет Черкаської обласної ради депутатів трудящих» (Ф. Р-4313) містить рішення сесії «Про заходи допомоги населенню, переселеного із зони водосховища Кременчуцької ГЕС», затвердження технічних проектів і кошторисів на будівництво захисних споруд в зоні будівництва гідроелектростанції, про готовність водосховища до заповнення, інші документи цієї проблематики.

У фонді «Управління сільського господарства Черкаської обласної ради депутатів трудящих» (Ф. Р-2552) зберігається план переселення населення у зв’язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС, дані про площі сільськогосподарських угідь, що втрачаються від затоплення. Фонд «Черкаське обласне управління меліорації і водного господарства Міністерства меліорації і водного господарства УРСР» (Ф. Р-2637) містить інформацію про хід робіт з переселення із зони затоплення чаші водосховища

Кременчуцької ГЕС, плани роботи і хід їх виконання, списки господарств, що підлягають переселенню.

Документи, прийняті у зв'язку з організацією робіт щодо підготовки територій області під затоплення водами Кременчуцького водосховища, зосереджені також у фондах місцевих органів влади та інших обласних управлінь і відомств Черкаської області – «Виконавчий комітет Черкаської міської ради депутатів трудящих» (Ф. Р-121), «Виконавчий комітет Драбівської районної ради депутатів трудящих» (Ф. Р-1216), «Виконавчий комітет Чигиринської районної ради депутатів трудящих» (Ф. Р-539), «Відділ охорони здоров'я Черкаської обласної ради депутатів трудящих» (Ф. Р-2570), «Черкаське обласне виробниче управління будівництва і експлуатації автомобільних шляхів» (Ф. Р-2663).

Використання статистичних матеріалів, що містяться у фонді «Державний комітет статистики України» (Держкомстат України) (Ф. 582), дало можливість з'ясувати кількісні параметри обсягів запланованих та виконаних робіт на об'єктах, включених до «плану перетворення природи» – площі заліснених, зрошених та осушених земель в розрізі областей, потужність гідроелектростанцій та площі водосховищ і ставків.

Ще одну досить значну частину джерельної бази дослідження складають публікації періодичних видань та преси, в яких висвітлюються різні аспекти розроблення, реалізації та наслідків «сталінського плану перетворення природи» в Україні. Тогочасна преса – центральна і місцева, значну увагу приділяла заходам, спрямованим на зміну природно-кліматичних умов і «перетворення природи», зокрема даючи «живу» інформацію з місць про хід робіт з насадження полезахисних лісосмуг, заліснення схилів ярів і балок, прибережних земель, а також будівництва об'єктів дніпровського гідрокаскаду, здійснення меліоративних заходів із зрошення та осушення земель.

Поточні проблеми перетворення природного середовища, в тому числі й позитивний досвід, висвітлювалися на сторінках центральних союзних газет – «Правда», «Известия», «Сельская жизнь», «Комсомольская правда», та республіканських – «Радянська Україна», «Правда Украины», «Колгоспне село», які мали розгалужену кореспондентську мережу в різних регіонах України. Незважаючи на заідеологізованість багатьох публікацій, опрацювання матеріалів цих та інших газет дає можливість досліднику почерпнути чимало корисної інформації, повніше відчути атмосферу тогочасної соціально-політичної та економічної ситуації, зрозуміти, в яких умовах здійснювалася робота з виконання природоперетворювальних заходів.

Різноманітну інформацію та аналітичні статті про стан та використання природних ресурсів в умовах тоталітарної економіки містять спеціальні науково-практичні і науково-популярні періодичні видання періоду, що досліджується – «Лесоводство и агролесомелиорация», «Лес и степь», «Лесное хозяйство», «Гидробиологический журнал», «Гидротехническое строительство», «Вопросы географии», «Агробиология», «Почвоведение», «Ботанический журнал», «Наука и жизнь».

На сторінках зазначених часописів друкувалися праці відомих фахівців, які аналізували стан природного середовища, зокрема кліматичних особливостей степової та лісостепової зони, регіонів з надмірним зволоженням, характеризували гідрологічний стан річок та водойм. Поширення набула публікація інструкцій та рекомендацій щодо виконання робіт із полезахисного лісорозведення та гідромеліорації.

Відзначаючи у тематиці журналів широкий спектр проблем природознавчого характеру, водночас доводиться констатувати, що практично усі вміщені в них матеріали позначені тогочасною ідеологічною зарегламентованістю редакційних колегій. З цієї причини автори статей змушені були робити не завжди об’єктивні висновки щодо проблем своїх

публікацій, у багатьох випадках на догоду панівній ідеології штучно прикрашаючи реальний стан справ. Однак їх опрацювання і критичний підхід дає дослідникові значний фактичний матеріал, який суттєво доповнює уявлення про особливості й умови реалізації «плану перетворення природи» в Україні.

Як окрему групу джерел можна розглядати зображальні джерела, які представлені марками, конвертами, поштовими листівками, плакатами, малюнками, фотоматеріалами, репродукціями картин тощо. Їх особливість полягає в тому, що вони фіксували історичну інформацію у той час, коли відбувалися події. При ознайомленні з ними враховувалося те, що інформація зображального джерела не є автоматично й абсолютно об'єктивною і достовірною.

Привертає увагу, зокрема, випущена у 1951 р. серія поштових марок «Великі будови комунізму», на яких зображено будівництво різних об'єктів, в тому числі й карта-схема спорудження Каховської ГЕС, Південно-Українського і Північно-Кримського каналів. Тема «перетворення природи» представлена такими виданими масовим тиражем плакатами: «І засуху переможемо!», «Товариші колгоспники! Достроково виконаємо державний план посадки лісових смуг. Вони захистять наші поля від суховіїв і створять умови для отримання високих стійких врожаїв», «Радянський народ здійснює великий сталінський план».

Ознайомлення із зображеннями в агітаційно-художньому стилі сюжетів природознавчої тематики доповнює загальне уявлення про місце в суспільному житті теми впливу людини на довкілля, а також підтверджує надмірну ідеологізацію періоду, що досліджується.

Внаслідок проведеного в ході підготовки дисертації дослідницького пошуку до наукового обігу введено значний комплекс маловідомих архівних документів. Загалом при підготовці дисертаційного дослідження опрацьовано й залучено матеріали 19 фондів 6 архівосховищ України,

зокрема 4 фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України і одного фонду Центрального державного архіву громадських об'єднань України та 14 фондів 4 регіональних державних архівів України (усього опрацьовано 177 справ).

Таким чином, опрацювання джерельної бази свідчить про достатньо високу їх репрезентативність. Виявлення і введення до наукового обігу джерел в поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури, матеріалів періодичних видань і преси, електронних ресурсів, а також зображальних джерел дали змогу зробити аргументовані узагальнення та висновки і дали змогу реалізувати визначені мету й дослідницькі завдання дисертаційного дослідження. Використана джерельна база роботи цілком достовірна і достатня для розкриття поставлених у дисертації проблем.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

При визначенні теоретико-методологічних засад дослідження історичних аспектів «великого плану перетворення природи» передусім ураховувався стан наукового розроблення і власне характер теми, а також сформульованої мети, дослідницьких завдань та джерельної бази дисертації. В основу теоретико-методологічних засад дослідження покладена сукупність загальнонаукових та спеціальних принципів: науковості, історизму, об'єктивності, системності, плюралізму, а також історіософських напрацювань провідних дослідників соціально-економічної історії України. Застосування під час практичної роботи над дисертаційною темою цих принципів та методів дозволило обрати найбільш оптимальні, на нашу думку, методологічні підходи для досягнення поставленої мети та реалізації визначених дослідницьких завдань.

Формування методологічних засад наукового пошуку, визначення підходів щодо розроблення головних напрямків дисертаційного дослідження спрямовувалися на всебічне висвітлення досліджуваної проблеми.

При розв’язанні дослідницьких завдань особливого значення набуло застосування синтезу принципів науковості, історизму та об’єктивності, що забезпечило розкриття теми підготовки і реалізації масштабних проектів зміни природного середовища в Україні з урахуванням історичних передумов, неупередженої оцінки волюнтаристських дій вищого партійно-державного керівництва та економічних і екологічних наслідків непродуманого втручання у довкілля.

Застосування в процесі роботи визначених принципів і методів підпорядковувалося, передусім, об’єктивному і всебічному відображенню широкого комплексу чинників, які впливали на реалізацію «сталінського плану перетворення природи» у 1948 – 1965 рр., переосмисленню і уточненню існуючих оцінок його місця і ролі в економічно-соціальному розвитку України.

Автором комплексно розглядалися різні аспекти досліджуваної проблеми при неухильному прагненні до неупередженості в оцінках. Увага автора при роботі над темою спрямовувалася на використання виключно достовірної інформації, з’ясування і розкриття історичних закономірностей та встановлення причинно-наслідкових зв’язків.

Визначальним у роботі з дослідження передумов розроблення, прийняття та реалізації безпрецедентного за своїми масштабами плану зміни природного середовища став базовий принцип науковості. Його дотримання сприяло результативному науковому пошуку, використанню достовірної, перевіреної й апробованої інформації з проблеми дисертаційного дослідження. Такий підхід дав змогу уникнути спрощеності, кон’юнктурності та привнесення в дослідницький процес штучної заідеологізованості.

Не менш важливим вбачається застосування органічно поєднаного з діалектичною логікою принципу історизму, який дав можливість не тільки об'єктивно реконструювати картину досліджуваного періоду, а й відстежити зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім та з'ясувати особливості здійснення природоперетворювальних заходів в Україні у контексті їх конкретно-історичної обумовленості. Цей принцип орієнтував автора на відтворення фактів, подій і явищ у їх хронологічній послідовності, комплексне з'ясування сутності тоталітарної концепції «сталінського плану перетворення природи», відображення практичної роботи із заліснення степових та лісостепових регіонів України та створення полезахисних лісосмуг, будівництва водосховищ дніпровського гідрокаскаду, ставків, зрошувальних та осушувальних систем.

Це стосується і безпосередньо теми дисертаційного дослідження, сформульованої у такій редакції: «Великий план перетворення природи» (1948 – 1965 рр.): український вимір». Дослідження здійснено у конкретно-історичній площині, при цьому акцентовано увагу на специфіці зазначеного відрізку часу з урахуванням особливостей попереднього і наступного періодів історії.

Розроблення та реалізація «сталінського плану перетворення природи» в Україні та організаційно-правові, економічні, екологічні й гуманітарні аспекти цього масштабного проекту висвітлено на тлі тогочасних суспільно-політичних, економічних, соціальних, духовних та інших умов, що склалися в період повоєнної відбудови та подальшого розвитку народного господарства. Бралися до уваги природно-кліматичні умови України, передусім її південної частини, де сільськогосподарське виробництво дедалі більше зазнавало негативного впливу таких стихійних явищ, як посухи та суховії. Сукупність цих чинників зумовлювала пошук шляхів пом'якшення клімату в зоні українського степу і лісостепу.

У процесі дослідження українського виміру історії розроблення і реалізації масштабних природоперетворювальних проектів та їх соціально-екологічних наслідків для України важливе значення мав принцип об’єктивності, який вимагає подолання характерного для радянської історіографії класового або партійного суб’єктивізму, при цьому надаючи досліднику право на обґрунтування власної позиції. Цей принцип, зокрема, було застосовано при аналізі історіографії досліджуваної проблеми, яка формувалася в радянський період, коли в усіх сферах суспільного життя, включаючи історичну науку, домінував партійно-ідеологічний догматизм і неухильно дотримувалася «партійна лінія».

Принцип об’єктивнсті набув особливої актуальності ще й тому, що окремі дослідники і досі не цілком вільні від суб’єктивізму, що проявляється у намаганні пафосно-романтичного відтворення історії, ігноруванні реалістичних фактів, некритичному опрацюванні джерел інформації та використанні міфологічних аксіом. Водночас трапляється й інша крайність, коли зневажаються здобутки та позитивний досвід минулого, що означає порушення принципу об’єктивності. Дотримання цього принципу спонукало автора враховувати сукупність соціально-економічних та політичних чинників, що впливали на сприйняття ідей і практичних заходів, спрямованих на зміну природного середовища, об’єктивну реконструкцію реальних умов, у яких реалізовувався «план перетворення природи».

Подоланню методологічної заангажованості радянської історіографії та утвердженню гуманістичних принципів у науковому пізнанні історичного процесу сприяло застосування під час роботи над темою україноцентристських підходів при висвітленні сутності та характеру безпрецедентної за своїми масштабами комплексної програми регулювання природи, яка мала за мету змінити кліматичні умови на великих територіях України і завдяки цьому домогтися підвищення продуктивності сільського

господарства. При цьому радянське керівництво ігнорували негативні наслідки для України після необґрунтованого втручання в природу.

З попередніми принципами тісно пов'язаний принцип всебічності, який передбачає якомога повніший аналіз обраної проблеми. Він дозволив розглядати масштабні природоперетворювальні проекти, що здійснювалися в Україні, та їх соціально-екологічні наслідки в усіх напрямках – соціальному, еколого-економічному, політичному та соціокультурному, оскільки перетворення природи як явище складалося із багатьох компонентів. Принцип всебічності дав можливість усвідомити, що гострота екологічної ситуації в Україні протягом останніх десятиліть, а також планетарні масштаби проблеми мають історичне коріння.

В організації та опрацюванні матеріалу дослідження важливе місце посідав принцип системності, який орієнтує на розкриття проблеми у взаємозв'язку усіх її елементів. Відповідно до цього принципу документи і робота центральних органів партійно-державної влади вивчалися у взаємозв'язку з аналогічними структурами місцевого рівня. Застосування системного підходу дало змогу всебічно дослідити засоби, а також форми і методи реалізації державної політики у сфері охорони природи та природокористування, показати роль і місце у цьому партійних комітетів, органів виконавчої влади, господарських та інших організацій, задіяних до реалізації «плану перетворення природи».

Методологічні принципи, на яких ґрунтувалося виконання роботи, зумовили і відповідний методологічний інструментарій. Одночасно із застосуванням у процесі роботи над дисертацією таких загальнонаукових методів дослідження, як індуктивний і дедуктивний, автор важливого значення надавав соціально-історичним методам – соціально-структурному і психологічному аналізу, порівняльно-історичному, історико-типологічному, історико-системному, ретроспективному та іншим.

В основу компонування структурних розділів дисертації покладено проблемно-хронологічний метод. Його застосування дозволило логічно виокремлювати проблемні блоки і синхронно розкривати різні аспекти історичних умов, що передували розробленню комплексної програми перетворення природи, зумовило особливості її виконання та наслідки.

Для досягнення мети дисертаційного дослідження важливе значення мав порівняльно-історичний (компаративний, порівняльний, кросс-культурний), що дало змогу на основі порівняльного аналізу виявити загальне й особливе в історії здійснення масштабних перетворень природи у другій половині XX ст. в Україні на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях, уточнити причини подібностей і розбіжностей, дослідити конкретні факти і події.

Порівняння одержаної внаслідок дослідницького пошуку інформації на основі застосування історико-статистичного методу та методу кількісного аналізу дозволило з’ясувати динаміку розвитку різних галузей, задіяних до реалізації заходів з перетворення природи, стан їх фінансового та матеріально-технічного забезпечення, практику організації та виконання будівельних і експлуатаційних робіт. Ці ж методи застосовувалися також при аналізі інших кількісних показників, що характеризують заходи зі зміни природного середовища: обсяги виконаних робіт – площі полезахисних лісонасаджень, зрошуваних та осушених земель, водосховищ, потужність гідроелектростанцій тощо.

Виділити і охарактеризувати найбільш характерні риси, багатоплановість і значною мірою суперечливість положень «сталінського плану» і його соціально-економічних, екологічних, а також соцільно-гуманітарних наслідків для України дало змогу застосування логічно-аналітичного методу та методів групування і типологізації. Завдяки цьому в процесі дослідження вдалося класифікувати однорідні події і явища та системно подати дисертаційний матеріал, надавши йому логічної

завершеності. Це стосується, зокрема, характеристики полезахисного лісонасадження і створення лісосмуг в розрізі природно-кліматичних зон (Степ, Лісостеп, Полісся) за такими критеріями, як площа насаджень, їх видовий склад, рівень приживлюваності лісових культур тощо.

Виконання дослідницьких завдань дисертаційної роботи здійснювалося з урахуванням комплексного характеру теми і з огляду на її тісний зв'язок із економікою, природничими науками, демографією, соціологією, правом та іншими дисциплінами, оскільки історія українського виміру «сталінського плану перетворення природи» лежить на перетині інтересів різних наук. Це зумовило застосування міждисциплінарних підходів, що базуються на використанні в окремих випадках даних та методик інших наук. Це стосується, передусім, методу економічного аналізу і формально-юридичного методу.

Аналіз формування нормативно-законодавчої бази здійснення «плану перетворення природи» дало уявлення про політику радянської держави щодо охорони природи і використання природних ресурсів. Створена правова основа повністю підпорядковувала увесь комплекс заходів із «перетворення природи» поставленим політичним цілям радянського керівництва.

Для забезпечення достовірності результатів дослідження застосовано методи порівняння та співставлення джерел, а також кількісно-якісного методу бібліографічного аналізу. Це дало змогу охарактеризувати виявлені документи за тематичними, хронологічними та типовидовими критеріями і умовно класифікувати їх, використовуючи також методи типологізації, класифікації та періодизації, передусім при вивченні історіографії проблеми, ділячи її на окремі періоди. При визначенні структурної побудови дослідження використовувався проблемний метод. Хронологічний метод не дав порушити послідовність реконструкції процесу реалізації в Україні «плану перетворення природи» у 1948 – 1965 рр.

Важливого значення при здійсненні дослідження історії природоперетворювальних заходів «сталінського плану» в українському вимірі надавалося визначенню понятійно-категоріального апарату цієї проблеми. Насамперед це стосується ключового терміну «перетворення природи» та правомірності його використання в контексті теми, що досліджується. З'ясовано, що він є пом'якшеним варіантом ідеологічної доктрини «панування над природою» («підкорення природи»), яка стверджувала право людини на використання природи на свій розсуд без будь-якої відповідальності та оцінки своїх вчинків.

Термін «перетворення природи» набув поширення в радянський час як наріжний принцип державної політики щодо природи і увійшов у науковий та пропагандистський обіг спочатку стосовно постанови ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР 1948 р., якою затверджено масштабну програму заходів, спрямованих на зміну довкілля. Потім це визначення увібрало в себе й інші загальносоюзні проекти, прийняті за життя Й. Сталіна, які спрямовувалися на кардинальну зміну природного середовища, передусім – будівництво гігантських гідроелектростанцій і зрошувальних систем. Комплекс таких проектів в історіографії та соціально-політичній історії ще часто називають «великі будови комунізму» або «Великий план перетворення природи», розуміючи під цими поняттями сутність ставлення радянсько-комуністичного режиму до природи із застосуванням всеохоплюючих тоталітарних методів впливу на неї.

Отже, використання названих вище принципів і методів сприяло об'єктивному висвітленню малодосліджених аспектів теми дисертаційного дослідження, відходу від усталених впродовж тривалого часу стереотипів радянської історіографії, утвердженню сучасних методологічних підходів при аналізі та інтерпретації подій періоду, що досліджується в дисертації. В кінцевому підсумку це дозволило в дисертаційному дослідженні виокремити й охарактеризувати історичні, суспільно-політичні та природно-кліматичні

передумови та особливості практичного здійснення масштабних заходів «Великого плану перетворення природи» 1948 – 1965 рр. в Україні, з'ясувати екологічні, гуманітарні та соціально-економічні наслідки їх реалізації на практиці.

Застосування в процесі роботи над дисертаційним дослідженням різних принципів, методів та підходів сучасної методології, на наше переконання, дало змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та забезпечити наукову достовірність результатів, отриманих в дисертації, підтвердити достатньо високу репрезентативність виявлених джерел з досліджуваної проблематики.

Висновок до розділу 1

Таким чином, аналіз стану наукової розробки теми дисертаційного дослідження засвідчив, що проблеми історичних аспектів антропогенних процесів, зокрема розроблення і реалізації масштабних програм зміни природного середовища та їх соціально-екологічних та гуманітарних наслідків донедавна фактично залишалися поза увагою дослідників-істориків. З'ясовано, що заявлена тема дисертаційного дослідження є малодослідженою і знайшла лише епізодичне і фрагментарне відображення у вітчизняній історіографії. А позбавлений ідеологічної зашореності погляд на проблему почав утверджуватися тільки в роки незалежності України. Проте в існуючих на сьогодні окремих матеріалах (здебільшого наукових та публіцистичних статтях) автори, переважно фахівці з природничо-географічних та економічних наук, торкаються лише деяких її аспектів.

Щодо джерельної бази дослідження, то під час її опрацювання з'ясовано, що більшість зосереджених в центральних державних архівах та у фондах державних архівів областей не використовувалися і не вводилися до наукового обігу при висвітленні проблеми дисертаційного дослідження. Використання широкої і різнобічної як за змістом, так і за походженням

джерельної бази зумовило необхідність суворого дотримання засад плюралізму. Адже погляди щодо «сталінського плану перетворення природи», практичної його реалізації та наслідків від втілення в життя мають відмінності, інколи доволі суттєві. Саме плюралістичний підхід до вивчення різних точок зору і фактів, що їх підтверджують чи заперечують, незважаючи на їх походження, забезпечив адекватність відтворення складних і неоднозначних щодо як спрямування, так і інтенсивності на різних етапах процесів втілення в життя передбачених планом заходів, впливу їх на кліматичні умови та економіку України.

Також з'ясовано і підтверджено достатньо високу репрезентативність виявлених джерел із досліджуваної проблематики. Їх уведення до наукового обігу дозволило автору у поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури та періодичних видань і преси зробити аргументовані узагальнення та висновки, забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань дисертації.

Історіографічному аналізу та дослідженню джерел з обраної теми, систематизації та узагальненню отриманої інформації і забезпеченню наукової достовірності результатів цього дослідження сприяло застосування сучасної методології. Різні принципи, методи та засади сучасної методології, застосовані в процесі роботи над дисертаційним дослідженням, дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та забезпечити наукову достовірність результатів, отриманих у дисертації.

РОЗДІЛ 2

ПОШУКИ ШЛЯХІВ ОПТИМІЗАЦІЇ ВПЛИВУ НА ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ УМОВИ УКРАЇНИ

Природно-кліматичні умови України, передусім її південної частини, з розвитком сільськогосподарського виробництва все більше зазнавали негативного впливу таких стихійних явищ, як посухи та суховії. Тому пошук шляхів пом'якшення клімату в зоні українського степу і лісостепу набував особливої актуальності і привертав науковців та господарників-практиків.

Ідеї та проекти впливу на природно-кліматичні умови, передусім щодо захисних лісонасаджень, зрошення і використання дніпровської води в посушливих районах зародилися в Україні ще у XIX ст. і розвивалися в наступні періоди. Теоретичні та практичні напрацювання щодо пом'якшення клімату в зоні українського степу і лісостепу відіграли важливу роль у формуванні передумов розроблення української частини «плану перетворення природи».

2.1 Природно-кліматичні реалії та соціо-гуманітарні традиції ведення сільського господарства на українських землях

Пошук оптимальних шляхів впливу на природне середовище з метою поліпшення та створення більш сприятливих умов для ведення сільського господарства на українських землях набув актуальності ще задовго до прийняття у 1948 р. так званого «сталінського плану перетворення природи». Це зумовлювалося особливостями природно-кліматичних умов України і, зокрема, південної її частини.

З огляду на важливу роль природних чинників у розвитку аграрної сфери економіки України і з'ясування їх впливу на стан сільськогосподарського виробництва (передусім галузі рослинництва), доцільним вбачається виділення найхарактерніших рис природно-географічного середовища українських земель.

Відомо, що України займає значну частину Східно-Європейської (Руської) рівнини і має площу близько 60,3 млн га. Територія держави простяглась з півночі на південь на 900 км і з заходу на схід – на 1300 км. Майже вся поверхня України рівнинна з висотою над рівнем моря в середньому 175 м. За напрямком з півночі на південь висота над рівнем моря поступово зменшується.

Клімат України характеризується як помірно континентальний, з чітко вираженою горизонтальною зональністю. Завдяки великій протяжності території України з півночі на південь і зі сходу на захід спостерігається значне коливання метеорологічних показників, зокрема опадів і температури. В напрямку з півночі на південь і з північного заходу на південний схід кількість опадів зменшується і водночас зростає континентальність клімату [359, с. 166 – 167].

Ці чинники зумовлюють виділення на території України трьох фізико-географічних зон, які відрізняються комплексом природних властивостей: Полісся, Лісостеп, Степ, Крим і Карпати, а в їхніх межах – західне, центральне і східне Полісся, правобережний і лівобережний Лісостеп, південний, правобережний і лівобережний Степ, гірська і передгірська зони в Карпатах і Криму. Кожен із цих районів має свої особливості і відрізняється один від одного ґрунтами, кількістю опадів, кліматом, рельєфом, гідрологією, лісистістю та іншими фізико-географічними характеристиками, від яких значною мірою залежать спеціалізація та особливості ведення сільського господарства [348, с. 13 – 14].

Степова зона півдня України розташована у Причорноморській низовині та південній частині Придніпровської лівобережної низовини (у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях та АР Крим). Територія степової зони бідна на поверхневі води. Живлення рік великою мірою (на 80 %) здійснюється за рахунок талих снігових вод. Стік великих рік (Дніпро, Інгулець та ін.) використовують з метою зрошення [553, с. 41]. Цими чинниками зумовлено те, що дві третини території України знаходяться у несприятливих для стабільного сільськогосподарського виробництва умовах [248, с. 5]. Звісно, схожі кліматичні умови існували на території сучасної України і на середину минулого століття, лише за виключенням того, що в степовій зоні ще не існувало потужної зрошувальної системи.

Українські вчені П. Г. Вакулюк і В. І. Самоплавський, характеризуючи особливості клімату в одному із степових районів на вододілі рік Дніпро і Кальміус, на берегах невеличкої річки Кашлагач у Дніпропетровській області, зазначають: «Клімат у цьому районі типово степовий, континентальний, із сухим і спекотним літом, суворою та малосніжною зимою і різкими коливаннями температури протягом доби і по сезонах року. Тут часто бувають сильні вітри, які дмуть, в основному, зі сходу, північного та південного сходу. Інколи вони набувають ураганної сили і викликають на зораних землях чорні (пилові) бурі.

В районі Великого Анадолу випадає в середньому 490 мм опадів на рік і вони часто влітку мають зливовий характер, а тому не встигають промочити землю. Сніг у степах тане швидко, і тоді, коли земля ще не розмерзлася, волога не може проникнути в землю. З поверхні ґрунту випаровується вологи втричі більше, ніж випадає опадів. Майже щорічно спостерігаються тут пізні весняні заморозки, які пошкоджують молоді деревця. У посушливі періоди земля дуже тріскається, а коріння дерев розривається. Часто після сильних морозів настають раптові відлиги, що також негативно впливає на стан

лісової рослинності. В степових районах сприятливі умови для масового розмноження шкідників, які пошкоджують деревну рослинність» [274, с. 81].

Несприятливі для ведення сільського господарства умови турбували багатьох господарників, науковців, а також керівників різних рівнів, спонукаючи їх до пошуку шляхів пом'якшення природно-кліматичних умов. Однак заходи, що вживалися, в тому числі й з урахуванням рекомендацій науковців, не носили масштабного характеру і суттєво не впливали на поліпшення екологічного стану і умов для ведення сільського господарства.

У повоєнний період увагу до цієї проблеми проявило керівництво УРСР. У доповідній записці Й. В. Сталіну «Про заходи по боротьбі з посухою, освоєнню осушених земель та впорядкуванню водного господарства УРСР» М. С. Хрущов, на той час Голова Ради Міністрів УРСР, 18 серпня 1947 р. (першим секретарем ЦК КП(б) України у той час був Л. Каганович [581, с. 14 – 15]) відніс до найбільш посушливої зони в УРСР такі південні області України, як Одеська, Ізмаїльська, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Сталінська, Ворошиловградська, відмітивши при цьому, що ступінь посушливості посилюється в напрямку з півночі на південь.

Загальна кількість площ під сільськогосподарськими культурами складала 10 млн гектарів. Особливістю цієї зони, що впливала на ведення сільськогосподарського виробництва, була різко виражена посушливість. Агротехніка землеробства і тодішні зрошувальні заходи хоч і давали значний ефект, все ж не забезпечували потрібної стабільності врожаїв сільськогосподарських культур [55, арк. 2].

Несприятливі кліматичні умови степових та лісостепових районів України суттєво знижували врожайність сільськогосподарських культур на цих родючих землях та завдавали великих збитків сільському господарству України як у рільництві, так і в тваринництві, а періодичні жорстокі посухи та суховії, особливо в районах південних та південно-східних регіонів

України, знищували посіви і призводили до спустошення величезних площ. Досить сказати, що з кожних трьох років випадає один засушливий.

В засушливі роки вологи у вегетаційний період рослин майже зовсім не буває. В різні часи це призводило до недородів і загального занепаду господарства. Так, у 1901 р., наприклад, через недорід поголів'я свиней скоротилося на 80 %, кількість коней – на 75 %, великої рогатої худоби – на 17 % [364, с. 13].

Природно-кліматичні умови не змінилися і в наступні періоди. За даними Держкомгідромету СРСР, протягом 1960–1985 рр. в Україні було 17 посух. Весняні посухи на початку вегетаційного періоду сільськогосподарських рослин мають локальний характер, і тільки в окремі роки (1934, 1946, 1968) поширювались більш, як на 50 % території і відзначались катастрофічним характером [476, с. 11].

М. С. Хрущов у доповідній записці на ім'я Й. Сталіна зазначав, що для створення стійкого та високопродуктивного господарства у південній частині УРСР необхідне не тільки збереження вологи від природних опадів, але і штучне поповнення її запасів в ґрунті, оскільки розвиток овочівництва та садівництва у цій зоні без зрошення практично неможливий. Питання здійснення водогосподарських заходів в УРСР набували важливого народногосподарського значення [55, арк. 2].

Пилові бурі, які охоплювали величезні території або майже всі області степової і частково лісостепової зони, зафіксовані, починаючи з XIX ст. і в наступні періоди: 1837, 1848, 1876, 1877, 1885, 1886, 1891 – 1892, 1913, 1926, 1928, 1930, 1946, 1948 рр. Наведена динаміка засвідчує збільшення тривалості і повторюваності пилових бур, оскільки внаслідок щорічного багаторазового обробітку ґрунт все більше розпушувався і втрачав свою структуру. Характерним було й те, що найсильніші пилові бурі спостерігалися найчастіше в одних і тих же степових районах, де

знаходилось майже 15 млн га ріллі. В цілому зона вітрової ерозії охоплювала до 40 % орних земель республіки з найродючішими ґрунтами [275, с. 472].

У цьому контексті важливим показником, який характеризував розвиток сільського господарства на території СРСР, був вкрай нестійкий рівень урожаїв по роках, що рідко зустрічалось в інших країнах, які спеціалізувались на вирощуванні зерна. Американський вчений Колін Вайт наводить статистичні викладки, які показують, що коефіцієнт варіації урожайності пшениці в СРСР майже вдвічі був вищим, ніж у США. Так, в степових ландшафтах України цей коефіцієнт досягав позначки 24 %, а в центральних районах США він не перевищував 10 %. Автор вважає, що якби порівняти лише центральні області двох країн, то відмінність у стабільності урожаїв пшениці була б, безумовно, більшою, оскільки пшениця чутливіша до дефіциту тепла, ніж вологи [316, с. 158].

Нестабільність урожаїв обумовлена, перш за все, коливанням кількості опадів у вегетаційний період. Засухи були головною причиною падіння урожаю в СРСР загалом і в Україні зокрема.

Засухи були характерним природно-кліматичним явищем для значної частини України, де здійснювалося сільськогосподарське виробництво. Вони виникали при надходженні мас сухого арктичного повітря на європейську частину колишнього СРСР з утворенням стійкого антициклону. Такий антициклон, знаходячись зазвичай на південному сході європейської частини СРСР, швидко призводили до значного зниження вологості повітря при його прогріванні (впродовж 2 – 3 днів). При цьому вздовж південної та південно-західної периферії антициклону відбувався винос сухого і гарячого повітря у вигляді суховіїв.

Особливо сильною засуха ставала тоді, коли антициклон підживлювався повітряними масами Азорського антициклону, що рухався із заходу. Ці маси повітря, переміщуючись через всю Європу, втрачали свою вологу і надходили в європейську частину СРСР абсолютно сухими. В цих

випадках засуха в більшості випадків охоплювала одночасно Україну і Поволжя, завдаючи величезних збитків сільському господарству. Так, в 1946 р. засуха охопила понад 50 % посівних площ Радянського Союзу і відповідно викликала великий недорід зернових культур і голод [316, с. 159].

Аналіз засвідчує, що впродовж 1920 – 1930-х рр. основними причинами неврожаїв зернових культур в Україні і в Радянському Союзі були такі природно-кліматичні чинники: зливи – 21 %, засухи – 48 %, пожежі – 3 %, град – 10 %, сільськогосподарські шкідники – 8 %, повені – 8 %, заморозки – 2 %. З наведених даних випливає, що саме засухи становили найбільш серйозну загрозу для рослинництва і усього сільського господарства [316, с. 161].

Загалом, за підрахунками О. О. Мещерської і Б. Г. Блашевича, Російська імперія та її правонаступник – Радянський Союз у період 1892 – 1983 рр. пережили принаймні 27 сильних засух. При цьому кількість засух коливалась від однієї на 6 років у Північно-Західному районі і Західному Сибіру до однієї на 3 роки в таких ключових на той час сільськогосподарських регіонах, як Центрально-Чорноземний, Уральський, Поволжя і Волго-В’ятський.

Таким чином, існують значні відмінності серед економічних районів щодо рівнів загрози виникнення засухи. Серед інших важливих сільськогосподарських регіонів зернового виробництва найменш схильними до засух у XX ст. були Північний Кавказ і Західний Сибір, найбільше – Україна, Поволжя і Казахстан. Саме тут в роки засухи був найстрашніший голод [316, с. 161].

Невтішні реалії сільськогосподарського виробництва, передусім рослинницької галузі, спонукали до пошуку шляхів впливу на довкілля з метою поліпшення та створення більш сприятливих природно-кліматичних умов для ведення сільського господарства на землях України. Різноманітні джерела засвідчують, що в історичній ретроспективі тривалий час території

сучасних українських степів були досить залісненими, а якість ґрунтів була значно вищою від сучасної.

Однак з початком активного освоєння півдня України із середини XVIII ст. ситуація кардинально змінилась внаслідок неконтрольованого хижацького освоєння перелогових земель. Швидке розорювання великих територій лісостепу та степу призвело на кінець XIX ст. до серйозної екологічної кризи в регіоні.

У дорадянський період, починаючи з 1890-х рр., на півдні України, як і всієї степової зони тодішньої Російської імперії, відбувається різке погіршення соціально-екологічного стану та деградація ґрунтового покриву як наслідок інтенсивного і неконтрольованого розорювання земель у поєднанні із засухами та іншими природними чинниками. Певною мірою це пов’язується також із аграрною реформою 1861 р. (умовний початок екологічної кризи), коли на півдні збільшується населення і активно йде господарське освоєння регіону. Земельна реформа характеризувалась переходом великої кількості земель у приватне користування нових власників та їх активне включення у ринкові відносини, у тому числі і на міжнародному рівні.

Довгостроковим наслідком реформи 1861 р. було погіршення умов виробництва сільськогосподарської продукції, викликане не тільки суспільно-політичними та економічними чинниками, а й суто екологічними – знищенням лісів; безсистемним розорюванням прирічкових земель, які мали водоохоронне і ґрунтозахисне значення. Внаслідок цього різко почала зростати яружна ерозія та знижуватися родючість ґрунтів.

Крім того, в останній третині XIX ст. на західноєвропейських ринках збільшився попит на український хліб. У наближених до чорноморських портів, а потім і в більш віддалених лісостепових районах стало розширятися виробництво хліба. За низької агротехніки цей напрям господарювання призвів до виснаження землі.

При такому типі степового господарювання підсилені антропогенним впливом посухи в цей період неодноразово призводили до падіння врожайності. Особливо страшним видався 1891 р., коли через небачену спеку загинула більша частина урожаю в чорноземних губерніях Росії й України. Тоді голодували понад 35 мільйонів селян, вимирали цілі села. Основні причини такого стану – суцільна оранка, надмірна вирубка лісів, і як наслідок – розростання ярів, розвіювання пісків, змив гумусового шару. Передові вчені того часу виступали з конкретними науково обґрунтованими і частково вже перевіреними на практиці пропозиціями щодо боротьби з посухами, суховіями та пиловими бурями [274, с. 128].

Так, відомий учений-ботанік, садовод і ентомолог Х. Х. Стевен (1781 – 1863, тривалий час жив і працював в Криму, засновник Нікітського саду) ще у 1846 р. подав у міністерство державного майна проект будівництва каналу, яким би вода з Дніпра могла подаватися на Кримський півострів [259, с. 70]. Ця ідея була високо оцінена академіком В. Кеппеном – сучасником вченого, який зазначав, що проект має не тільки економічне, а й суспільне значення [425, с. 218].

План боротьби з посухою, що вразила і 1891 р. південь України й усієї чорноземної смуги Росії, виклав В. В. Докучаєв у своїй книзі «Наші степи колись і тепер», в якій пропонував комплекс заходів попередження посух і впливу на всю природу степової зони. Враховуючи розмаїття природних і економічних умов Росії та опрацьовані матеріали експедиції в південноукраїнські степи, він наполягав на необхідності розробки комплексу агрономічних і лісомеліоративних заходів, які відповідали б особливостям тієї чи іншої зони [357].

Вивчення причин виникнення посух та розроблення заходів боротьби з ними в дорадянський період і в перші десятиріччя радянської влади здійснювали О. О. Ізмаїльський, К. А. Тімірязєв, В. Р. Вільямс, П. А. Костичев [259, с. 70].

Ставало все очевиднішим, що безсистемне хижацьке господарювання веде до руйнування постійних джерел підтримання та відновлення родючості ґрунту, адже на ґрунтах, які використовувалися нераціонально, посилювалася дія ерозійних процесів. Ерозія ґрунту виникала внаслідок руйнування його водою, вітром або в процесі обробітку. Ерозійні процеси ґрунтів – наслідок неправильного господарського використання земель без урахування природних умов та загальних закономірностей водного режиму [345, с. 8].

Основною причиною швидкого збільшення площі еродованих земель було порушення в процесі господарської діяльності відповідних агротехнічних, лісомеліоративних та гідротехнічних вимог. У радянський час на початку 1950-х рр. численні факти грубих порушень правил експлуатації лісів, нерегульованого випасу худоби на гірських схилах і полонинах, здійснення оранки уздовж схилів тощо були зафіксовані в Закарпатській, Станіславській (нині Івано-Франківській), Чернівецькій та Львівській областях [28, арк. 4 – 5].

Погано захищені рослинні частки безструктурного ґрунту легко видувалися і підхоплювалися вітрами, які несли їх, утворюючи хмари пилу, так звані «чорні бурі» – страшну проблему сільськогосподарського виробництва. «Чорні бурі» іноді за декілька днів могли знищити посіви на великих просторах і знести верхній плодючий орний шар ґрунту, перетворюють квітучі райони в напівпустелю. Звичайно, родючість ґрунтів при цьому знижувалася.

Практикою доведено, що надійним захистом від ерозії ґрунту є лісові й захисні лісонасадження. Вони, надійно скріплюючи ґрунт корінням, припиняють ерозійні процеси на водозбірних ділянках, зменшуючи обсяги поверхневого стоку з сільськогосподарських угідь безпосередньо в ріки та водойми. Лісонасадження сприяють очищенню стічних вод від шкідливих домішок, зокрема гербіцидів, пестицидів, добрив і бактерій. З кожного гектара ріллі, не захищеного лісами і лісосмугами, змивається азоту в 2,5 – 7,

фосфору в 2 – 6 і калію в 3 – 5 разів більше, ніж із захищених лісом полів [274, с. 11].

Іншим небезпечним чинником землеробства були суховії – спекотні вітри, що зароджуються в пустелях і приносять звідти пекучу спеку, яка є згубною для культурних рослин. Висока температура і низька відносна вологість повітря при тривалому бездощовому періоді зумовлюють виникнення часткових посух і суховіїв. Суховії дуже часто знищують плоди землеробської праці. Ліси зменшують швидкість і руйнівну силу вітрів. Чим менша швидкість вітру, тим менша втрата вологи і, відповідно, чим більше лісів, тим менше днів із вітряною погодою.

Ґрунти, не захищені лісовими насадженнями, легше піддаються також і водній ерозії, яка призводить до змивання та розмивання ґрунту. Спричиняють її талі, дощові та скидні іригаційні води [345, с. 8]. Безструктурний ґрунт не може швидко і повністю вбирати дощову та талу воду. На безструктурних відкритих ґрунтах до 80 % води стікає в низини та водойми. При цьому вода виносить з собою, особливо під час злив, дуже багато ґрунту та розчинених у ньому мінеральних солей.

З одного гектара незахищеного безструктурного ґрунту у період дощів та танення снігу щорічно змивається до 15 тонн маси, а то навіть більше [303, с. 18]. Невеликі струмочки з’єднуються у все більші й більші потоки, які розмивають землю на своєму шляху, утворюючи великі яри, руйнують плодючі поля.

Змита з полів земля виноситься в ріки та осідає там. Внаслідок цього ріки міліють, змінюють фарватери і зовсім висихають, погіршуючи кліматичні умови значних районів, та ускладнюють судноплавство. Отже, боротьба з ерозійними процесами має надзвичайне значення і є важливою природоохоронною справою [303, с. 19].

Для сільськогосподарського виробництва у степових районах України надзвичайно велике значення має водне забезпечення. Якщо земля висихає,

якщо в ній різко зменшується наявність води, починають гинути рослини, з безводних районів сходять тварини, земля поступово перетворюється на пустелю. Там, де води досить, зеленіють луки й ниви, розвиваються ліси, цвітуть сади. Вода є складовою частиною кожного організму, у тому числі і рослинного, живить його, регулює тепловий обмін. Якщо в організмі відбувається підвищення температури на 3 – 4 градуси вище норми, такий організм гине від перегріву.

Надходячи через коріння й стеблини із ґрунту, вода випаровується крізь листя, колоски та квітки рослини, виносячи в повітря непотрібне тепло. Між надходженням вологи в рослину з ґрунту та випаровуванням існує рівновага. Рослина за період вегетації витягує з ґрунту багато води. На створення одиниці сухої речовини урожаю рослина витрачає декілька сотень, а то й тисяч одиниць води.

Так, наприклад, за Д. В. Гаком та І. М. Романенком, в Україні на один кілограм врожаю зерна і соломи, взятих разом, пшениця витрачає від 235 до 1530 літрів води, льон – від 787 до 1093 літрів, горох – від 235 до 1658 літрів. Таким чином, пшениця при врожаї 20 центнерів зерна та 33 центнери соломи з одного гектара витрачає з цієї площі 2000 тонн води, – цілий ставок площею 1 гектар, глибиною 20 сантиметрів. Таку ж приблизно кількість води ґрунт випаровує безпосередньо [303, с. 19].

Випаровування води рослинами та ґрунтом під час суховіїв різко посилюється. Сухий вітер швидко поглинає вологу, а коріння вже не встигає подавати її із ґрунту рослині. Починається віддача рослиною води зі свого організму, порушується рівновага між надходженням та віддачею води, організм рослини перегрівається, і вона сохне.

Головне зло суховіїв на українських землях – у швидкому посиленні випаровування вологи із рослини. Випаровування тим інтенсивніше, чим більше нагріте повітря і чим сильніший вітер. Багаторічні дані метеорологічних досліджень показують, що на кордоні між степом та

лісостепом починається і йде далі на південь зона недостатньої зволоженості. Випаровування тут перевищує кількість води, яка надходить у формі опадів, і в ґрунті води вистачає для рослин лише навесні та на початку літа, коли ще не випарувалась вода від танення снігу і коли випадає дощів більше, ніж в інші пори року [282, с. 3].

Якщо ж суховій зустрічає на своєму шляху смуги лісів, то листя, віддаючи йому багато води, яка з них випаровується, зволожує повітря, і тоді вітер, насичений водними парами із лісових смуг, пом'якшується та втрачає свою спустошливу силу.

Як було доведено вченими, ліси впливають на зайняту ними, а також навколишню територію, збільшуючи річну кількість опадів на 10 – 15 % порівняно з безлісими просторами [274, с. 9]. Після зменшення площі деревостанів, хоча загальна кількість опадів і не зменшується, змінюється характер їхнього використання. Більша частина вологи стікає, а поля залишаються сухими. Рівень ґрунтових вод падає. Знищення лісів призводить до зміни річкового стоку, обміління і навіть зникнення малих річок, розвитку ерозії ґрунтів, а також зміни клімату.

Опади, що випадають над лісом, затримуються листям і кронами дерев у розмірі 6 – 9 % від річної кількості. Запаси снігу у лісостепових листяних деревостанах у 1,5 – 1,7 рази перевищують кількість його на відкритих полях, а на узліссях із навітряного боку лісу снігу відкладається у 2 – 4 рази більше, ніж у глибині лісового масиву, і у 4 – 6 разів більше, ніж на полях. У степовій зоні на узліссях лісових масивів снігу відкладається у 3 – 5 разів більше, ніж на відкритих полях [274, с. 10].

Полезахисні лісові смуги дуже корисні у багатьох відношеннях. Вони, як стверджують сучасні українські вчені – дослідники проблеми, П. Г. Вакулюк та В. Л. Самоплавський, впливають на швидкість вітру на відстань, яка дорівнює в середньому 30 висотам дерев, і знижують її на 24 – 40 %, підвищують на міжсмужних полях вологість повітря на 3 – 5 %, а в

період посух – на 12 – 15 %, зменшують випаровування вологи з поверхні ґрунту на 30 – 40 % і рослин на 20 %, знижують транспірацію рослин у середньому на 14 %.

Доглянуті лісосмуги забезпечують рівномірний розподіл снігу на полях і не допускають здування його в балки, яри і заплави річок, зменшують глибину промерзання ґрунту на міжсмугових ділянках у 2 – 3 рази, попереджують поверхневий стік води з полів і сприяють вбиранню її ґрунтом, зберігають гумус і на 15 – 20 % підвищують ефективність мінеральних та органічних добрив, покращують мікроклімат і гідрологічний режим навколишньої території і зберігають на кожному гектарі поля 600–800 кубічних метрів води щорічно [274, с. 15].

У роки з інтенсивною діяльністю вітру і значними снігопадами міжсмугові простори полів забезпечують відкладання снігу 800 – 1000 мм, тим часом як у відкритому степу його накопичення сягає лише 50 – 60 мм, Вони захищають сільськогосподарські культури, сади і виноградники від посух і суховіїв, ґрунт і посіви сільськогосподарських культур – від вітрової ерозії, канали – від занесення їх землею і сухими бур’янами, перехоплюють фільтраційні води з каналів і не допускають засолення і заболочення полів на відстані 100 – 150 метрів від каналу, підвищують урожайність зернових культур в умовах України в середньому на 3 – 4 центнери на кожному гектарі захищеного поля, а на зрошуваних землях дають можливість знизити поливні норми на 25 – 40 %.

Один гектар лісосмуги висотою 10 метрів захищає 25 – 30 гектарів ріллі і забезпечує збільшення врожаю на всій захищеній площі 75 – 120 центнерів. Очевидно, доцільніше з 97 гектарів поля, захищеного лісосмугами, одержати 2910 центнерів зернових (30 центнерів з гектара), ніж із 100 гектарів без лісосмуг – 2600 – 2700 центнерів (26 – 27 центнерів з гектара), або на 210 – 310 центнерів менше [274, с. 16].

В цілому водний баланс територій сучасних Луганської, Донецької, частково Дніпропетровської та Запорізької областей, за виключенням районів, які тяжіли до Дніпра та Сіверського Дінця, був негативним та вимагав утворення на малих річках та сухих луках водосховищ для водопостачання та зрошення. Загальна потреба в енергії для подачі води для зрошення лише дрібних колгоспних ділянок п'яти південних областей УРСР визначалася у 59119 квт [56, арк. 4 – 57].

До того ж слід брати до уваги, що за понад 100 років ведення лісового господарства в дорадянський період на основі переважання приватної власності на ліси і споживацького підходу до них (70 % лісів українських губерній тоді були приватними) стало основною причиною того, що загальна площа лісів рівнинної України зменшилася на 40 %, а високоякісні дубові та соснові ліси практично зникли.

Це призвело до таких наслідків:

- активізувалися ерозійні процеси, що спричинило безповоротну втрату значної частини чорноземів та родючих ґрунтів;
- зміліли великі та пересохло багато малих річок;
- масовими стали негативні природні явища – рухомі піски, пилові бурі, засухи та ін., як наслідок – голодні роки у степових і лісостепових регіонах [375].

Виходячи із наведених аргументів, можна зробити висновок про надзвичайну важливість боротьби за накопичення та збереження вологи у ґрунті. Також зрозумілим стає значення насадження потужних лісових смуг для захисту від суховіїв.

Окрім кліматичних проблем у другій половині 1940-х рр. ситуація ще більш ускладнилась післявоєнною розрухою. Друга світова війна нанесла великих збитків народному господарству на окупованій території України.

Відбудова господарства в Україні розпочалась у 1943 р., відразу після початку визволення території республіки з-під нацистської окупації, і

особливо активізувалась у повоєнний період. Відбудовчі роботи зіткнулись з рядом суттєвих труднощів, які пояснюються, зокрема, й тим, що Україна постраждала під час війни тричі. Негативно позначився наказ Сталіна про те, що необхідно нічого не залишати під час відступу. Німці також вивезли, підірвали те, що ще не було евакуйовано чи знищено. Значних руйнувань було завдано і під час наступальних бойових дій на території України.

В роки війни на руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу. Київ, за оцінками, був зруйнований на 85 %, Харків – на 70 %, значних втрат зазнали також інші міста України. На час звільнення в республіці залишилося лише 19 % довоєнної кількості промислових підприємств. Лише прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд крб, що вп'ятеро перевищувало асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, МТС та інших державних підприємств протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становила майже 1,2 трлн крб, а це – 30 % національного багатства [394, с. 319].

Особливо скрутним було становище в сільському господарстві України. За роки війни була підірвана матеріальна база виробництва. На кінець 1945 р. в Україні вдалося відновити роботу 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспів, 1277 МТС, але в організаційно-господарському відношенні вони, в основному, ледь-ледь животіли.

Суттєво зменшилися посівні площі, врожайність і валові збори сільськогосподарських культур. У 1945 р. посівні площі колгоспів не перевищували 60 % довоєнних, урожайність зернових складала лише 7 ц з гектара (у 1940 р. – 12,4 ц з гектара). Валовий збір зернових культур становив 46,9 %, картоплі – 66,6 %, цукрового буряку – 26,1 %, соняшнику – 43,7 %, овочів – 51,7 % від довоєнного [254, с. 378].

Війна зумовила появу ряду негативних явищ: послаблення матеріально-технічної бази, погіршення культури землеробства, зниження

врожайності, зменшення числа працездатних колгоспників, дефіцит кваліфікованих кадрів.

Витримавши величезне навантаження в роки війни, колгоспи не відчували полегшення і після її завершення, а сама система не давала можливості швидко підняти виробництво. Гальмувало відбудову й те, що оплата праці в громадському господарстві була вкрай низькою, а присадибні господарства колгоспників обкладалися великими податками й обов'язковими натуральними поставками. У постановах партійних та радянських органів, на перший погляд спрямованих на розвиток села, на захист інтересів людини, траплялось багато формального й навіть цинічного. Наприклад, критика на адресу колгоспників, які «порушили колгоспну демократію». Демократії в умовах сталінщини не було й не могло бути, бо селянам забороняли без дозволу властей навіть виїжджати із сіл, вони не мали паспортів, селяни похилого віку не отримували пенсій тощо.

Усе це разом узяте стало причиною невиконання аграрним сектором планів четвертої п'ятирічки. Хоча посівні площі всіх сільськогосподарських культур становили на кінець п'ятирічки 97 % довоєнного рівня, валовий збір зерна сягав лише 85 %. Замість 127 млн тонн річного збору зерна на кінець п'ятирічки було одержано лише 81,2 млн тонн. Окрім того, до загальної розрухи додалася посуха 1946 р., яка викликала голод серед сільського населення. Уряду необхідно було терміново піднімати народне господарство [394, с. 320].

Більш того, країна мусила розвиватися і рухатися вперед. Новим етапом в її розвитку стало тогочасне «сталінське будівництво», так звані «великі будови комунізму». Серед іншого будівництво грандіозних споруд, (гідроелектростанцій на ріках) розглядалося як складова подальшого наступу на засуху, проведення велетенського комплексу робіт із перетворення природи у відповідності з потребами та запитами радянського суспільства, яке, згідно з дуже популярним тогочасним гаслом, не могло і не повинно

було покладатися на милості природи. Радянські люди, а радше його керівники, мріяли стати незалежними від примх природи, вони хотіли управляти її процесами і тим самим опанувати її та брати від неї все необхідне для життя та розвитку.

До труднощів виснаженого війною аграрного сектора економіки додалися проблеми недосконалості управління цією галуззю, а з 1946 р. становище стало катастрофічним у зв'язку з засухою, що охопила всю територію України. У багатьох районах і областях хлібороби не зібрали навіть того, що посіяли. Підсилені непомірним планом здачі зерна державі наслідки засухи викликали голод, хвороби і страждання народу, який нещодавно переніс страшенні злигодні війни [275, с. 481].

Таким чином, природно-кліматичні умови та соціо-гуманітарні традиції ведення сільського господарства на українських землях в дорадянський період і на середину XX ст., в першу чергу в степовій зоні, не забезпечували стабільності у вирощуванні, передусім зернових культур. Температурний режим та рівень вологості в цьому регіоні не сприяли вирощуванню сталих високих урожаїв зерна, а слабка мережа річок майже нанівець зводила вирощування овочів та організацію зрошування. Негативно позначалися на веденні сільського господарства і часті посухи, так звані «чорні бурі» та суховії, які призводили до значного зниження урожайності сільськогосподарських культур, а в окремі роки навіть до неврожаїв та голоду.

Ускладнював ситуацію ще й консерватизм сформованих традицій господарювання, що відбивалося у поглядах значної частини господарників щодо впровадження прогресивних гідромеліоративних та агротехнічних заходів. Інертністю були позначені пошуки засобів впливу на зміну природно-кліматичних умов, а також недбале ставлення до землі з боку самих господарств. Споглядацька позиція щодо здійснення природоохоронних заходів призводила до розвитку ерозійних процесів і, як

наслідок, до значного зниження родючості землі, а іноді – й до повної її непридатності для сільськогосподарських робіт.

Окрім того, негативний вплив на розвиток сільського господарства мали бойові дії в період війни 1941 – 1945 рр., внаслідок яких аграрний сектор економіки зазнав руйнувань і значних втрат. До повоєнної розрухи додалася посуха 1947 р., яка стала однією із причин голоду серед сільського населення України.

Увесь комплекс негативних чинників зумовлював необхідність розроблення та реалізації невідкладних масштабних заходів щодо поліпшення природно-кліматичних умов ведення сільського господарства. У таких умовах найбільш оптимальним міг бути план збільшення виробництва зерна за рахунок розгортання широкого іригаційного будівництва, зрошення у південних областях УРСР і створення системи полезахисних лісових масивів, введення раціональних сівозмін.

Комплекс негативних чинників примусив керівництво країни вживати невідкладних заходів, які б пом’якшували природні катаклізми. Для їх розробки необхідно було проаналізувати теоретичні і практичні напрацювання вчених-класиків степознавства в дорадянський і радянський період. При цьому значної ваги набував практичний досвід, напрацьований господарствами щодо екологічного облаштування європейської частини степової зони СРСР.

За таких обставин керівництво УРСР, передусім М.С. Хрущов, на основі аналізу природно-кліматичних умов і стану сільського господарства звернулося у 1947 р. до Й. Сталіна з клопотанням про вжиття заходів, спрямованих на боротьбу з посухою, освоєння осушених земель та впорядкування водного господарства УРСР. Це звернення, а також практична природоперетворювальна робота, яка розпочалася в Україні, закладали основу для прийняття масштабної загальносоюзної програми перетворення природи.

2.2 Теоретичні та практичні напрацювання щодо пом'якшення мікроклімату в зоні українського степу

Переважно чорноземні ґрунти південноукраїнських степів завжди відзначалися високою родючістю і в поєднанні з теплим кліматом могли забезпечувати високу врожайність сільськогосподарських культур. Однак на заваді оптимального використання цих природних чинників, починаючи з XIX ст., ставали засухи, суховії, так звані «чорні бурі», які почастішали і завдавали великої шкоди сільському господарству степів.

Історичні джерела засвідчують, що тривалий час території сучасних українських степів мали природний ландшафт, не позначений втручанням людини. Степи були досить заліснені, а якість ґрунтів – вищою. Проте з початком активного освоєння півдня України з середини XVIII ст. ситуація почала кардинально змінюватись. Неконтрольоване та хижацьке освоєння диких земель, інтенсивне розорювання великих територій лісостепу та степу, розвиток промисловості та видобування корисних копалин призвели на кінець XIX ст. до серйозної екологічної кризи в регіоні [303, с. 21].

Під впливом соціально-економічних чинників умови для ведення землеробства в степовій частині України погіршилися. Починаючи з 1890-х рр., у степовій зоні відбувається різке погіршення екологічного стану, деградація ґрунтового покриву як результат частих посух, неврожаї та ін.

Умовним початком кризи можна вважати початок земельної реформи 1861 р., коли величезні масиви родючих земель перейшли у приватне користування. В умовах розвитку ринкових відносин власники земель безсистемно розорювали землі. При цьому особливої шкоди завдавали вирубки лісів та розорювання прирічкових масивів, внаслідок чого порушувався водний баланс, зростала яружна ерозія, розвіювання пісків, змив гумусового шару і в кінцевому підсумку – зниження родючості ґрунтів.

Із зростанням попиту на зерно в західноєвропейських країнах сільське господарство в наближених до чорноморських портів, а потім і в більш віддалених лісостепових районах ставало все більш орієнтованим на виробництво зернових культур і розвивалося без урахування екологічних наслідків [536, с. 7]. Це призвело до того, що напередодні Першої світової війни зернові культури в посівах займали до 90,5 % усієї площі.

Безсистемний підхід до господарювання за низької агрокультури й агротехніки призводив до виснаження землі. Картину запустіння земель наводить у «Записках Воронежского уездного комитета по выявлению нужд сельскохозяйственной промышленности» А. Іващенко: «у короткий пореформений період (1861 – авт.) місцевість змінилася до невпізнання... Природа потьмяніла, природні багатства виснажені, а природні умови спотворені. Разом з тим у самому житті населення з'явилися злидні, зубожіння, кричуща нужда» [592, с. 36].

При такому типі степового господарювання почастішали посухи, які за цей період неодноразово призводили до втрати урожаю. Особливо страшним видався 1891 р., коли через небачену спеку загинула більша частина урожаю в чорноземних губерніях України, а також інших губерніях Росії, Поволжя. Тоді голодували понад 35 млн селян, які вимирали цілими селами. Така «надзвичайна згуба», за висловом І. Короленка, стривожила кращі уми держави, вона потрясла усю Російську імперію, її взяли близько до серця Л. Толстой, К. Тімірязєв, А. Чехов, Д. Менделєєв та інші представники прогресивної інтелігенції [274, с. 128].

Офіційні кола царської Росії вважали посухи, пилові бурі й голод явищами випадковими, які не випливають із соціально-економічних умов та наслідків хижацького використання, руйнування та знищення природи, а тому зволікали із вжиттям якихось кардинальних заходів. Проте представники прогресивної науки думали по-іншому. Саме в той період у

Росії зароджується новий науковий напрям – степове природокористування [303, с. 22].

Передові представники агрономічної науки уже давно правильно пояснювали процеси, які відбувалися в природі, і вказували на методи боротьби з явищами, шкідливими для сільськогосподарського виробництва.

Ідея захисту полів, садів та садиб лісонасадженнями виникла у середовищі землеробів посушливої степової зони ще за часів поселення їх у цій місцевості. Здавна було підмічено, що в посушливі роки хліб і трави степу та лісостепу краще родили поблизу лісів та близько від них. Ці спостереження й наштовхували окремих землевласників на думку висаджувати ліс на полях смугами для захисту землі від вітрової ерозії та одержання високих і стабільних урожаїв сільськогосподарських культур. У цьому контексті відзначився миргородський поміщик В. Я. Ломиковський – нащадок козацької старшини, дослідник української давнини, етнограф та агроном, який займався вивченням агротехнічних та інших заходів, спрямованих на послаблення негативної дії посух [275, с. 473].

У 1809 р. він створив на своїх полях на степовому хуторі поблизу Миргорода на Полтавщині систему полезахисних смуг або впровадив, як тоді говорили, «древопольну систему землеробства». По межах своїх володінь В. Я. Ломиковський посадив високостовбурні дерева, а на ділянках, непридатних для вирощування сільськогосподарських культур, – ліси та сади. Всі дороги та греблі також були обсаджені різними деревами, насамперед плодових порід [275, 474].

Він зробив помітний внесок у розведення лісових і садових дерев, що було основним його заняттям під час проживання в степовому хуторі. В 1837 р. В. Я. Ломиковський опублікував підсумки своїх праць у вигляді практичного керівництва під назвою «Разведение леса в сельце Трудолюб» [460, с. 2 – 71].

Серед піонерів захисного лісорозведення особливе місце належить поміщику В. П. Скаржинському (1787 – 1861), який на крутосхилах, балках та інших непридатних для сільського господарства землях біля села Трикрати Херсонської губернії (нині Вознесенський район, Миколаївської області), починаючи з 1814 р., посадив 437 гектарів лісу, побудував 36 ставків, застосував зрошення лучних угідь, заклав помологічний сад (221 сорт), дендрарій (281 вид), плантацію шовковиці (150 га) і плодовий сад та виноградники (104 га). Одним з перших він організував у своєму маєтку лісорозсадники, які забезпечували садивним матеріалом майже увесь південь України, а також акліматизував чимало видів деревних та чагарникових порід з Північної Америки та Західної Європи [275, с. 237].

Без спеціальної лісівничої чи агрономічної освіти В. П. Скаржинський опрацював технологію створення лісів і вирощування нового матеріалу на посадку у несприятливих умовах степової зони. Його рекомендації з лісівництва не втратили своєї цінності дотепер. Він, зокрема, був переконаним, що степові пали (випалювання сухої трави) з метою полегшення обробітку землі або поліпшення травостою були однією з головних причин знищення лісів у степовій зоні. Лісорозведення в степу – необхідна умова підвищення родючості ґрунтів та їх вологості, збільшення урожайності полів і поліпшення клімату. Для цього, як вважав В. П. Скаржинський, доцільно створити систему взаємно перпендикулярних лісових смуг і посадити ліс на крутосхилах і балках, у заплавах річок [274, с. 78].

Одним із найдавніших осередків степового лісорозведення в Україні є Старобердянський лісовий масив, закладений у 1846 р. Він розташований у посушливій частині Причорноморської низовини на висоті 5 – 25 метрів над рівнем моря. Тут у над луговій частині тераси річки Молочної ґрунти супіщані, суглинисто-супіщані, зрідка піщані, а на плато – суглинисто-темно-каштанові.

Початок лісопосадок на Мелітопольщині пов'язаний з німецьким колоністом І. І. Корнісом (1789 – 1848). Він теж не мав спеціальної лісівничої освіти, але був надзвичайно допитливою, вольовою і практичною людиною. В 1830 – 1844 рр. він посадив 12 гектарів лісу. У 1844 році царський уряд запропонував І. І. Корнісу організувати державну лісову плантацію, яка почала діяти у 1846 р. і стала осередком державного степового лісорозведення. Головна мета створення плантації полягала у залісненні відкритих степових просторів [301, с. 84 – 90].

У другій половині XIX ст. все частіше публікувалися матеріали про позитивний вплив лісонасаджень, і деякі прогресивні поміщики почали займатись лісорозведенням. Однак навіть наприкінці XIX ст. роботи зі створення лісосмуг проводили лише окремі підприємливі ентузіасти, переважно практики-власники земель.

У 1882 р. приступив до створення лісосмуг у своєму маєтку А. де Каррієр (с. Кам'яноватка на Миколаївщині). Розбивши поля на квадрати з довжиною сторін 240 сажнів (510,2 м), він саджав по межах кожного з них 4-рядні лісосмуги. За кілька років в його маєтку лісосмугами, площа яких становила 87 га, було захищено 1090 га полів. У 1877 р. Карієр на невгіддях по схилах балок і по берегах річки Мертвовод почав сіяти жолуді дуба. Досвід створення захисних лісонасаджень Каррієра був опублікований у Москві у 1895 р., захисні лісонасадження у його маєтку навіть обстежив відомий вчений агроном А. Бичіхін і встановив їх позитивний вплив на мікроклімат та врожайність сільськогосподарських культур. В. В. Докучаєв, опрацьовуючи план боротьби з посухами та ерозією, також використав досвід А. де Каррієра з лісовирощування [275, с. 475].

Однією з перших успішних спроб вирощування полезахисних лісових смуг у степу стало створення п'яти лісосмуг на території сучасного Маловисківського району Кіровоградської області. Вони висаджувались у 1901–1902 рр. та розміщувались з півночі на південь. Керував роботами

лісничий Оникіївського казенного лісництва Меронвіль де Сентклер. Ці лісові смуги були унікальними лісомеліоративними об'єктами, їх вивчали вчені С. Т. Мусієнко, М. Ф. Галюк, Є. С. Чеботарьов, які встановили їх велику екологічну цінність [274, с. 130].

У період з 1899 по 1910 рр. були висаджені Володимирівські полезахисні лісосмуги (сучасний Казанківський район Миколаївської області) шириною 40 – 60 м. У ті ж роки у Вознесенському повіті посадили 53,3 га лісосмуг від 30 до 100 м шириною.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Одещині посадили 83,4 га 9 лісомуг шириною 30 – 50 м. Всього до 1917 р. на території 9 українських губерній посадили 1,5 тис. га полезахисних лісосмуг, і всі вони мали значну ширину та щільну конструкцію. У період Першої світової та громадянської воєн роботи зі створення лісосмуг не велися [274, с. 131].

Всі ці, переважно практичні, напрацювання підготували справжній прорив у розвитку агролісомеліоративної науки, який здійснили роботи Докучаєвської експедиції, що стала своєрідним першим методичним і організаційним центром наукових лісомеліоративних досліджень як в Україні, так і в Росії у цілому.

Великий дослідник природи В. В. Докучаєв (1846 – 1903 рр.) започаткував наукове ґрунтознавство, а його праця «Російський чорнозем» («Русский чорнозем») є однією з найвизначніших з проблем ґрунтознавства [536, с. 13]. В. В. Докучаєв розумів, що причиною неврожаїв були зміни стану ґрунтів, зумовлені варварським ставленням до них людини, що і призвело до їх висушення та втрати родючості. Він зробив висновок про необхідність вжиття термінових заходів з відновлення родючості степових ґрунтів. З огляду на те, що на цілинному степу як під час сніготанення навесні, так і після сильних літніх та осінніх дощів відсутні потоки води, а на орних землях стік дуже великий, В. В. Докучаєв з'ясував, що накопиченню

вологи в ґрунті сприяє не тільки ліс, але й щільна рослинна дернина цілинних степів.

Після ініційованої губернським земством ґрунтознавчої експедиції у Полтавську губернію вчений з гіркотою писав: «К сожалению, тепер от типичной степной флоры, когда-то сплошь одевавшей черноземные степи Полтавской губернии, остались только жалкие лоскутки... Степи, воспетые Гоголем, будут не сегодня-завтра иметь так же много общего с современностью, как и сама Запорожская Сечь» [358, с. 116].

В. В. Докучаєв підкреслював, що головні вороги сільського господарства – посухи і суховії, вітри та бурі, і вони страшні тільки тому, що ми не можемо впливати на них, їх потрібно вивчити і навчитися керувати ними для того, щоб поставити собі на службу [274, с. 128].

Загальний напрямок науково-дослідних робіт з питань, пов’язаних з облісненням степів, було визначено дуже ясно і широко в працях експедиції, організованої В. В. Докучаєвим у 1891 році. Ця експедиція багато зробила для пізнання природи українських степів, ри цьому не тільки виробила новий науковий метод обґрунтування господарських заходів із боротьби з посухою, але й намітила конкретні шляхи боротьби з цим стихійним лихом.

Докучаєв так визначив завдання своєї експедиції: «Точніше вивчити усі сили та явища (тобто, фактори землеробства) в їх взаємодії та причинному зв’язку, з’ясувати природних ворогів землеробства та їх розміри, знайти в ряду природних умов такі, які дозволяють боротися зі згаданими негараздами за допомогою тих чи інших відповідно спрямованих факторів, здійснити ряд дослідних робіт, які мають за мету покращення умов сільського, лісового та водного господарства південної Росії, зважити ці досліди, вияснити їх позитивні та негативні сторони і практичну доцільність – ось нагальні найближчі завдання сучасної землеробської Росії та російської агрономічної думки» [358, с. 12].

В. В. Докучаєв із своїми помічниками на селянській підводі, а часто й пішки, об'їхали та обійшли увесь південь Росії, у тому числі південь України та Крим, пройшовши 10 тис. км, щоб перекласти на карти стан тодішніх земель. Узагальнення виявилися гнітючими. Вивчивши цей регіон, вчений дійшов висновку, що наша чорноземна смуга піддається дуже повільному, але безперервному та невпинно прогресуючому висиханню.

За наслідками польових досліджень В. В. Докучаєв, характеризуючи південні степи, констатував: «Величезна частина (у багатьох місцях вся) степу позбулася свого природного покриву – степового, незайманого, зазвичай дуже густої рослинності і дерну, що затримували масу снігу та води і прикривали ґрунт від морозів і вітрів; а на ріллі, що займає тепер у багатьох місцях до 90 відсотків загальної площі, знищили властиву чорнозему і найбільш сприятливу для утримання ґрунтової вологи зернисту структуру, і вона зробилася легким надбанням вітру, її змиває діяльнісь усіляких вод» [536, с. 12].

У Кам'яному Степу (порізана ярами частина Воронезької губернії), де природний ландшафт був схожим з українським степом, експедиція подвижників пропрацювала лише чотири роки, потім Лісовий департамент міністерства царської Росії припинив фінансування. І все ж ентузіасти встигли здійснити подвиг, що до сьогодні вражає розмахом, мудрістю та передбаченням, подвиг, який зримо показав людям, як треба поводитися з чорноземами, котрі «дорожчі за нафту, дорожчі за золото» [592, с. 27].

Детальне вивчення природних умов і ґрунтів степової і лісостепової зони дали В. В. Докучаєву можливість скласти план збереження орних земель, річок і водойм, одержання високих і сталих урожаїв сільськогосподарських культур. Основна ідея, якою пронизані його праці, зводилась до того, що тільки на основі вивчення причин посухи можна виробити дієві заходи боротьби з нею, врятувати південні степи від повторення неврожаїв.

У Лісовому департаменті з відома міністра державного майна М. М. Островського за участю В. В. Докучаєва відбулася нарада з питання «Про розвиток заліснювальних робіт з метою впорядкування водного господарства в степах». Нарада ухвалила просити міністра організувати спеціальну експедицію в губернії, які постраждали від лиха, для вивчення причин цієї біди. 22 травня 1892 р. такий дозвіл було одержано. Особлива експедиція з випробування й обліку різних способів та прийомів лісового і водного господарства в степах Росії почала діяти в травні 1892 р. під керівництвом професора В. В. Докучаєва [274, с. 129].

На питання, чи можна виправити «зіпсовану природу землі і перемогти посуху?» В. В. Докучаєв відповідав ствердно. Він пропонував широкий план боротьби з процесом висушування ґрунту. Першочерговими природоохоронними заходами вчений вважав:

- регулювання малих річок та верхоріч великих рік для припинення грубих наносів у річкові долини та створення загат для зрошення;

- регулювання балок та ярів, обсаджування їх деревами та будівництво в них ставків, щоб затримувати воду на шляхах природного стоку скрізь, де тільки можна, і використовувати її на зрошення та інші потреби;

- регулювання водного режиму у відкритих степах на водорозділах, будівництво артезіанських колодязів для зрошення, будівництво ставків та водойм для збирання стічних поверхневих вод, насадження на непридатних для сільського господарства землях суцільних лісових масивів;

- встановлення правильного співвідношення ріллі, лісу та водних просторів шляхом обліснення значних площ у степах;

- заборону розорювання берегів річок, водойм і заплав, крутосхилів і балок, затримування на полях снігу;

- впровадження таких способів обробітку ґрунту, які сприяли б найкращому використанню вологи, виведення нових сортів культурних

рослин, які були б найбільш пристосовані до місцевих ґрунтових та кліматичних умов;

- створення на полях системи полезахисних лісосмуг [258, с. 9].

На території України докучаєвська експедиція організувала Деркульську (Луганську) і Великоанадольську (Маріупольську) дільниці, які безпосередньо прилягали до території Великоанадольського лісництва. Деркульську дільницю очолював відомий лісничий К. І. Юницький, який працював у Деркулі до 1919 р. На Деркульській дільниці він посадив 146,75 га захисних лісонасаджень, у тому числі 129,5 га полезахисних лісосмуг, закріпив Криничний, Данилівський та Куций яри і збудував ставок [273, с. 129].

Система лісонасаджень Маріупольської дільниці та Великоанадольського лісництва, створених у 1893 – 1907 рр., включала 54 дослідних об’єкти, у тому числі 37 полезахисних лісових смуг, 11 масивних лісонасаджень, 4 улоговинно-балкових лісонасаджень і 2 об’єкти на схилах. Тривалий час створювали лісосмуги шириною 40 – 60 м. Вважалося, що в лісосмугах такої ширини буде мати місце лісове середовище. Широкі лісосмуги займали значну частину орних земель. Вони були щільними; і в них, і поряд з ними накопичувались вали зі снігу, що весною на тривалий час затримувало проведення сільськогосподарських робіт. У Великому Анадолі Висоцький першим почав саджати не лише широкі, а й трьох- і восьмирядні лісосмуги. На Деркульській і Маріупольській дільницях захисні лісонасадження створювали на багатих поживними речовинами звичайних чорноземах. Ці лісонасадження збереглися до наших днів і знаходяться у відмінному стані [274, с. 130].

Найбільш інтенсивно роботи з реалізації Докучаєвського плану проводились до 1903 року. Варто відмітити, що саме ідеї В. В. Докучаєва в подальшому лягли в основу «сталінського плану перетворення природи» який втілювався в життя протягом 1948 – 1953 рр.

Докучаєвський план був прогресивним, а його реалізація принципово змінила увесь ландшафт степової зони. Його здійснення дозволило одержувати стійкі врожаї, значно нейтралізувавши та пом'якшивши риси степового клімату, такі як суховії та коливання вологості, відвернувши особливо важкі кризи (схожі на ту, яка трапилась у 1890-х рр.), що дало змогу деякою мірою стабілізувати ситуацію [303, с. 25].

До плеяди видатних дослідників степової природи належав і український агроном-дослідник О. О. Ізмаїльський (1851 – 1914). Вдумливий знавець природи, він розумів, що розорані степові масиви з ущільненою поверхнею, яка устелена бідною рослинністю, не в змозі затримувати ні сніг, ні воду літніх дощів. Тому він розпочав наукові дослідження проблем історії розвитку степів, вологості ґрунту та боротьби із посухою в південних районах України.

На основі спостережень і численних експериментів, проведених українських степах на Полтавщині та Херсонщині, О. О. Ізмаїльському вдалося встановити, що висушування ґрунтів зумовлене неправильним обробітком степових земель, який погіршує їх водний баланс. Велике значення у боротьбі із посухою Ізмаїльський надавав таким агротехнічним заходам, як глибока оранка, кулісні пари, обробка поля поперек схилів, знищення бур'янів тощо. Він дійшов висновку, що не тільки волога ґрунту у верхніх шарах, але і загальний запас води в ґрунті значною мірою залежить від культурного стану поверхні ґрунту. О. О. Ізмаїльський вважав, що в основу заходів по боротьбі з посухою варто покласти зміни фізичних властивостей ґрунту, покращення його структури, застосування глибокої оранки [386].

У своїй книзі «Як висох наш степ» вчений доводив, що клімат степової зони України стає все більш посушливим через знищення лісів, розорювання степів, утворення великої кількості ярів, змив ґрунтів і втрату ними зернистої структури. Він попереджував нащадків: «Если мы будем также беззаботно

смотреть на прогрессирующие изменения поверхности наших степей, а в связи с этим и на прогрессирующее иссушение степной почвы, то едва ли можно сомневаться, что в сравнительно недалеком будущем наши степи превратятся в бесплодную пустыню» [387, с. 48].

Відомий дослідник П. А. Костичев (1845 – 1895 рр.) створив нову галузь науки – агрономічне ґрунтознавство, яке, всебічно вивчаючи ґрунт та його родючість, стало основою сучасного землеробства. П. А. Костичев довів, що ґрунтоутворення є біологічним процесом, що ґрунт є джерелом живлення рослин, а через них – харчування тварин і людини. Він вперше дослідив фізичні властивості ґрунту, його структуру і відношення до біологічних вимог рослин.

На основі вивчення процесів утворення структури ґрунту в природних умовах під впливом рослинності П. А. Костичев обґрунтував ідею біологічного відновлення структури ґрунту за допомогою засіву багаторічних бобових та злакових травосумішей, які сприяють утворенню дрібнозернистої, стійкої проти розмивання водою структури ґрунту [303, с. 26].

Вчений значну увагу приділяв проблемам збереження родючості південних степів. У результаті геоботанічних досліджень, присвячених питанням зміни рослинності чорноземних степів, П. А. Костичев дійшов висновку, що в степу на чорноземах може рости деревна рослинність, якщо її в перші роки після висадки захищати від бур’янів, які віднімають вологу. У зв’язку з посухою і неврожаєм 1891 р. у книзі «Про боротьбу з посухами в чорноземній області за допомогою обробки полів і накопичення на них снігу» (1893) він запропонував систему заходів щодо використання вологи шляхом обробки ґрунту і снігозатримання [497].

У 1885 р. П. А. Костичев писав, що клімат дозволяє вирощувати ліс у степу, і дерева ростуть тут не гірше, а за наявності вологи – навіть краще, ніж у північніших районах [274, с. 128]. Його багаторічні дослідження чорноземних ґрунтів південної частини Росії знайшли відображення у книзі

«Ґрунти чорноземного краю Росії» («Почвы чорноземного края России»). У ній показано хижацьке використання чорноземних ґрунтів і сформульовано положення про необхідність відновлення родючості ґрунтів збагаченням їх органічними перегнійними речовинами за допомогою травосіяння. Автор вказав також на велике значення впливу клімату на ґрунт і цілком справедливо вважав, що для зміни клімату основне значення буде мати полезахисне лісонасадження, яке у степовій зоні має зайняти належне місце. Полезахисні лісові смуги він називав живою огорожею.

Надзвичайно великого значення у підвищенні врожайності П. А. Костичев надавав правильним сівозмінам. Він рекомендував також розводити сади та виноградники на нижньодніпровських (Олешківських) пісках. Але протягом багатьох десятків років це лишалося тільки побажанням, мрією [275, с. 234].

Помітний вплив на теоретичні і практичні розробки положень щодо пом’якшення клімату в зоні українського степу мали праці класика природознавства, основоположника науки про фізіологію рослин та агробіології К. А. Тімірязєва (1843 – 1920). Одним із засобів боротьби із посухами він вбачав лісонасадження. У публічній лекції «Боротьба рослин із посухою», прочитаній ним 26 березня 1892 р., він наголошував, що «господар з користю може вдаватися до захисту ґрунту більш великими рослинами у формі живоплотів і лісових галявин, що уповільнюють рух вітру і тим значно стримують випаровування» [540, с. 19].

Вчений також рекомендував восени, після збирання хліба, засівати поля якою-небудь швидко зростаючою рослиною, яка своїм корінням збирала б селітру, і потім сама йшла на зелене добриво. Коли зеленим добривом служать бобові рослини, то ця користь збільшується ще й засвоєнням азоту з повітря.

К. А. Тімірязєв надавав дуже великого значення полезахисним лісовим смугам, які послаблюють силу та швидкість вітру, а також зменшують

випаровування води рослинами. Приділяючи увагу вологозатриманню, К. А. Тімірязєв висловлював думку про те, що «на нашій хліборідній рівнині, очевидно, головну роль має відігравати збереження осінніх, а ще важливіше – весняних вод, затримання тієї маси прибуваючої і збігаючої без користі води, яку дають талі сніги» [540, с. 28].

Серед багатьох праць К. А. Тімірязєва надзвичайно важливою є «Життя рослин» («Жизнь растений»). Тімірязєв стверджував, що рослина має джерелом живлення біохімічний обмін речовин, який людина може підсилювати зміною зовнішніх умов, спрямованих на підвищення продуктивності рослин. Вчений обґрунтовував причини загибелі рослин від нестачі вологи і зазначав, що для покращення їхнього стану і росту потрібна висока агротехніка [274, с. 128].

Всі ці ідеї були повністю співзвучні з теорією іншого відомого ґрунтознавця, біолога та географа широкого діапазону – академіка В. Р. Вільямса (1863 – 1939). Розвиваючи ідеї В. В. Докучаєва і П. О. Костичева, він створив надзвичайно важливе вчення про травопільну систему землеробства. Ця система разом із полезахисними насадженнями, які входять в неї як невід’ємна частина, дає надійний засіб для боротьби з посухою і забезпечує одержання високих і стійких врожаїв та підняття сільського господарства на більш високий рівень. В.Р. Вільямс вказував також, що наука і практика можуть успішно впливати на клімат, змінюючи його, і тоді жахливий привид посухи відійде в минуле, про нього залишиться лише згадка, як про страшний сон [536, с. 11]. Як зазначав вчений, «подальший підйом сільськогосподарського виробництва у степових районах неможливий без широкого впровадження у сільськогосподарське виробництво лісових полос та без впровадження на міжсмугових просторах травопільної системи землеробства, основним елементом якої є лісові смуги».

Понад 40 років свого життя віддав степовій проблемі вчений Г. М. Висоцький (1865 – 1940 рр.). Він не тільки широко використав дані кліматології, ґрунтознавства та біології до вирішення питань створення степових насаджень, але й сам діяльно розвивав різноманітні сторони цих наук в напрямку вимог степової лісокультурної справи. Він накреслив програму подальших досліджень у цій сфері; його праці у значній мірі залишаються й досі керівними при вирішенні проблем степового лісорозведення [536, с. 13].

Важливе значення для розробки засад природоперетворення українського степу мали дослідження відомого українського вченого у галузі агролісомеліорації, лісової типології та охорони природи Б. Г. Іваницького (1878 – 1953 рр.). Ним розроблене широке коло питань розвитку лісівничої науки кінця XIX – першої половини XX ст., зокрема з агролісомеліорації та лісової типології, екології, дендрології, ботаніки, таксації, охорони лісу, історії науки, що багато в чому заклало фундамент наступних здобутків лісівничої науки.

Значний особистий внесок Б. Г. Іваницького у розроблення програми розвитку та закону про ліси УНР, що ґрунтувалися на принципах екологічного сталого розвитку і визначали основні напрямки державної політики щодо проведення ефективних заходів зі збереження, відтворення і поліпшення стану лісів, захисту їх від нераціонального використання, підвищення їх продуктивності, збільшення площі лісів [268, с. 8]. Розроблена вченим на початку 1917 р. перша програма розвитку лісової дослідної справи Української держави з позицій сталого розвитку лісового господарства визначала основні напрями лісової політики держави, а саме: здійснення ефективних заходів, спрямованих на поновлення лісових культур на вирубках і збільшення лісових площ за рахунок заліснення ярів, пісків, боліт, солонців та інших непридатних земель, охорони вже існуючих та створення меліоративних ґрунтозахисних лісових насаджень.

Розроблений Б. Г. Іваницьким «Закон про ліси в Українській Народній Республіці» фактично став першим юридичним актом незалежної України у лісовій галузі. Головні положення цього документа, що ґрунтувалися на принципах сталості, отримали подальший розвиток у наступних урядових рішеннях і враховані у сучасній лісовій політиці нашої держави [268, с. 9].

Координуюча роль у розвитку ґрунтознавства у 1940-х роках належала Л. І. Прасолову (1875 – 1954 рр.) – радянському вченому, який керував кількома експедиціями з вивчення ґрунтів. Йому належать праці з генезису, класифікації та картографії ґрунтів. Він автор вчення про ґрунтові провінції і один із авторів світової ґрунтової карти [536, с. 17].

Спроби реалізувати на практиці агролісомеліоративні заходи в степовій зоні на державному рівні розпочалися ще у дорадянський період. У 1837 р. Лісовий департамент розіслав у південні губернії інструкцію із закріплення сипучих пісків і вирощування на них лісу. Вона була складена на підставі узагальненого досвіду І. Я. Данилевського щодо заліснення придонецьких пісків, І. І. Корніса – щодо створення лісокультур у Бердянському повіті, а також досвіді вирощування лісу на пісках військовими поселенцями і лісничими, які працювали на Олешківських аренах [274, с. 116].

У 1846 р. у «Лесном журнале» генерал Нікітін повідомив, що в Українських та Новоросійських військових округах до того часу на пісках уже нараховувалося 10 тис. десятин посадок шелюги. Почали з’являтися статті, в яких описувалися методи влаштування механічних перешкод для зупинення руху пісків [274, с. 117].

В результаті людської діяльності сипучі піски з’явилися не лише в Херсонській, а й у Чернігівській, Харківській, Полтавській, Київській та інших губерніях. Після знищення лісів на піщаних землях, надмірного випасу худоби або розорювання в багатьох районах України виникла крайня необхідність закріплення і заліснення рухомих пісків. У 1830–1840-х рр. такі

роботи проводив одеський градоначальник Левшин в урочищі Пересип, де було заліснено 253 десятини піску.

У 1890-х рр., коли шкода від сипучих пісків і утворення ярів стала набирати характеру лиха, повітові та губернські земства намагалися організувати їх закріплення та заліснення. Вони зверталися до царського уряду з проханням виділити спеціальні кошти на лісомеліорацію та організувати ці роботи у державному масштабі. У 1899 р. у складі Лісового департаменту створили спеціальні підрозділи – округи, яким підпорядковували організовані на місцях райони. Вже у 1899 р. селяни посадили на пісках 155 десятин шелюги та 9 десятин сосни. Загалом, до жовтневого перевороту 1917 р. в дев'яти українських губерніях, за даними Лісового департаменту, на пісках було посаджено сосни 75 тис. га та шелюги – 66 тис. га [274, с. 120–121].

Широкого поширення в дорадянський період набули ідеї перетворення річки Дніпро в судноплавну (в районі дніпровських порогів), а також пропозиції використовувати її води для зрошення південних степів. У той час існувало близько 20 проектів, кінцевою метою яких було досягнення зазначених вище цілей. Серед них проекти російських інженерів М. С. Лелявського, В. Є. Тімонова, Г. О. Графіто, Д. І. Юскєвіча та інших [538, с. 3].

А один з відомих гідротехніків Ф. П. Моргуненков у 1913 р., вивчаючи важливість зрошувальних заходів та їх місце серед інших завдань щодо використання вод Дніпра, писав, що в жарких маловодних місцях зрошувальна вода нічим не може бути замінена. Замість вигорілих степів із повторними засухами вона може дати багату, квітучу країну з високою садовою, городньою і польовою культурою, якої без зрошування досягти не можна [364, с. 8].

Наприклад, ще у 1814 р. губернський лісовод Фрайрейс був відряджений в Катеринославську губернію для вирішення проблем

закріплення і заліснення сипучих пісків. У своїх статтях він детально описував шкоду, яку приносили вони населенню, і викладав рекомендації із закріплення їх шелюгою. За 19 років Фрайрейс закріпив понад 700 десятин сипучих пісків.

На жаль, байдужість царського уряду, Перша світова війна та революційні події, що тривали аж до початку 1920-х рр. на території колишньої Російської імперії, перешкодили реалізувати в життя запропоновані ідеї.

Після приходу до влади більшовиків перед ними постала проблема продовольчого забезпечення країни. Окрім відновлення сільського господарства країни, зруйнованого бойовими діями, радянською владою було взято курс на його модернізацію та зменшення залежності рівня урожаю від природних умов. Серйозним поштовхом до цього стали, зокрема, голод 1921 – 1922 рр. та жорстока посуха в Поволжі у 1924 році [536, с. 8].

Питання впливу на природно-кліматичні умови та здійснення конкретних заходів, в тому числі й у степовій зоні, все частіше почали розглядатися на державному рівні. Зокрема, перед початком масової колективізації у 1929 р. Наркомзем УРСР провів широку нараду з питань створення системи полезахисних смуг. З основними доповідями на нараді виступали провідні українські вчені Г. М. Висоцький і В. Я. Гурський. На цій нараді особлива увага зверталася на обґрунтування породного складу, ширини міжрядь і конструкції полезахисних лісових смуг, відстані між поздовжніми полезахисними лісосмугами [274, с. 131].

Як стверджував В. Я. Гурський, смуги різної ширини при одній і тій же висоті дерев захищають однаковий простір поля, і їхній вплив поширюється на відстань, яка дорівнює 25 висотам дерев. Зважаючи на це, відстань між поздовжніми смугами має бути в основному 500 м і між поперечними 1000–1500 м; у стиках між лісосмугами рекомендувалося встановити десятиметрові розриви [274, с. 131].

Саме в цей період почалась справжня реалізація багатьох ідей плану В. Докучаєва. У 1930-ті роки були завершені всі підготовчі заходи науково-методичного характеру. Було створено мережу вищих навчальних закладів і технікумів, які готували спеціалістів із заліснення степів, відкрито особливі навчально-дослідні інститути і станції з агролісомеліорації. Серед них особливо виділялись Всесоюзний інститут агролісомеліорації в Москві, Харківський інститут агромеліорації і науково-дослідний інститут землеробства центрально-чорноземної смуги ім. В. В. Докучаєва в Кам'яному Степі Воронезької області.

В цей час проводилась трудомістка робота з районування: сорти висівались протягом кількох років на дослідних станціях у різних регіонах, а потім порівнювалися між собою за найрізноманітнішими показниками – урожайністю, морозостійкістю, посуховитривалістю, якістю зерна тощо. Сорти, які виявлялись найбільш урожайними в одному регіоні, поступались сортам-конкурентам в інших. Наприклад, у посушливих місцевостях доводилось жертвувати урожайністю, оскільки на перший план виходила проблема посухостійкості [303, с. 29]. Тут невисокий, але стабільніший урожай був важливішим за злети та падіння цього показника. В інших районах важливішими були скороспілість чи морозостійкість. За результатами цієї роботи видавались перші зведені каталоги районованих сортів з рекомендаціями, які базувались на багаторічній статистиці. Паралельно проводилась робота над виведенням нових сортів та покращенням старих місцевих і товарних сортів, які було виведено та розповсюджено торговими фірмами ще в XIX ст. Перехід до чистолінійних сортів дозволяв підвищити середню урожайність.

Було видано десятки, якщо не сотні, робіт, присвячених найрізноманітнішим питанням – від організації дослідної справи до конкретних рекомендацій з обробітку різних сільськогосподарських культур і ведення сільського господарства в різних регіонах СРСР, які базувались на

багаторічному досвіді. Вершиною цих праць стали колективні монографії «Теоретичні основи селекції рослин» (1935 – 1937 рр.) та багатотомна «Культурна флора СРСР» (видавництво розпочалось у 1935 р.) [536, с. 10].

Також були широко розгорнуті роботи з вивчення та інвентаризації ґрунтових ресурсів, організації нового громадського землеволодіння і внутрішньогосподарського землеустрою. Особливо великий розвиток отримали великомасштабні (1:10000 – 1:25000) ґрунтово-картографічні дослідження для сівозмін та агрохімічного обслуговування. До 1939 р. були досліджені ґрунти колгоспів та радгоспів на загальній площі 120 млн га, що становить близько 25 % всієї площі колгоспів і радгоспів СРСР [355, с. 118].

У 1940 р. за рівнем вивченості ґрунтів і забезпечення господарств ґрунтово-картографічними і ґрунтово-аналітичними матеріалами СРСР порівнявся з Німеччиною та Великою Британією.

У цей же час уряд та радянські дослідники приділяли також велику увагу питанню насадження лісів і лісосмуг у регіонах з високим рівнем загрози посух. У 1920-х рр. були розпочаті роботи із закріплення ярів, сипучих пісків, заліснення вирубок у посушливих районах країни. 29 квітня 1921 р. було прийнято постанову про боротьбу з посухою. Проте в Україні з 1921 по 1927 рр. було посаджено лише 2 тис. га полезахисних лісосмуг.

У 1929 р. Наркомзем УРСР провів широку нараду з питань створення системи полезахисних смуг [274, с. 131], а в 1931 р. було прийнято постанову Ради народних комісарів і ЦК ВКП(б) про створення широких полезахисних насаджень на незрошуваних та зрошуваних територіях. Тій же проблемі приділялася особлива увага в другій та третій п’ятирічках, що знайшло своє відображення в постанові Ради народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 жовтня 1938 року «Про заходи забезпечення стійкого урожаю в посушливих районах СРСР» та ряді наступних постанов та наказів керівних органів [355, с. 118].

До того ж, завдяки інтенсивній і досить продуктивній діяльності згаданих вище науково-дослідницьких установ було остаточно доведено величезне значення степового лісорозведення для боротьби з посухою і отриманням високих і стійких урожаїв. Сформувалися нові структури і типи полезахисних насаджень, правила їх розподілу та агротехнічні прийоми створення.

Загалом протягом 1930-х рр. і до 1941 р. було висаджено 43,5 тис. га полезахисних лісових смуг, проте, як показало обстеження комісії УкрНДІЛГа, значна частина їх загинула (45 %) або знаходилась в незадовільному стані (36 %) [274, с. 131]. Це свідчило про низьку якість лісокультурних робіт.

На той час на півдні України вже існувала зрошувальна система. Для боротьби з посухою у передвоєнні роки у колгоспах та радгоспах були створені зрошувальні ділянки по 1525 гектарів. Була підготовлена технічна документація та розпочате будівництво великих іригаційних масивів: Маяко-Біляєвського на площі 3000 гектарів та Троїцької зрошувальної системи на площі 900 гектарів (обидва об’єкти в Одеській області); Капуловського масиву на площі 1500 гектарів (Дніпропетровська область); Кам’янського зрошувального масиву на площі 100 гектарів (Запорізька область); в радгоспі Полякова – на площі 3800 гектарів та у радгоспі «Городній Велетень» на площі 2000 гектарів (обидва у Херсонській області).

Розпочате у передвоєнні роки іригаційне будівництво в УРСР, за словами М.С. Хрущова, з ряду причин було призупинене, незважаючи на те, що українськими науково-дослідними та проектними організаціями були встановлені значні можливості розвитку зрошення в Україні [55, арк. 2 – 3].

Якщо у 1916 р. зрошувані площі на території України були незначні і становили всього лише 6 тис. гектарів, то перед німецько-радянською війною 1941 – 1945 рр. загальна площа зрошуваних земель в Українській РСР зросла до 102,5 тис. гектарів [364, с. 13]. За обережними підрахунками Ради

Міністрів УРСР загальна площа зрошення на півдні України могла бути доведена до 2,7 – 3,0 млн гектарів. При 60 % питомої ваги участі у сівозміні зернових УРСР могла щорічно одержувати з цих зрошуваних земель цілком стабільний валовий збір зерна у 400 млн пудів при середній урожайності 225 пудів з гектара [42, арк. 3].

Такі великі водні артерії, як Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай могли зрошувати 2,0 млн гектарів; по Дніпру – південна ліва частина – на площі 1,5 млн гектарів; по Південному Бугу – 250 тис. гектарів; по Дністру – 100 тис. гектарів; по Дунаю – 100–150 тис. гектарів. Навіть стічні і шахтні води міст УРСР та промислових районів Донбасу та Криворіжжя могли забезпечити до 100000 гектарів зрошуваних земель додатково [364, с. 13].

Але зрошувальні системи, які існували на той час, не відповідали сучасному рівневі розвитку сільського господарства. Тогочасні зрошувальні системи мали густу сітку постійних, не прохідних для сільськогосподарських машин зрошувальних каналів, які, як правило, робилися через кожні 80 – 150 метрів і розділяли зрошувані землі на дрібні, відокремлені поливні ділянки розміром у 1,5 – 3 – 10 гектарів.

Багаторічна практика показала, що густа мережа постійних зрошувальних каналів при малих розмірах поливних ділянок призводила до недовикористання 4 – 6, а у ряді випадків 10 – 12 % поливних земель, зайнятих безпосередньо під постійними зрошувачами і розташованими вздовж зрошувальних каналів, що звичайно не засівалися сільськогосподарськими культурами. При цьому втрати врожаю складають 3–5 % внаслідок пошкодження посівів сільськогосподарських культур машинами при поворотах. Також ускладнюється високопродуктивне використання тракторів, комбайнів, бавовнозбиральних та інших сільськогосподарських машин, немає змоги проводити механізований поперечний обробіток просапних культур, а також призводить до підвищених втрат пального при роботі тракторів.

Густа мережа постійних зрошувальних каналів при малих розмірах поливних ділянок збільшувала обсяги робіт з очистки постійних зрошувальних каналів від наносів та рослинності, причому така робота на той час виконувалась, як правило, вручну і відволікала велику кількість робочої сили колгоспів і радгоспів. Збільшувалися втрати води на фільтрацію, що сприяє підвищенню рівня ґрунтових вод та погіршує меліоративний стан поливних земель, а уздовж зрошувальних каналів виникали осередки забур'яненості та шкідників сільськогосподарських культур [202, с. 642].

Багато передових колгоспів і радгоспів, науково-дослідницькі установи розробили і застосували на практиці нові, досконаліші способи облаштування зрошувальної мережі шляхом заміни постійних зрошувальних каналів такими каналами, які влаштовуються тільки на період поливів і зарівнюються в залежності від вимог механізації обробітку ґрунту та догляду за посівами.

Нагромаджений передовими колгоспами, радгоспами, а також науково-дослідними установами досвід перевлаштування зрошувальних систем на той час дозволив повсюдно перейти на нову систему зрошення із застосуванням тимчасових зрошувальних каналів. Ця нова система зрошення відкрила можливості проведення ширших заходів з покращення використання зрошувальних земель і застосування більших поливних ділянок.

Екологічна катастрофа, яка внаслідок хижацького розорювання земель охопила північно-причорноморські степи наприкінці XIX – на початку XX ст. та викликані нею пилові бурі, посухи та неврожаї сприяли активізації пошуку шляхів її подолання і забезпечення сталого високого рівня урожаю. Ще в другій половині XIX ст. цілий ряд дослідників почали активно займатись цим питанням. Більшість із них сходилось на думці, що для ефективної боротьби з посухою та ерозійними процесами, які охопили південь України, потрібно проводити заліснення цих територій. Також

широкого поширення набули й ідеї створення зрошувальної системи за рахунок дніпровських вод.

Особливо ґрунтовно цим питанням в цей період займався В. Докучаєв, який на основі матеріалів своїх експедицій розробив цілу програму заходів, спрямовану на підвищення врожайності степових ґрунтів, боротьбу з посухами та ерозійними процесами. Сутність запропонованих ним методів зводилась до масштабного смугового лісорозведення – створення суцільної мережі лісосмуг різних рангів, структури і певної орієнтації, що мали розділяти територію на прямокутні ділянки і оконтурювати яри і балки; створення чисельних водойм і запровадження травопільної системи землеробства. Лісосмуги, за докучаєвським планом, мали зайняти 10 – 20 % загальної площі степових територій. Багато дослідників, окрім теоретичних напрацювань, за власні та урядові кошти займались і практичною реалізацією своїх ідей.

Проте недостатня увага з боку царського уряду до цієї проблематики, початок Першої світової війни, а згодом і трагічні події національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. перешкодили втіленню в життя пропонованих заходів.

У перші роки радянської влади питання продовольчого забезпечення країни стало одним із головних. Окрім розрухи, в якій опинилось сільське господарство, ситуація ускладнювалась ще й голодом 1921 – 1922 рр. Все це вимагало від нової влади пошуків шляхів модернізації сільського господарства, підвищення стабільності та рівня урожайності хлібних регіонів країни. Це сприяло відновленню досліджень та залученню напрацювань дорадянського періоду.

У контексті дослідження історії теоретичних і практичних напрацювань щодо пом’якшення мікроклімату в зоні українського степу важливе місце відводилося формуванню концепції використання ресурсів Дніпра. Основні принципи цієї роботи були визначені в Державному плані

електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Партійно-державне керівництво визнавало, що великі будови на Дніпрі мають особливе значення для піднесення економіки півдня України, і насамперед Херсонської, Запорізької, Миколаївської і Дніпропетровської областей. Комплексне використання водних ресурсів Дніпра передбачало каскадне розташування гідровузлів. Впродовж 1927 – 1932 рр. за проектом професора І. Г. Алєксандрова було збудовано Дніпрогес – найпотужнішу в Європі Дніпровську гідроелектростанцію ім. Леніна, чим покладено початок використанню енергетичних ресурсів Дніпра. Будівництво цієї електростанції дало величезний практичний досвід, який в майбутньому було використано при створенні ряду важливих водних артерій українського степу – каналів [525, с. 10].

На рубежі 1920 – 1930-х рр. сформувалася ідея «Великого Дніпра», яка полягала у використанні дніпровських ресурсів для потреб різних галузей господарства. В Українському відділі інституту «Гідроенергопроекту» за дорученням Держплану СРСР було розроблено схему комплексного використання ресурсів Дніпра. Вона передбачала вирішення транспортних, енергетичних та водогосподарських завдань шляхом спорудження каскаду гідроелектростанцій з водосховищами [583, с. 225].

У цей час проблемами використання ресурсів Дніпра активно займався український вчений-економіст і географ К. Г. Воблий. У 1927 – 1930 роках під його керівництвом розроблялася програма комплексного розв’язання проблеми Дніпра, зокрема зрошення степової зони України. Вчений обґрунтував виняткову вигідність суспільно-географічного положення Дніпра, зробивши особливий акцент на наявності значного природно-ресурсного потенціалу дніпровського басейну. На цій основі К. Г. Воблий виділив в басейні Дніпра господарські комплекси Верхнього, Середнього та Нижнього Дніпра, визначив їх структуру, територіальну організацію й перспективні напрямки економічного розвитку.

Академік К. Г. Воблий визначив ряд завдань для вирішення проблеми комплексного використання потенціалу Дніпра на найближчу перспективу: 1) встановлення нормованих глибин на всій протяжності ріки; 2) максимальне енергетично-транспортне використання дніпровської водної артерії; 3) штучне сполучення окремих річкових систем; 4) транспортне та енергетичне освоєння малих рік; 5) зрошення і осушення земельних масивів у басейні Дніпра; 6) забезпечення питною та технічною водою Донбасу [470, с. 14].

Оформлена у теоретичних розробках ідея «Великого Дніпра» пройшла апробацію в органах влади і наукових колах. Впродовж 1932 – 1936 рр. за дорученням Техніко-економічної ради з реконструкції Дніпра Держплану СРСР Український відділ інституту «Гіпроенергопроект» ім. С. Я. Жука (Укргідеп) склав проект «Робоча гіпотеза Великого Дніпра», у якому чітко простежується ідея будівництва каскаду гідровузлів. Так, на Нижньому Дніпрі передбачалося спорудити каскад з Дніпровської (вже існувала), Кременчуцької, Дніпродзержинської та низової ГЕС, місце для якої на той час ще не було визначене.

У гіпотезі вирішувалися питання про Чорноморсько-Балтійське міжбасейнове з’єднання, сполучення басейнів Десни і Оки, «глибоке введення» Дніпра в Донбас. Науковцями було оформлено ще два проекти – «Попередня схема реконструкції Дніпра» (1937 р.) і «Схема реконструкції Нижнього Дніпра» (1938 – 1940 рр.), у яких пріоритетними визначено будівництво Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС. Однак у цих та інших «схемах» і «гіпотезах» проблеми масштабних затоплень, впливу на екологію, компенсаційні заходи для сільського господарства не знайшли відображення. Подальшу розробку проектів перервала війна [320, с. 9].

У повоєнні роки роботи з пошуків шляхів пом’якшення мікроклімату в зоні українського степу продовжилися. Спочатку постало питання про створення системи лісосмуг на полях України. УкрНДІЛГ, починаючи з

1944 р., розпочав розроблення заходів з відновлення знецінених і понівечених лісонасаджень, а також плану зі створення системи полезахисних лісосмуг. Про необхідність розвитку полезахисного лісорозведення виніс рішення лютневий пленум ЦК ВКП(б) у 1947 р. [536, с. 8]. Цю роботу ініціював тодішній керівник УРСР М. С. Хрущов, який у березні 1947 р. на пленумі ЦК закликав створювати на полях лісосмуги [274, с. 132]. Основою всесоюзного документу став український нормативно-правовий акт – це була прийнята 10 квітня 1948 р. постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б) У «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР».

Ідейним керівником цього плану вважався Г. Маленков, який після смерті А. Жданова (31 серпня 1948 р.), прагнучи відновити свої позиції серед кремлівської верхівки, ухопився за ідею розгортання грандіозної кампанії, пропозиції щодо якої ще у 1947 р. надійшли з України. Ідеологами плану кампанії стали В. Вільямс і Л. Прасолов. В Україні ж активну участь у здійсненні цієї справді масштабної кампанії взяв М. С. Хрущов. У результаті обговорення українського документа вищі керівники СРСР прийняли рішення дати завдання Держплану, Міністерствам лісового господарства, радгоспів, сільського господарства СРСР підготувати відповідний всесоюзний нормативний акт.

Все суттєве як у Союзі, так і в республіках, робилося лише з дозволу і за підписом Й. Сталіна, тому й ці плани дали йому на погодження. Таким чином народився «сталінський план перетворення природи», базуючись на досвіді Інституту землеробства центрально-чорноземної смуги ім. В. В. Докучаєва (Кам’яний Степ) та напрацьованому практичному досвіді, в тому числі й в Україні. Восени 1948 р. Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) з ініціативи Й. В. Сталіна ухвалили рішення про п’ятнадцятирічний план перетворення природних умов у степових та лісостепових районах європейської частини СРСР.

А у 1950 р. Рада Міністрів СРСР прийняла ряд постанов про початок робіт по спорудженню гідроелектростанцій, зрошенню та обводненню земель у Поволжі, Прикаспії, Туркменістані, а також з метою забезпечення високих та стійких урожаїв сільськогосподарських культур у південних засушливих районах України та північних районах Криму, значного збільшення в цих районах виробництва головним чином бавовни та пшениці, подальшого, швидшого розвитку високопродуктивного тваринництва та одержання гідроелектроенергії для сільського господарства та промисловості – по спорудженню Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південноукраїнського та Північнокримського каналів, зрошенню та обводненню земель південних районів України, північних районів Криму та інших об’єктів [203, с. 648]. Це були так звані «великі будови комунізму».

Намічена система заходів була спрямована на боротьбу з посухою, сприяла підвищенню родючості ґрунтів, отриманню високих та сталих врожаїв, припиненню змиву та видування ґрунтів, закріпленню пісків та найправильнішому використанню земель. Крім того, травопільна система землеробства, яка впроваджувалась, давала можливість колгоспам та радгоспам розвивати різнобічне господарство з правильним співвідношенням рільництва, тваринництва та інших галузей і забезпечити значний ріст товарності господарств.

Навколо великих будов комунізму розгорнулася широка пропагандистська робота. Проте будівництво цих об’єктів вимагало величезних коштів і просувалося уповільнено [456, с. 113].

Отже, такі явища, як посухи, пилові бурі і голод викликали стурбованість наукової громадськості і господарників ще в XIX ст. Теоретичними розробками щодо пом’якшення мікроклімату в зоні українського степу займалися провідні вчені того часу, започаткувавши новий науковий напрямок – степове природокористування, хоча ідея захисту полів, садів та садиб лісонасадженнями виникла у середовищі землеробів

посушливої степової зони ще з часів поселення їх у цій місцевості. Окремі власники земель, лісничі на півдні України на практиці довели доцільність захисних лісонасаджень у своїх господарствах. Насаджені ними в південній частині України лісові смуги були унікальними лісомеліоративними об'єктами і становили не тільки велику екологічну цінність, а й широко використовувалися вченими для наукових розробок полезахисних проблем.

Ці, переважно практичні, напрацювання підготували основу для розвитку агролісомеліоративної науки, вагомим внеском в яку була робота експедиції В. В. Докучаєва 1891 р., яка стала своєрідним першим методичним і організаційним центром наукових лісомеліоративних досліджень як в Україні, так і в цілому в Росії. Експедиція багато зробила для пізнання природи українських степів, науково обґрунтувала господарські заходи з боротьби з посухою. Як показав час, саме ідеї В. В. Докучаєва в подальшому лягли в основу «Великого плану перетворення природи».

В радянський час питання впливу на природно-кліматичні умови та здійснення конкретних заходів, в тому числі й у степовій зоні, все частіше почали розглядатися на державному рівні. Велика увага приділялася посадці лісів і лісосмуг у регіонах з високим рівнем загрози посух. У 1920-х рр. були розпочаті роботи із закріплення ярів, сипучих пісків, заліснення вирубок у посушливих районах країни. Важливе місце відводилося формуванню концепції використання ресурсів Дніпра та спорудженню каскаду гідроелектростанцій.

Висновки до розділу 2

Особливості природно-кліматичних умов степової України, передусім температурний режим та рівень вологості відігравали роль стримуючих чинників у веденні інтенсивного зернового господарства, а відсутність розгалуженої річкової мережі не давала змоги розвивати овочівництво та

організовувати зрошування. На веденні сільського господарства негативно позначалися часті посухи, так звані «чорні бурі» та суховії.

Реалізація заходів щодо зміни природних умов стримувалася також певним консерватизмом традицій ведення сільського господарства та інертністю пошуків засобів впливу на зміну природно-кліматичних умов. Така споглядацька позиція призводила до розвитку ерозійних процесів і значного зниження родючості землі, а іноді – й до повної її непридатності для сільськогосподарських робіт. Негативний вплив на загальний розвиток сільського господарства мали бойові дії в період війни 1941–1945 рр., внаслідок яких аграрний сектор економіки зазнав руйнувань і значних втрат.

Такий стан викликав стурбованість наукової громадськості і прогресивних господарників ще в XIX ст. Теоретичними розробками щодо пом'якшення мікроклімату в зоні українського степу займалися провідні вчені того часу, започаткувавши новий науковий напрямок – степове природокористування.

Власне ідея захисту полів, садів та садиб лісонасадженнями виникла у середовищі землеробів посушливої степової зони ще з часів освоєння степових територій. Насаджені окремими землевласниками й лісничими лісосмуги на півдні частині України були унікальними лісомеліоративними об'єктами, становили велику екологічну цінність, довели доцільність захисних лісонасаджень і широко використовувалися вченими для наукових розробок полезахисних проблем.

Практичні й теоретичні напрацювання підготували основу для розвитку агролісомеліоративної науки, вагомим внеском у яку була експедиція В. В. Докучаєва (1891 р.), яка стала першим методичним і організаційним центром наукових лісомеліоративних досліджень як в Україні, так і в цілому в Росії. Як показав час, саме ідеї В. В. Докучаєва в подальшому лягли в основу «сталінського плану перетворення природи».

У радянський час питання впливу на природно-кліматичні умови та здійснення конкретних заходів, в тому числі й у степовій зоні, все частіше почали розглядатися на державному рівні. Приділялася увага лісонасадженням у регіонах з високим рівнем загрози посух. Ще у 1920-х рр. в окремих місцях були розпочаті роботи із закріплення ярів, сипучих пісків, заліснення вирубок у посушливих районах. Формувалася концепція використання ресурсів Дніпра та спорудження гідроелектростанцій.

Однак в цілому пошуки засобів впливу на зміну природно-кліматичних умов та впровадження прогресивних гідромеліоративних та агротехнічних заходів носили епізодичний і локальний характер та були позначені інертністю. Наслідком такої споглядальної позиції став розвиток ерозійних процесів і значне зниження родючості землі, а іноді й повна її непридатність для сільськогосподарського використання. На стан природокористування і розвиток сільського господарства негативний вплив справила війна 1941–1945 рр., внаслідок чого аграрний сектор економіки зазнав руйнувань і значних втрат. До повоєнної розрухи додалася посуха 1946 р., яка стала однією із причин голоду серед сільського населення України.

Увесь цей комплекс негативних чинників зумовлював необхідність розроблення та реалізації невідкладних масштабних заходів щодо поліпшення природно-кліматичних умов ведення сільського господарства. Найбільш оптимальним у той час радянське керівництво вважало масштабний загальносоюзний план збільшення виробництва зерна за рахунок розгортання, в тому числі у південних областях УРСР, широкого іригаційного будівництва, створення систем зрошення і насадження полезахисних лісових масивів та введення раціональних сівозмін. При цьому передбачалося будівництво каскаду гідроелектростанцій і комплексне використання ресурсів Дніпра.

Поштовхом до конкретної роботи з розроблення програми перетворення природи стала ініціатива тодішнього керівництва УРСР,

передусім М. С. Хрущова, яке внесло у 1947 р. на розгляд союзних інстанцій пропозиції щодо боротьби з посухою, освоєння осушених земель та впорядкування водного господарства республіки. Водночас в Україні почали здійснюватися практичні природоперетворювальні заходи, що мали позитивні наслідки і закладали основу для прийняття масштабної загальносоюзної програми перетворення природи.

РОЗДІЛ 3
ТОТАЛІТАРНА КОНЦЕПЦІЯ «ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»

У період сталінізму тоталітарна сутність системи державно-політичної влади проявлялася в усіх сферах життя радянського суспільства, включаючи й «перетворення природи». Найбільш концентрованим проявом цього стала тоталітарна концепція «сталінського плану перетворення природи» 1948 – 1965 рр., яка передбачала масштабне і всеохоплююче втручання в природне середовище – насадження полезахисних лісосмуг, будівництво водосховищ, зрошення, осушення та інші заходи. «Перетворення природи» обґрунтовувалося необхідністю пом’якшення клімату і мінімізацією негативних наслідків впливу природних чинників, що особливо проявилося під час посухи 1946 р.

Необмежене політичне панування та повне підпорядкування усього комплексу заходів з «перетворення природи» поставленим політичним цілям ґрунтувалося на створеній нормативно-законодавчій базі здійснення «сталінського плану перетворення природи».

3.1 Посуха 1946 р. та розроблення «Великого плану перетворення природи» 1948 – 1965 рр.

Розпочаті ще в довоєнний період спроби здійснення заходів, спрямованих на пом’якшення природно-кліматичних умов з метою підвищення ефективності сільського господарства в повоєнні роки набули особливої актуальності. Повною мірою це стосувалося і України, в сільському господарстві якої склалося надзвичайно важке становище, оскільки в роки війни українське село зазнало не тільки великих і непоправних демографічних втрат, а й понесло колосальні матеріальні

збитки. Зокрема, парк тракторів і комбайнів у господарствах скоротився майже наполовину, вантажних автомобілів – більш ніж у 6 разів. До Німеччини було вивезено 3,9 млн голів великої рогатої худоби, 4,4 млн свиней, 5,5 млн овець і кіз, майже 3 млн коней, мільйони тонн зерна, борошна, картоплі тощо [254, с. 378].

До складної ситуації у сільському господарстві додалися вкрай несприятливі кліматичні умови. Україну, як і більшість тодішніх зернових регіонів СРСР – Молдавію, правобережжя нижньої і середньої Волги, Ростовську область, Центрально-Чорноземну зону – охопила жорстока посуха. Її вплив, щоправда, в дещо менших розмірах, відчутно позначався і на інших регіонах Радянського Союзу – Нечорнозем'ї, особливо в його південній частині, Східному Сибіру. За силою і масштабами охоплення території посуха 1946 р. була більшою, ніж у 1921 р. і нагадувала посуху 1891 р. В окремих місцях дощів не було 60 – 70 днів поспіль [300, с. 3 – 19].

Кліматичні умови ускладнювалися тим, що на переважній частині України зима 1945 – 1946 рр. видалася малосніжною. Під час засухи, яка у 1946 р. охопила південні та східні області України, за даними республіканського центру спостережень за станом природного середовища, середньомісячна температура весни й літа того року на 2–8° С перевищувала середні показники. До того ж, удвічі, утричі, а то й у 5 – 6 разів нижчою порівняно із середніми показниками була місячна кількість опадів. Набагато більшою була кількість днів із суховіями. Майже таку ж посуху пережили селяни південних областей УРСР й у 1945 та 1947 рр., де становище було надзвичайно тяжким [284, с. 101 – 102].

Невтішну картину підтверджують свідчення очевидців, які зазначали, що «у результаті тривалої засухи на полях Ізмаїльщини в 1946 р. повністю загинули всі посіви озимих та ярових, а також кормові культури та дика рослинність – трава та бур'яни...». Вкрай несприятливі погодні умови стали причиною того, що навесні у 120 районах Харківської, Ворошиловградської

(тепер – Луганської), Сумської, Одеської, Миколаївської та Херсонської областей не зійшло 550 тис. га зернових культур, що становило 20 % усіх посівів цих культур. Весна і літо виявилися посушливими. Видова оцінка врожаю становила 3,8 центнера. Нижчою порівняно з іншими роками була й врожайність картоплі, овочів, інших культур [487, с. 402].

Посуха, а також малосніжна зима спричинили у 1946 р. загибель в колгоспах України близько 350 тис. га посівів зернових культур. У колективних господарствах Одеської, Ворошиловградської, Харківської областей було зібрано по 2,3 – 2,9 ц, у Миколаївській – від 1,9 до 3 ц, Херсонській – 1,25 ц, Ізмаїльській – 1 ц з гектара. Мало зерна й овочів вродило й на присадибних ділянках селян [284, с. 103].

Валовий збір усіх зернових в Україні становив лише 531 млн пудів, або втричі зменшився порівняно з 1940 р., і був меншим навіть, ніж у голодному 1921 р. [417, с. 214]. Із 26397 наявних влітку 1946 р. колгоспів 5500 не зібрали навіть тієї кількості зерна, яку засіяли. Брак кормів призвів до значного скорочення поголів’я великої рогатої худоби, свиней та коней.

Вкрай негативні наслідки посухи посилювалися діями центральних союзних органів. Не рахуючись з конкретними умовами та можливостями республіки, вони здійснювали тиск на партійно-державний апарат України, вимагаючи будь-якою ціною виконати обов’язкові плани хлібозаготівель [409].

Незважаючи на наполегливі прохання тодішнього керівництва Української РСР на чолі з М. Хрущовим, хлібозаготівельний план для України союзний центр не зменшив, натомість зобов’язав якнайшвидше його виконати. ЦК КП(б) України і Рада Міністрів УРСР під постійним тиском союзного центру спільною постановою від 22 липня 1946 р. збільшили план обов’язкових поставок зерна 23 областям на 50 %, мотивуючи це строкатістю врожаю в різних регіонах, тобто до 362 млн 750 тис. пудів. Однак, як

показала осінь, через вкрай несприятливі природні умови врожайність зернових у тому році виявилася значно нижчою [283, с. 112 – 123].

Колгоспники Київської області за підсумками сільськогосподарського 1946 р., наприклад, на вироблені трудодні одержали не більше 150 г зерна на трудодень. В інших областях цей показник дорівнював 50 – 100 г, а подекуди на трудодні люди взагалі не одержали ні хліба, ні грошей [580, с. 31].

Поєднання політичних і природних чинників найтрагічніше позначилося на сільському населенні. В Україні станом на 1 червня 1947 р. тільки за офіційною статистикою нараховувалося 1 млн 74 тис. 314 дистрофіків. З них 77,1 % (828 тис. 429 осіб) були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян було у Вінницькій області – 133 тис. 442 особи, у Київській – 66 тис, у Харківській – 63 тис. 677, у Запорізькій – 56 тис. 507, в Ізмаїльській – 52 тис. 447, у Миколаївській – 50 тис. 807, у Дніпропетровській – 52 тис. 767, в Одеській – 48 тис. 316 людей.

Здебільшого це були члени сімей загиблих воїнів, непрацездатні одинокі люди похилого віку й багатосімейні, переселенці з Польщі й репатрійовані. Доведені до граничного виснаження (дистрофії 3 – 4-х ступенів), голодуючі втрачали здатність контролювати свої дії, вдавалися до канібалізму. Від початку 1947 р. відділом із боротьби з бандитизмом Міністерства внутрішніх справ УРСР велося розслідування 130 випадків трупожерства та людоїдства, зафіксовано 189 з’їдених людських трупів, до кримінальної відповідальності притягнуто 132 особи. Найбільше з них – в Ізмаїльській області [284, с. 117].

Трагічні наслідки голоду на передній план висували проблему підвищення ефективності і забезпечення стабільності вирощування сільськогосподарських культур, передусім зернових. Виходячи з того, що республіки і області засушливої зони європейської частини СРСР були основними виробниками зернових і багатьох технічних культур, керівництво Радянського Союзу як один із шляхів пом’якшення природно-кліматичних

умов, передусім у степовій зоні, з метою підвищення ефективності зерновиробництва визначило створення полезахисних лісонасаджень. Науковці встановили, що 3 – 4 га лісових смуг на кожні 100 га ріллі є тією нормою заліснення, при якій можна розраховувати на одержання стійких і високих врожаїв.

Вже в 1947 р. органи лісового господарства почали готувати необхідні матеріали для складання розгорнутого державного плану створення полезахисних лісонасаджень. Того ж року уряд СРСР прийняв постанову про лісорозведення в окремих регіонах – Воронезькій, Орловській, Тамбовській і Курській областях, а наступним кроком мало стати прийняття загальносоюзного масштабного документа.

Схвалене радянським керівництвом степове лісорозведення ставало складовою частиною роботи не тільки органів лісного господарства, але і Міністерства сільського господарства СРСР та союзних республік. Своєрідним поштовхом у цій справі стало проведення з 30 червня по 4 липня 1948 р. у Велико-Анадольському лісництві Волноваського району Сталінської (нині – Донецької) області Всесоюзної наради зі степового лісорозведення за участю близько 200 лісоводів-практиків і наукових працівників та співробітників лісогосподарського і сільськогосподарського апарату. На нараді обговорювалися питання створення повноцінних захисних лісонасаджень [418]. Тобто, робота з підготовки масштабного загальносоюзного плану перетворення природи перейшла у практичну площину і наближалася до його прийняття.

Партійно-державне керівництво Української РСР також шукало шляхів поліпшення природно-кліматичних умов. Трагічні наслідки і людські втрати, зумовлені посухою 1946 р. та злочинною політикою радянського керівництва щодо «викачування» хлібних ресурсів, висунули в Україні на перший план необхідність вжиття невідкладних заходів, спрямованих на забезпечення сталих врожаїв зернових культур. Голова Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущов

ініціюючи розв'язання проблеми, 18 серпня 1947 р. направив доповідну записку Й. Сталіну, в якій порушив питання про необхідність здійснення роботи по боротьбі із посухою, освоєнню осушення земель і упорядкування водного господарства УРСР.

У доповідній записці висловлювалося прохання «виділити із союзного фонду цільовим призначенням матеріалів, механізмів і обладнання, а також передати із системи Міністерства сільського господарства УРСР та інших республіканських міністерств частини заводів, які можна було б перевести на виготовлення обладнання, машин, механізмів, стандартних деталей спеціально для водного господарства УРСР» [68, арк. 9 – 10].

Проявляючи послідовність у намаганні вирішити проблему пом'якшення природно-кліматичних умов у степовій частині України, українське керівництво, випереджаючи рішення союзного центру, намітило план проведення цієї роботи в республіці, який знайшов втілення у спільній постанові Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України від 10 квітня 1948 р. «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР» [205, с. 50].

Тим часом і союзні міністерства та відомства активно працювали над концепцією програми глобального поліпшення природно-кліматичних умов. У засобах масової інформації розпочалася пропагандистська підготовка, зокрема в середині літа 1948 р. газета «Правда» опублікувала велику статтю про лісосмуги, розмішені на полях відомої наукової станції «Кам'яний степ». Згодом поступила вказівка з посиланням на директиву Й. Сталіна готувати розгорнуту постанову про заходи із захисту і підвищення урожайності полів на значних територіях степових і лісостепових районів європейської частини СРСР.

Варіанти майбутньої постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) неодноразово обговорювалися в Кремлі за участю провідних фахівців і вчених [418]. 20 жовтня 1948 р. вона була прийнята і 24 жовтня опублікована

в газеті «Правда» під назвою «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» від 20 жовтня 1948 р. [204, с. 539].

Як потім з'ясувалося, в її основу було покладено спільну постанову Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України від 10 квітня 1948 р. «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР» [205, с. 50]. Союзний документ внаслідок розгорнутої навколо нього пропагандистської кампанії в подальшому отримав назву «великий» або «сталінський план перетворення природи».

Значення цієї постанови полягає в тому, що в ній, виходячи з тодішніх реалій, радянським керівництвом визначалися шляхи подолання посух та підвищення рівня родючості ґрунтів на величезних територіях України та інших регіонів СРСР, зокрема вказувалося, що «потрібно усім колгоспам і радгоспам степових і лісостепових районів на основі багаторічного досвіду цілого ряду науково-дослідних інститутів, передових колгоспів і радгоспів, починаючи з 1949 р., розпочати планомірне і широке впровадження системи агрономічних заходів з підйому землеробства, на основі вчення відомих російських агрономів В. В. Докучаєва, П. А. Костичева і В. Р. Вільямса, названої травопільною системою землеробства» [303, с. 31]. До забезпечення виконання цього програмного документа залучалися усі ланки потужного партійно-державного апарату.

В Україні в процесі реалізації завдань, викладених у союзній постанові від 20 жовтня 1948 р., крім суто командно-адміністративних методів здійснювалися і організаційно-політичні заходи, спрямовані на виконання завдань «сталінського плану перетворення природи». Так, 5 червня 1949 р. відбулася республіканська нарада працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР [38], 12 лютого 1951 р. – Перша міжобласна кущова нарада працівників лісового господарства України по захисному

лісонасадженню [39], 26 – 27 лютого 1953 р. – міжобласна нарада передовиків лісового господарства УРСР [40]. Ці заходи, крім розгляду стану справ з виконання планових завдань, мали за мету привернути увагу громадськості до важливості «сталінських» настанов щодо охорони природи та використання природних ресурсів.

Аналізуючи основні напрямки «сталінського плану перетворення природи», слід зауважити, що, за висновками науковців, серед найважливіших сільськогосподарських регіонів СРСР найменше схильні до засух в ХХ ст. були Північний Кавказ і Західний Сибір, найбільше – Україна, Поволжя і Казахстан. Саме тут в роки засухи були найбільші неврожаї. Тому ці регіони в подальшому стали посіли головне місце в розробленні і реалізації ідей «сталінського плану перетворення природи» [316, с. 161].

Центральне місце в плані відводилося полезахисному лісорозведенню та зрошенню. Щоб перегородити шлях суховіям планувалося посадити лісові захисні смуги на безпрецедентно великій площі в 120 млн. га, що дорівнює територіям таких європейських країн, як Англії, Франції, Італії, Бельгії та Нідерландів разом узятих.

Одночасно зі створенням полезахисних лісосмуг мала впроваджуватися і передбачена «планом перетворення природи» травопільна система землеробства. Для цього необхідно було виконати такі агромеліоративні заходи:

- насадження полезахисних лісових смуг, заліснення ярів, пісків і крутосхилів, а також по берегах рік, ставків, водойм;

- правильна організація території з уведенням травопільних польових і кормових сівозмін та раціональне використання землі;

- оптимальна система обробітку ґрунту, догляду за посівами і застосування чорних парів, зябу, лущення стерні;

- використання насіння високоурожайних сортів, пристосованих до місцевих умов;

- розвиток зрошення на базі використання вод великих рік та місцевого стоку шляхом будівництва ставків та водойм.

У комплексі заходів з перетворення природи одне з головних місць належало лісонасадженню. Відповідно до плану повоєнної відбудови в Україні протягом 1946 – 1950 рр. планувалося здійснити лісовідновлювальні роботи, забезпечивши насадження на площі 252 тис. га та проведення робіт з ущільнення розріжених лісонасаджень, впровадження швидкозростаючих порід лісу [180, с. 65].

«Великим планом перетворення природи» було передбачено насадити полезахисні лісові смуги в колгоспах та радгоспах лісостепових районів європейської частини СРСР та створити 8 гігантських державних лісових смуг у степових та лісостепових районах СРСР. Адже найбільшу ефективність лісосмуги дають тоді, коли створена їхня повна мережа на значній території.

Розробники плану виходили з того, що система лісосмуг, створених у повній відповідності до рекомендацій науки – невід’ємний і незамінний елемент екологічного благоустрою території. Лісосмуги не можна замінити добривами, зрошенням чи агротехнічними заходами – вони без порушення екосистем сприяють накопиченню снігу в міжсмугових просторах полів і забезпечують відкладання снігу 800 – 1000 мм, тим часом як у відкритому степу його накопичення сягає лише 50 – 60 мм [274, с. 16].

Лісонасадження захищають сільськогосподарські культури, сади і виноградники від посух і суховіїв, а на зрошуваних землях дають можливість знизити поливні норми на 25 – 40 %, захищають ґрунт і посіви сільськогосподарських культур від надмірного випаровування й вітрової ерозії, а канали – від занесення їх землею і сухими бур’янами, перехоплюють фільтраційні води з каналів, перешкоджають засоленню і заболоченню полів на відстані 100 – 150 м від каналу, підвищують урожайність зернових

культур в умовах України в середньому на 3 – 4 ц на кожному гектарі захищеного поля.

За висновками українських науковців, один гектар полезахисної лісосмуги висотою 10 м захищає 25 – 30 га ріллі і забезпечує збільшення врожаю на всій захищеній площі до 75 – 120 ц. Очевидно, доцільніше з 97 га поля, захищеного лісосмугами, одержати 2910 ц зернових (30 ц з гектара), ніж із 100 без лісосмуг – 2600 – 2700 ц (26 – 27 ц з гектара), або на 210 – 310 ц менше [274, с. 16].

Загальна довжина згаданих вище 8 державних захисних лісових смуг згідно з «планом перетворення природи» мала досягти 5320 км, а ширина – до 100 м. Вони мали зайняти площу у 117,9 тис. га.

Безпосередньо України стосувалася Восьма захисна державна лісосмуга. Створення цієї лісосмуги було заплановане з метою подолання шкідливого впливу суховіїв на урожай сільськогосподарських культур, запобіганню змиву та розмиву родючих шарів ґрунту в Харківській, Сталінській (нині – Донецькій) і Ворошиловградській (нині – Луганській) областях, покращення водного режиму річки Сіверський Донець і кліматичних умов районів цих областей, а також для захисту ґрунтів від вивітрювання.

Планувалося, що ця Восьма державна захисна лісосмуга буде проходити по обох берегах річки Сіверський Донець, від міста Білгорода до річки Дон. Протяжність її мала складати 450 км, ширина – по 30 м на кожному березі Дінця. Планувалось, що вона буде проходити від межі Курської і Харківської областей до станції Макарів Яр Ворошиловградської області, по обох берегах річки протяжністю 410 км, а від станції Макарів Яр – вздовж межі Ворошиловградської області з Ростовською, по правому березі річки Сіверський Донець протяжністю ще 40 км.

Постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. зобов’язувала Міністерство лісового господарства СРСР за участю

Всесоюзної сільськогосподарської академії імені В. І. Леніна здійснити у 1949–1950 рр. комплекс вишукувальних робіт, скласти технічний проект насадження цієї лісової смуги і подати його на затвердження Раді Міністрів СРСР [204, с. 533].

Безпосереднє виконання робіт зі створення Восьмої державної полезахисної лісосмуги покладалося на Міністерство лісового господарства УРСР.

Передбачалось, що при створенні Восьмої державної лісосмуги на території УРСР до 1965 р. буде заліснено площу в 697 тис. га [229, с. 363].

Заплановані союзним планом обсяги насаджень полезахисних лісосмуг в розрізі областей характеризуються наступними показниками (таблиця 3.1) [274, с. 133].

Таблиця 3.1

Обсяги насадження полезахисних лісосмуг в Українській РСР на період 1949 – 1965 рр.

Області	Площа ріллі, яка потребує захисту, тис. га	Загальна потреба в лісосмугах, тис. га	Площа наявних лісосмуг, тис. га	Площа лісосмуг, які необхідно посадити, тис. га
Київська	1496	54,7	-	54,7
Вінницька	1738	54,0	-	54
Харківська	1625	58,0	4,5	53,5
Полтавська	2005	62,5	2,8	59,6
Кіровоградська	1548	55,4	5,2	50,2
Одеська	1615	60,1	7,5	52,6
Миколаївська	1100	51,2	6,1	45,1

продовження таблиці 3.1

Херсонська	1361	73,8	7,1	66,7
Запорізька	1697	76,8	13,0	63,8
Дніпропетровська	1871	74,8	11,1	63,7
Луганська	1096	42,0	4,0	38,0
Сумська	35	12,4	-	12,4
Ізмаїльська	692	43,0	-	43,0
Донецька	1203	46,4	4,7	39,7
Разом:	19082	765	68	697

Державні лісові захисні смуги передбачалося доповнити розгалуженою системою інших лісових насаджень. На колгоспних та радгоспних землях степових та лісостепових районів європейської частини СРСР мали створюватися місцеві полезахисні лісові смуги. Планувалося засадити лісом яри, піски, виконати інші лісокультурні насадження.

Було прийнято державний план на 1949 – 1965 рр. зі створення захисних лісонасаджень на площі 1273,4 тис. га, в тому числі: силами і засобами колгоспів планувалось провести заліснення на площі в 756,5 тис. га, силами Міністерства лісового господарства УРСР – 411,8 тис. га, з них в малозаліснених районах на землях державного лісового фонду – 331,3 тис. га і на землях колгоспів з трудовою участю колгоспників – 80,5 тис. га, радгоспами Міністерства радгоспів УРСР і СРСР – 105,1 тис. га. Також з метою припинення пересування пісків в степових і лісостепових районах Української РСР планувалось силами Міністерства лісового господарства УРСР на протязі 1949 – 1955 рр. провести закріплення і заліснення пісків на площі 91200 га [275, с. 438].

Захисні лісосмуги на полях колгоспів та радгоспів повинні були створюватися на площі 5,7 млн га. У кожному сільському населеному пункті вимагалося створювати ставки та інші водойми для нагромадження води та

організації штучного зрошення [524, с. 14]. На землях колгоспів, в держлісфонді і в радгоспах України передбачалося за період 1948 – 1955 рр. створити 953,7 тис. га лісопосадок усіх видів, що мало скласти 4 % від усієї площі орних земель [418, с. 180].

Окрім створення нових лісосмуг планом передбачалось також відновлення вже існуючих, але занедбаних лісосмуг. Так, лише на території Української РСР до 1950 р. планувалось, що колгоспи і радгоспи зможуть відновити близько 89,64 тис. га таких лісосмуг.

З метою створення довговічних та стійких полезахисних лісонасаджень, які б давали ефект з молодого віку, рекомендувалося включати в насадження як довговічні, так і швидкозростаючі породи дерев, підбирати які треба було відповідно до місцевих ґрунтово-кліматичних умов. При посадці захисних насаджень до них рекомендувалося вводити 10 – 15 % плодових дерев та кущів [204, с. 535].

Регламентувалися також питання вирощування посадкового матеріалу і роботи розплідників. Колгоспам рекомендували виділити під лісові розплідники найбільш зручні земельні ділянки та закріпити для постійної роботи в них спеціалізовані ланки [204, с. 543].

Цифри, зафіксовані всесоюзним нормативним актом, навіть у сьогоднішніх умовах вражають своєю масштабністю. Для здійснення передбаченої планом грандіозної програми захисних лісонасаджень лише на протязі 1949 – 1955 рр. в усіх районах країни, які охоплювались «планом перетворення природи», було заплановано виростити понад 33 млрд саджанців, а в Криму за цей же час – 350,0 млн [303, с. 33].

Для проведення вишукувальних і проектних робіт із лісорозведення у 1949 р. в системі Міністерства лісового господарства СРСР було організовано проектно-дослідницьке об’єднання «Агролісопроект», яке виконало велику і корисну роботу зі створення проектів полезахисних лісосмуг та інших насаджень.

У тому ж році в Міністерстві сільського господарства СРСР було організовано Управління лісомеліорації, в Міністерстві радгоспів – відділ, у Раді Міністрів Української РСР – сектор агролісомеліорації і лісового господарства [418].

Практична робота покладалася, перш за все, на створені у 1949 – 1950 рр. лісомеліоративні розсадники у системі Міністерства лісового господарства УРСР. Лише за 1949 – 1950 рр. у складі лісгоспів і лісництв степових і лісостепових областей планувалося створити 50 нових лісомеліоративних розсадників на площі в 3980 га. Згідно з постановою площа посіву в розсадниках повинна була становити: у 1948 р. – 430 га, у 1949 р. – 450 га, у 1950 р. – 470 га.

Для механізації трудомістких робіт із захисного лісорозведення і будівництва ставків в областях України у 1949 – 1951 рр. Міністерствами сільського господарства та лісового господарства УРСР планувалося організувати 99 лісозахисних станцій (таблиці 3.2; 3.3) [37, арк. 46 – 47].

Таблиця 3.2

Організація лісозахисних станцій у 1949 – 1951 рр. в системі Міністерства сільського господарства УРСР

Назва області	Всього	В тому числі:	
		1949 р.	1950 – 1951 рр.
Вінницька і Полтавська	по 1	-	по 1
Харківська	2	-	2
Ворошиловградська	4	-	2
Сталінська	4	1	3
Дніпропетровська	4	-	4
Запорізька	4	1	3
Кіровоградська	3	-	8
Миколаївська	2	1	1
Одеська	4	2	2

продовження таблиці 3.2

Херсонська	5	2	3
Ізмаїльська	3	1	2
Всього:	37	9	32

Таблиця 3.3

Організація лісозахисних станцій у 1949 – 1951 рр.

в системі Міністерства лісового господарства УРСР

Назва області	Всього	В тому числі:	
		1949 р.	1950 – 1951 рр.
Київська	10	2	8
Чернігівська	5	-	5
Житомирська	5	-	5
Вінницька	2	-	2
Кам’янець-Подільська	2	-	2
Сумська	3	-	3
Полтавська	3	-	3
Харківська	3	2	1
Ворощиловградська	6	1	5
Сталінська	3	1	2
Дніпропетровська	3	1	2
Запорізька	2	1	1
Кіровоградська	2	2	-
Миколаївська	2	1	1
Одеська	3	1	2
Херсонська	4	2	2
Ізмаїльська	2	1	1
Всього:	60	15	45

З метою державного стимулювання лісорозведення, починаючи з 1949 р., колгоспи звільнялися від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів із площ, зайнятих під колгоспні лісові розплідники [204, с. 543].

Увага приділялася також заходам стимулювання робіт зі створення нових лісів. По-перше, за виконання лісонасаджувальних робіт вводилася оплата грошима замість трудоднів, що було винятковою подією для радянської колгоспної системи. Так, за приживлюваність 80 % дерев встановлювалась премія в 100 крб за кожен гектар лісопосадок, за 85 % – 150 крб. По-друге, за збереження в лісопосадках другого і третього років 80 % висаджених дерев вводилася додаткова премія в 75 крб за кожен гектар посадки. По-третє, при роботах в розсадниках і перевиконанні плану з вирощування лісоматеріалу дозволялося видавати колгоспникам премії у розмірі 50 % від вартості позапланової продукції, а бригадирові кожної ділянки оплачувалося додатково 3 % від загальної кількості трудоднів, вироблених підрозділом.

Радянська система постійно боролася з селянами, що намагалися вести приватне господарство, але, на противагу цій політиці, згідно з «планом перетворення природи» селянам дозволялося використовувати міжряддя дерев під посадку різних видів городніх і баштанних культур. При цьому передбачалося, що якщо приживлюваність дерев становила 85 %, то одну чверть урожаю селяни мали право залишити собі без зарахування в основну зарплатню.

В умовах тоталітарної держави такі заходи заохочення були надзвичайною подією. Запровадження зазначеного підходу доводить те, що вищі радянські керівники розуміли недосконалість колгоспної системи і у виняткових випадках (а саме таким було втілення грандіозного плану з поліпшення агроландшафтів) вважали за можливе відступити від її

принципів та використовувати цивілізовані способи стимулювання селянської праці.

З метою забезпечення виконання завдань зі створення державних захисних лісових смуг, а також полезахисних колгоспних та радгоспних лісових смуг та здійснення контролю за цією справою було створено Головне управління полезахисного лісорозведення безпосередньо при Раді Міністрів СРСР [204, с. 548].

Головне управління полезахисного лісорозведення здійснювало керівництво справами створення державних захисних лісових смуг, колгоспних та радгоспних полезахисних смуг, контроль за виконанням міністерствами, відомствами, облвиконкомами та іншими організаціями урядових завдань, подання на затвердження урядом пропозицій по планам полезахисного лісорозведення, контроль за підготовкою кадрів полезахисного лісорозведення [204, с. 549].

Надзвичайно важливою складовою частиною «сталінського плану перетворення природи» було створення ставків, водоймищ та зрошувальних систем. Ці роботи передбачалися ще планом повоєнного відновлення, зокрема планувалося здійснити будівництво малих гідроелектростанцій потужністю 203 тис. квт для потреб сільського господарства. Також планувалися водогосподарські заходи з осушення 40 тис. га та зрошення 30 тис. га сільськогосподарських земель з відновленням та будівництвом всіх споруд, які забезпечували б їх нормальну експлуатацію [180, с. 64].

За «сталінським планом перетворення природи» в радгоспах і колгоспах степу і лісостепу європейської частини СРСР мало бути створено більш як 44,3 тис. ставків і водоймищ. Майже половина їх припадала на Україну, де протягом 1947–1950 рр. планувалося збудувати до 20 тис. водоймищ з водною площею до 100 тис. га [55, арк. 6]. В Криму їх було заплановано створити близько 400.

Збудовані ставки і водойми разом з лісними насадженнями мали пом'якшити клімат у регіоні. Планувалося, що водойми будуть широко використовуватися також для розведення риби, водоплавної птиці, отримання дешевої гідроелектроенергії для потреб сільського господарства. Але головним їх призначенням мало бути саме зрошення полів [524, с. 11].

Також передбачалося покращити експлуатацію зрошувальних систем, організувати планове використання води в колгоспах та радгоспах і забезпечити уже у 1949 – 1950-х рр. повне використання під посіви та насадження зрошуваних земель, які випали із сільськогосподарського обороту [204, с. 546].

Урядова постанова зобов'язала Міністерство сільського господарства, місцеві радянські та партійні органи звернути особливу увагу на розвиток самопливного зрошення, яке не потребувало значних витрат. Крім того, важливим завданням визначалося повне використання заплавних земель для посівів цінних культур та створення високопродуктивних кормових угідь [204, с. 456].

Зрошувальна здатність малих річок південних областей Української РСР оцінювалась в умовах маловодного року забезпеченістю на 75 %. Планувалося, що водні ресурси малих річок Миколаївської, Одеської, Запорізької, Херсонської областей дозволять зрошувати до 94 тис. гектарів. Визнавалося, що через відсутність постійного стоку малі річки у цих регіонах потребували багаторічного регулювання [56, арк. 16].

Складовою частиною розробки «плану перетворення природи» було обстеження ґрунтів районів річок, що здійснювалося наприкінці 1940-х рр. Було з'ясовано, що річкові долини південних областей України представлені алювіальними суглинистими ґрунтами різної міри засолення, потужністю до 8 м. Глибина залягання ґрунтових вод складала близько 2,5 м. При цьому мінералізація ґрунтових вод варіювала від прісних у верхів'ях до сильно мінералізованих з наближенням до гирл. Долини річок були придатними під

городні культури при умові забезпечення промиванням із наступним відведенням промивних вод шляхом облаштування глибокої колекторної мережі [56, арк. 28].

За розрахунками, на 1948 р. в колгоспах Української РСР не вистачало для поливу 290 центральних насосів та 429 двигунів [61, арк. 5]. Висувалися пропозиції про необхідність використання для зрошення навіть стічних вод міст та промислових поселень, а також промислових та шахтних вод після їх попереднього очищення [58, арк. 6].

Планувалося, що до кінця 1950 р. зрошувальна система охопить близько 500 тис. га [55, арк. 6]. Також передбачалося повністю відновити до 1950 р. зруйновані за роки війни осушувальні системи (площа в 385000 га, з них у західних областях – 300000 га) та виконати нове будівництво мереж по осушенню на площі 100000 га [55, арк. 13].

Згідно з «планом перетворення природи» щляхом зрошення та обводнення засушливі райони з невисокими і несталими врожаями мали перетворитися на райони високопродуктивного сільського господарства. Зрошення та обводнення чорноземних та каштанових ґрунтів південної України повинні були підвищити їх родючість, і в посушливих районах мали виникнути нові можливості всебічного розвитку для всіх галузей сільського господарства, зокрема вирощування пшениці, а також бавовни, рису та інших сільськогосподарських культур.

Напрацьований впродовж тривалого часу практичний досвід науково-дослідних установ, радгоспів та колгоспів, що застосовували зрошення, свідчили про його ефективність на півдні України. Так, Брилівська науково-дослідна станція, Херсонський інститут бавовництва, що застосовували зрошення, одержували високі та сталі врожаї: бавовни – до 30 ц, пшениці – до 40 ц, рису – до 48 ц, овочів – до 500 ц, картоплі – до 300 ц, фруктів та винограду – до 150 ц з гектара [364, с. 14].

Планувалося, що реконструкція на основі застосування зрошення і травопільної системи землеробства приведе до подальшого підвищення врожайності і поліпшення якості зернових культур. Це мало забезпечити урожай високоякісної озимої пшениці до 40 ц з одного гектара. За розрахунками розробників плану, на зрошуваних та обводнюваних площах в 3 млн га, прилеглих до зони великого гідробудівництва, валовий збір усіх зернових культур мав зрости приблизно вчетверо [364, с. 17].

Бралося до уваги те, що влітку витрати енергії на Дніпрогесі падали, відповідно знижувалися і витрати води, особливо у липні-вересні, коли витрати води на зрошення не перевищували 25 % витрат води у Дніпрі [58, арк. 1]. В міру зарегулювання стоку Дніпра площа зрошення може збільшуватись відповідно зі збільшенням витрат річкової води у липні, серпні, вересні, а після побудови низового водосховища, яке мало забезпечити судноплавні глибини, планувалося весь стік Дніпра за ці місяці направити на зрошення, що мало збільшити площу зрошуваних земель утричі [58, арк. 2].

Було розроблено і порядок спорудження зрошувальних систем. Враховувалося те, що землі Одеської, Миколаївської, Херсонської областей переважно були непридатними для зрошення у зв’язку зі значною порізаністю рельєфу прирічкових та приморських плато глибокими балками та долинами, а також у зв’язку з високим розташуванням цих територій над рівнем води в джерелах зрошення [56, арк. 18].

А самі іригаційні системи, в першу чергу, мали прокладатися на площах, які потребують менших затрат коштів та електроенергії. Тому для першої черги зрошування висота підйому води була прийнята не більше 60 м. Передусім пропонувалося будувати водосховища на малих річках та використовувати частину води на виробництво гідроенергії, даючи хоча б невеликі зрошувані площі [58, арк. 7].

Поряд з будівництвом великих іригаційних систем мали широко розгорнутися роботи з будівництва колгоспних зрошувальних ділянок гарантованого врожаю, переважно на малих річках та ставках у балках, використання артезіанських вод та інших джерел зрошення. Тому намічалося до введення в експлуатацію, в першу чергу, в період 1948–1952 рр. зрошення на 455 тис. га [56, арк. 20].

Загальна потреба в енергії для подачі води на зрошення 5 південних областей Української РСР визначалася у 59119 кВт. Гідроенергетичні ресурси цих областей були незначними. Наприклад, в Ізмаїльській області будівництво гідроелектростанцій було неможливим. З метою зрошення могла використовуватись тільки літня потужність таких станцій з урахуванням загального зниження витрат води у річках у період літа та забору води на зрошення [56, арк. 57].

Плани щодо регулювання стоків річок базувались на наступних розрахунках. Великі водні джерела, такі як Дніпро та інші великі річки, при умові регулювання 60 % весняного стоку (18 млрд куб. м), давали можливість зрошувати близько 3 млн га. Наприклад, річковий стік Дніпра (6,9 млрд куб. м) забезпечував зрошення на площі до 600 тис. га; на Південному Бузі 1 млрд куб. м стоків уможливлювали зрошення 150 тис. га. У південних областях Української РСР – Одеській, Миколаївській, Запорізькій, де постійний стік був відсутній чи нерівномірний, потрібно було багаторічне регулювання [56, арк. 14 – 15].

Зрошувальна здатність малих річок південної України оцінювалась в умовах маловодного року забезпеченістю на 75 %. В цілому водні ресурси малих річок Одеській, Миколаївській, Запорізькій, Херсонської областей дозволяли зросити до 94 тис. га [56, арк. 16].

Владою було заплановано проведення цілого ряду робіт з покращення використання зрошуваних земель, забезпечення подальшого, більш високого росту врожайності усіх сільськогосподарських культур на поливних землях

шляхом всебічного підвищення рівня механізації сільськогосподарських робіт та широкого втілення передової агротехніки у зрошувальному землеробстві. Сподівалися, що зрошення й обводнення дадуть можливість перетворити посушливі райони з невисокими і несталими врожаями на райони високопродуктивного сільського господарства. Передбачалось, що докорінно зміняться умови сільськогосподарського виробництва.

Адже чорноземні і каштанові ґрунти південних степів України були недостатньо родючі через нестачу вологи. Очікувалося, що їх зрошення і обводнення, створення полезахисних смуг мали повністю ліквідувати цей природний недолік, і в районах, які були засушливими, виникнуть широкі можливості всебічного розвитку для усіх галузей сільського господарства. Те ж зрошення і обводнення мали створити умови для вирощування у великих обсягах бавовни, пшениці, рису, рицини, винограду та інших цінних сільськогосподарських культур [303, с. 35].

Капітальні затрати на зрошення у таких сприятливих умовах, як південні степи УРСР, повинні були окупитися дуже швидко, особливо беручи до уваги введення у сівозміну технічних культур, розвиток тваринництва, збільшення площі садів та виноградників. Тому планувалося у найближчі два роки закінчити дослідження і зробити повний проект усього будівництва в обсязі розширеного проектного завдання з тим, щоб у 1949 р. можна було розпочати земляні роботи зі спорудження магістрального та першочергових зональних зрошувальних каналів [58, арк. 3].

Передбачалось, що зрошення разом з іншими агротехнічними заходами забезпечуватиме високі і сталі врожаї озимої пшениці, бавовни та інших сільськогосподарських культур на широких просторах півдня України.

В результаті зрошення та обводнення планувалося всебічно розвинути на півдні України і такі високоінтенсивні галузі сільськогосподарського виробництва, як садівництво, овочівництво та виноградарство. Ставилось

завдання збільшити обсяг продукції цих галузей сільського господарства у кілька разів.

Як вже зазначалося, передові господарства, які застосовували зрошення, уже на той час збирали до 150 ц винограду та фруктів з гектара. Садівництво, овочівництво та виноградарство мали особливо широко розвинутися на нижньодніпровських пісках, що тягнулися більш як на 130 км від Каховки до Чорного моря. Пустельні Олешківські піски, які займали понад 200 тис. га, планували перетворити на суцільні сади і виноградники. Тут передбачалося вирощувати кращі сорти винограду, абрикосів, персиків, мигдалю, сливи та інших фруктово-овочевих культур [364, с. 15].

Радою Міністрів УРСР планувалось за 1948 – 1950 рр. довести кількість ставків в Українській РСР до 20000 одиниць з водною площею в 10000 га. Також ставилося завдання до кінця 1950 р. здійснити будівництво дрібних і середніх гідроелектростанцій на річках Української РСР загальною потужністю в 203 тис. кВт. Необхідно було підготувати для місцевого транспортного сполучення річками Української РСР 3000 км водних шляхів [55, арк. 6].

Постановою Ради Міністрів УРСР «Про заходи з боротьби з засухою і упорядкуванням водного господарства УРСР» передбачалось широко розгорнути відновлення і будівництво нових артезіанських свердловин для поліпшення водопостачання господарств степової зони України та використання їх для зрошення невеликих ділянок, довівши їх загальну кількість до кінця 1950 р. до 2000 штук [55, арк. 13].

У 1950 р. намічений план був доповнений і конкретизований рішеннями уряду про будівництво великих каналів та розширення зрошуваних земельних площ, зокрема була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР від 17 серпня 1950 р. «Про перехід на нову систему зрошення з метою більш повного використання зрошуваних земель та покращення механізації сільськогосподарських робіт» [204, с. 645].

Серед інших, найважливішою для України була постанова Ради Міністрів СРСР від 20 вересня 1950 р. «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на ріці Дніпро, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу та про зрошення земель південних районів України й північних районів Криму» [398].

Партійно-державне керівництво вважало, що гідробудівництво, яке розгорталося на півдні України, відкриє реальні перспективи остаточного усунення впливу засухи та суховіїв, перспективи «небувалого економічного розквіту» цього району [364, с. 9].

За нечувано короткий строк, якихось 5 – 6 років, тут планувалося виконати колосальну програму будівництва. Лише Каховське водосховище повинно було мати місткість близько 14 млрд кубометрів води. Від озера імені Леніна, утвореного греблею Дніпрогесу, в напрямі Асканії-Нової і далі до Керчі планувалося прокласти магістральні Південно-Український та Північно-Кримський канали загальною довжиною 550 км. Загальна довжина усіх каналів – від магістральних до колгоспних розподільників – визначалася в 45 тис. км.

На річці Молочній поблизу міста Мелітополя планувалося спорудити велике водоймище місткістю 6 млрд кубометрів, а також ряд дрібних водоймищ загальною місткістю 1 млрд кубометрів води. Вся система водоймищ та каналів мала забезпечити зрошення 1500 тис. га землі в Херсонській, Запорізькій, Миколаївській та Дніпропетровській областях і в північній частині Криму. Крім того, в цих районах планувалося обводнити 1700 тис. га земель [364, с. 9].

Вважалося, що зрошення разом з іншими заходами забезпечить урожай високоякісної озимої пшениці до 40 ц з гектара. А в цілому на зрошуваних і обводнюваних площах у 3 млн гектарів, що прилягають до зони великого гідробудівництва, валовий збір усіх зернових культур, за прогнозами, мав зрости приблизно вчетверо [364, с. 17].

Науково-дослідні роботи щодо зрошення на території УРСР здійснювались Українським НДІ гідротехніки та меліорації, до складу якого, крім болотних дослідних полів, входили Брилівська науково-дослідна станція зрошення (Херсонська область), Кам'янсько-Дніпровське зрошуване дослідне поле (Запоріжжя), проте вони не могли забезпечити запитів проектованого зрошення великих та дрібних ділянок у південних областях Української РСР [56, арк. 92; 46, арк. 2 – 22].

Ще у серпні 1947 р. керівництво республіки визнало, що існуючій меліоративній службі у складі Міністерства сільського господарства УРСР було не під силу виконати величезний обсяг робіт з боротьби із засухою, освоєння осушуваних земель та впорядкування водного господарства УРСР [55, арк. 7].

Тому було вирішено організувати у складі Ради Міністрів УРСР республіканське Міністерство водного господарства зі структурою і штатами (для виконання водогосподарських заходів зі зрошення, осушення, гідроенергетики та транспортного освоєння малих і середніх річок) [55, арк. 13].

Міністерство було організоване на базі існуючих республіканських та обласних організацій: Головного управління іригації та осушувальної меліорації, Міністерства сільського господарства УРСР з його обласними та підвідомчими управліннями, республіканським трестом «Укрводбуд» з обласними гідромеліоративними конторами, республіканською конторою «Укргідромеліопроект», управління по транспортному освоєнню малих річок при Раді Міністрів УРСР з проектно-дослідницькою конторою та обласними відділами Українського науково-дослідного інституту гідротехніки та меліорації Міністерства сільського господарства УРСР з його дослідною мережею, Української екскаваторної станції тресту «Союзводбуд» Міністерства сільського господарства УРСР [55, арк. 9 – 10].

Завданнями новоствореного Міністерства було визначено такі напрямки роботи:

- організація, планування, виконання будівництва, досліджень, проектування комплексних водогосподарських заходів на території Української РСР у галузі зрошувальних та осушувальних заходів, водопостачання колгоспів, радгоспів, населених місць, гідроенергетичного використання водних ресурсів та транспортного освоєння малих річок для місцевих перевезень;

- експлуатація водогосподарських систем та споруд, які мали республіканське, обласне, районне та міжколгоспне значення та обслуговували інтереси різних відомств та організацій;

- вивчення водних ресурсів та здійснення заходів щодо їх максимального розвитку, охорони та регулювання;

- розроблення й складання генеральних та перспективних планів побасейнового використання водних ресурсів УРСР [55, арк. 7].

У системі Міністерства водного господарства УРСР утворювались обласні водгоспи при виконкомах обласних рад та міжрайонні водгоспи для експлуатації системи, а також будівельні організації: трести з будівництва водогосподарських систем та споруд, трест із буріння артезіанських свердловин, трест водогосподарських робіт, контора по вибухових роботах, контора по лісозаготівлях, Український інститут проектування комплексних водогосподарських систем та споруд – «Укргіпровод» та Український НДІ водного господарства УРСР, науково-технічна рада, організація зматеріально-технічного постачання «Укрводпостач», навчальні заклади з підготовки середніх і масових кадрів у галузі водного господарства, бюро водного кадастру [55, арк. 8].

Для виконання усього обсягу планів водогосподарського будівництва в Українській РСР на період 1947 – 1950 рр., як це зазначав М. С. Хрущов у доповідній записці на ім’я Й. Сталіна, необхідно було виділити із союзного

фонду цільовим призначенням матеріали, механізми, обладнання, передати з системи Міністерства сільського господарства УРСР та інших міністерств частину заводів, які можна було б перевести на виготовлення обладнання, машин, механізмів, стандартних деталей спеціально для водогосподарського будівництва в УРСР [55, арк. 10].

З метою забезпечення розроблення та реалізації водогосподарських проектів спеціалістами у повній мірі Міністерство вищої освіти СРСР зобов'язувалось організувати:

а) при українських сільськогосподарських інститутах – гідромеліоративні факультети зі щорічним випуском в 400 осіб, з розподіленням по вищих навчальних закладах;

б) при Київському гідромеліоративному інституті – факультет механізації іригаційно-меліоративного будівництва зі щорічним випуском 75 осіб, направити в розпорядження Міністерства водного господарства УРСР 75 інженерів-гідротехніків випуску 1947 р. [55, арк. 15].

Також передбачалось, що Міністерством сільського господарства УРСР у 1947 р. буде відкрито при усіх українських землевпорядних технікумах гідромеліоративні відділення зі щорічним набором студентів по 75 осіб у кожному. А Міністерство водного господарства УРСР мало організувати такі навчальні заклади:

а) меліоративні технікуми в містах: Чернігів, Дніпропетровськ, Полтава, Львів, Херсон зі щорічним випуском по 100 осіб в кожному;

б) школу механіків зі щорічним випуском 150 осіб;

в) 10 шкіл ФЗН зі щорічним випуском по 100 осіб кожна, в тому числі 4 школи ФЗН екскаваторників;

г) шестимісячні, постійно діючі курси молодших техніків, топографів, механіків при всіх гідромеліоративних факультетах, інститутах і технікумах зі щорічним випуском по 80 осіб [55, арк. 16].

Одночасно з подальшою розробкою методів сухого землеробства було взято курс на термінове вирішення завдань щодо збільшення виробництва зерна на півдні УРСР шляхом розгортання широкого іригаційного будівництва; зрошення планувалося поєднувати зі створенням полезахисних смуг та суцільних лісових масивів, веденням правильних сівозмін.

Приділяючи велику увагу проведенню водно-меліоративних заходів у справі підвищення урожайності сільськогосподарських культур, уряд передбачав до 1950 р. відновити раніше діючі меліоративні системи, а також здійснити будівництво нових зрошувальних систем. Разом зі зведенням крупних іригаційних систем передбачалось розгорнути роботи з будівництва колгоспних зрошувальних ділянок гарантованого урожаю, переважно на базі малих річок та інших джерел зрошування.

Прийняття «Великого плану перетворення природи» та його реалізація супроводжувалися потужною агітаційно-пропагандистською роботою, яка в більшості випадків носила формальний і показовий характер. Газети зарясніли заголовками: «Природа підкориться більшовицькій волі», «Епоха величних звершень», «Тут буде новий клімат закладений». «Радянська людина, яка розбила пута капіталізму, створила першу у світі соціалістичну державу, стане справжнім володарем природи», – писала «Комсомольская правда». Композитор Шостакович створив «Песнь лесов», письменник Леонов – повість «Русский лес» [510]. Картини художників мали один сюжет – Сталін в маршальському мундирі, творець перемоги над фашизмом тепер готує біля карти перемогу над природою.

Вчені також змушені були брати участь у пропагандистській кампанії з популяризації «сталінського плану перетворення природи». Відомий український вчений-ґрунтознавець і фізіолог рослин, академік П. А. Власюк, коментуючи значення меліоративних робіт, на початку 1950-х рр. писав: «Комуністична партія, радянський уряд і особливо вожді народу Ленін і

Сталін завжди надавали великого значення обводненню і зрошенню» [290, с. 4].

В Україні 10 тисяч молодіжних ланок рапортували про дострокове виконання плану. Наприкінці 1948 р. газета «Комсомольская правда» писала: «Натхненні Сталінським планом перетворення природи, трудівники сільського господарства сповнені незгасного бажання достроково виконати Ваші, дорогий Йосипе Вісаріоновичу, величні накреслення… У вирішенні цього завдання нам невтомно допомагає своїми повсякденними порадами, вказівками ЦК КП(б)У і особисто керівник більшовиків України Микита Сергійович Хрущов» [494, с. 1].

Одночасно зі здійсненням комплексу заходів з осушення і зрошення земель, регулювання річок та поверхневого стоку вод, закріплення пісків і ярів велись роботи зі створення потужних гідроелектростанцій. Крім будівництва Каховської ГЕС у 1954 р. розпочалося спорудження Кременчуцької ГЕС, історія проектування якої почала свій відлік задовго до прийняття «сталінського плану перетворення природи». Проекти будівництва цієї гідроелектростанції розроблялися ще в 1930-х рр., однак до її спорудження повернулися лише в 1953 р. УкрГІДЕПу доручили переробити її проект. Всебічне вивчення правобережної та лівобережної долини та 185 км русла Дніпра – від Кременчука до Канева – здійснювалося у 1931 – 1935, 1938, 1946 рр.

При виборі місця для спорудження Кременчуцької ГЕС розглядалися обрані ще в 1930-х рр. дві вузькі ділянки Дніпра: одна поблизу с. Табурище Новогеоргіївського району, інша – біля м. Новогеоргіївська (Кіровоградська обл.), кожна з яких мала свої фізико-географічні та соціально-економічні особливості (таблиця 3.4) [442,с. 9].

Здійснене дослідження території для закладання майбутнього фундаменту бетонної греблі, приміщення ГЕС та дамби показало, що поблизу с. Табурище під верхнім шаром ґрунту залягає потужний

монолітний шар граніту до 16–18 м завтовшки, а біля м. Новогеоргіївська дамбу та греблю довелося б «ставити» на м'які лесові відкладення. Гранітна підошва для об'єктів майбутньої ГЕС поблизу с. Табурище разом з іншими чинниками стала аргументом на користь цього місця її розташування.

Таблиця 3.4

Порівняльні дані (проектні)

щодо вибору місця для будівництва Кременчуцької ГЕС

	Місце під спорудження об'єктів ГЕС:	
	с. Табурище	м. Новогеоргіївськ
Площа затоплених земель	307 тис. га	312 тис. га
Чисельність відселених жителів	212 тис. чол.	214 тис. чол.
Затрати на спорудження ГЕС і водосховища	1 млрд763 тис. крб	1 млрд 910 тис. крб
Об'єм води у водосховищі	15 млрд100 млн. м куб.	3 млрд94 млн. м куб.
Вартість бетонних і залізобетонних робіт	1млн 215 тис. м куб.	2 млн 103 тис. м куб.
Земляні насипи	48,5 млн м. куб.	56, 4 млн м куб.
Капіталовкладення	2 млрд 922 млн. крб	3 млрд 623 млн крб

Таким чином, несприятливі кліматичні умови степових та лісостепових районів України, що часто повторювалися, різко знижували врожайність сільськогосподарських культур на цих родючих землях та завдавали великих збитків сільському господарству України, а періодичні жорстокі посухи та суховії, особливо в районах південних та південно-східних областей України, губили посіви і призводили до спустошення на полях, зумовлювали нестабільність врожаїв. До цього додавалася стійка тенденція до розширення виробництва хліба, що за низької агротехніки призводило до виснаження землі.

Особливо гостро негативний вплив природних чинників проявився в повоєнний період, коли Україну, як і інші райони СРСР, охопила одна з

найбільших за силою і масштабами посуха 1946 р. Майже таку ж посуху пережили селяни південних областей у 1945 та 1947 рр., що призвело до трагічних наслідків і людських втрат.

Критичне становище із виробництвом сільськогосподарської продукції і забезпечення населення продовольством спонукало радянське керівництво до вжиття невідкладних заходів з пошуку шляхів підвищення родючості ґрунтів та боротьби з природними катаклізмами. Ініціативу у необхідності розроблення програми пом'якшення негативного впливу природи на сільськогосподарське виробництво виявило керівництво УРСР, яке неодноразово зверталося до союзних інстанцій із пропозиціями щодо вжиття невідкладних заходів.

Одним із головних напрямків у цій роботі визначалося полезахисне лісонасадження. Саме йому відводилася значна увага у затвердженому постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) плані полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах європейської частини СРСР. Цей план згодом отримав назву «сталінського плану перетворення природи» і був розширений і доповнений іншими позиціями, зокрема щодо будівництва великих гідроелектростанцій, в тому числі і на Дніпрі.

Розроблений план передбачав створення, в тому числі і в Україні, державних лісосмуг протяжністю в кілька тисяч кілометрів, які склали основу усієї мережі лісових полезахисних насаджень, що створювалися на сільськогосподарських угіддях.

Значна увага приділена впровадженню травопільної системи землеробства, виробництву насіння багаторічних трав місцевими можливостями. Ставилось завдання поліпшення обробітку ґрунту і застосування добрив, розширення селекційної роботи.

Важливого значення при розробленні «сталінського плану перетворення природи» як засобу підвищення врожайності сільськогосподарських культур в Україні надавалося розвитку зрошення з використанням вод Дніпра та інших річок, а також місцевого стоку, будівництву каналів, ставків і зрошувальних систем.

Планом передбачалося великі площі, які раніше не використовувались зовсім, або використовувались недостатньо для господарських потреб, осушити для того, щоб на введених в обіг нових землях ефективно вести сільське господарство.

«Планом перетворення природи» передбачалося також будівництво потужних гідроелектростанцій, в тому числі на Дніпрі. Цей напрямок в подальшому набув розвитку, наслідком чого стало створення каскаду дніпровських гідроелектростанцій. Тобто план за своєю суттю носив тоталітарний характер, оскільки охоплював усі компоненти природного середовища і передбачав всеохоплюючий вплив на них.

При розробленні і реалізації «сталінського плану» визначальну роль відігравали політичні чинники. План мав показати всьому світові реальні успіхи комуністичної системи у справі перетворення природи.

3.2 Формування нормативно-правової бази та практичних рекомендацій до здійснення «Великого плану»

Відправною точкою для початку формування нормативно-правової бази реалізації «сталінського плану перетворення природи» стало прийняття на союзному рівні важливого базового законодавчого акту – за усталеною тоді практикою – спільної постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких

врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» № 3960 від 20 жовтня 1948 р. [204, с. 539]. Цей документ відомий також як «сталінський» або «Великий план перетворення природи».

Планові показники, зафіксовані цим союзним нормативним актом, навіть у сьогоднішніх умовах вражають своєю масштабністю. Так, для здійснення передбаченої планом грандіозної програми полезахисних лісонасаджень лише на протязі 1949 – 1955 рр. в усіх районах Радянського Союзу, які охоплювались «планом перетворення природи», було заплановано виростити понад 33 млрд саджанців дерев, а в Криму за цей же час необхідно було виростити 350,0 млн саджанців [303, с. 33].

Характеризуючи нормативно-правову базу реалізації «Великого плану перетворення природи», слід зазначити, що цей план, як і увесь комплекс робіт з повоєнної відбудови, здійснювався в рамках Четвертої п’ятирічки СРСР і законодавчо регламентувався «Законом про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства в СРСР на 1946 – 1950 рр.», який було прийнято в 1946 р. [180]. На його підставі розроблялися і приймалися усі урядові рішення з господарських і соціально-економічних питань, включаючи лісонасадження, будівництво і модернізацію гідротехнічних, меліоративних та інших об’єктів.

В окремому розділі Закону про Четвертий п’ятирічний план, присвяченому Українській РСР, містилися положення, які ще до прийняття «Великого плану перетворення природи» ставили перед республікою завдання природодоперетворювального характеру. Зокрема, Закон зобов’язував в Україні «провести водогосподарські заходи з осушення 40 тис. гектарів і зрошення 30 тис. гектарів сільськогосподарських земель з відновленням і будівництвом усіх споруд для забезпечення нормальної їх експлуатації» [180, с. 66].

Специфіка тогочасної радянської правової системи визначала високий рівень юридичної сили розробленої на основі Закону про Четвертий

п’ятирічний план спільної постанови ЦК ВКП(б) і найвищого органу державної влади – Ради Міністрів СРСР від 20 жовтня 1948 р. Це давало підстави для залучення до її реалізації усього партійного апарату, що значно збільшувало рівень і якість виконання документа. Крім того, законодавчий акт підписав Й. Сталін, який на той час обіймав обидві найвищі в державі посади (Генерального секретаря ЦК ВКП(б) і Голови Ради Міністрів СРСР), а фактично – був одноосібним диктатором, що володів необмеженою повнотою влади [406].

За висновками дослідників, в основу постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р., якою був уведений в дію «сталінський план перетворення природи», було покладено прийняту 10 квітня 1948 р. постанову Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР» [205, с. 50].

Порівняльний аналіз двох законодавчих актів, зроблений вченим-юристом Б. В. Кіндюком, підтверджує достовірність цих висновків. Ним встановлено однакову концептуальну спрямованість двох документів, зокрема, однакові за суттю положення, рекомендації, перелік організаційних заходів, система заохочень працівників, проведення науково-дослідних робіт тощо, а в багатьох випадках дослідник виявив і текстологічну ідентичність. Тобто, у союзному документі були використані й закріплені гуманістичні традиції українського лісового права, пов’язані зі створенням, розширенням, зберіганням площ цього природного ресурсу.

З метою посилення координації і управління роботами у цій сфері союзний документ передбачав створення нової організаційної структури – Головного управління полезахисного лісорозведення, безпосередньо підпорядкованого Раді Міністрів СРСР, що мало великий обсяг повноважень з координації діяльності всіх відомств, які займалися лісами. Управління мало видавати щомісячний журнал з питань полезахисного лісорозведення [204, с. 548 – 549].

На обласному рівні, згідно з постановою, планувалося створити спеціальні сектори у виконкомах, а на районному – вводилися посади агролісомеліораторів. Законодавчий акт також регламентував порядок підготовки нових кадрів за допомогою навчання фахівців середньої і молодшої ланки при технікумах, професійно-технічних училищах, школах [405, с. 24 – 32].

Водночас, визначаючи стратегічні напрямки і заходи, спрямовані на поліпшення природно-кліматичних умов, постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. разом з тим була наповнена надмірно деталізованими положеннями, які відбивали тогочасну практику тотальної і дріб'язкової опіки усіх ланок господарської діяльності. В ній, наприклад, містилися рекомендації союзним республікам, які саме і де слід висаджувати дерево-кущові породи. Зокрема, у Москві вважали, що на вилужених чорноземах України доцільно висаджувати як головні такі дерева, як дуб, береза, модрина, тополя, ясен, сосна; як супутні – клен, липа, груша, яблуня; кущі – скумпія, бересклет, смородина.

На звичайних же чорноземах союзною постановою вважалося за доцільне висаджувати як головні такі дерева: дуб, береза, ясен, сосна; супутні – клен, липа, груша, абрикоса; кущі – скумпія, смородина. На південних чорноземах та Криму, на думку розробників документа у Москві, головними мали бути дерева: дуб, гледичія, ясен; супутні: клен, абрикоса, груша, яблуня; кущі: смородина, скумпія, бирючина. На темно-каштанових ґрунтах головні – дуб, гледичія, ясен, акація; супутні – клен татарський, абрикоса, алича; кущі – смородина, скумпія, бирючина [204, с. 536]. Планувалося висадження полезахисних лісових полос здійснювати відповідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 24 квітня 1948 р., тобто шириною 9 – 12 та 17 м.

В урядовій постанові визнавалося неправильним, коли в районах із сильно пересіченим рельєфом та великим стоком талих і дощових вод

посадка полезахисних насаджень здійснювалась у вигляді вузьких смуг, які не могли захистити ґрунти від змиву та розмивання. Також вказувалось, що основою захисного лісорозведення має стати створення системи полезахисних, прибалкових та інших лісонасаджень, ширина яких встановлювалась у відповідності з призначенням насаджень та місцевими природними умовами.

Основні (поздовжні) полезахисні колгоспні та радгоспні лісові смуги згідно з постановою планувалося розміщати по межі полів сівозмін, а при великих розмірах полів та всередині їх – по межах бригадних ділянок, передбачаючи зменшення відстані між лісосмугами у степових районах [204, с. 537 – 538].

Постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. поклала початок задуманого Й. Сталіним плану перетворення природи і лягла в основу програми наступу на засуху та боротьби за високі й сталі врожаї. Незабаром вона з подачі партійних ідеологів стала називатися коротко – «Сталінський план перетворення природи». Документ виявився досить довгим і детальним, у декілька десятків сторінок. У ньому окреслювався і регламентувався обсяг робіт зі створення державних та колгоспних полезахисних насаджень, будівництва та відновлення вже існуючих систем зрошення та осушення земельних ділянок, створення ставків і водойм з метою їх подальшого використання в сільському господарстві, активного залучення для зрошення півдня України водних ресурсів Дніпра, повсюдного запровадження травопільної системи землеробства в колгоспах та радгоспах УРСР з метою створення бази для високопродуктивного сільського господарства.

Українська частина «Великого плану перетворення природи» була конкретизована в постанові Ради Міністрів Української РСР та Центрального комітету КП(б) України № 76 «Про єдиний план заліснювальних робіт зі створення захисних лісонасаджень, про

впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водоймищ для забезпечення високих і стійких врожаїв в степових і лісостепових районах Української РСР» від 20 січня 1949 року.

Ця спільна постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України мала комплексний характер і стала базовим документом для реалізації «плану перетворення природи» в Україні. В цьому об'ємному програмному документі було зведено в єдиний план і деталізовано в розрізі республіканських міністерств і відомств та областей обсяги робіт, які необхідно було виконати в період до 1965 р. [37].

Прийнята на найвищому партійно-державному республіканському рівні постанова містила додатки з планами виконання робіт на конкретних об'єктах. Серед них – «План робіт зі створення державної лісової смуги вздовж берегів ріки Сіверський Донець» (додаток 1), «Перелік цінних лісових масивів в степових і лісостепових районах Української РСР, які підлягають збереженню» (додаток 2), «План заготівлі насіння і чагарникових порід на 1949 – 1955 роки» (додаток № 3), «План відновлення пошкоджених захисних лісосмуг на землях колгоспів і радгоспів» (додаток 5), «План введення травопільних сівозмін в колгоспах Української РСР на 1949 – 1950 роки». Всього було 22 такі додатки [41].

У постанові вищих партійно-урядових інстанцій Української РСР, як і в союзному документі, визначалися і законодавчо уномовувалися небачені досі за своїми масштабами завдання з перетворення природи в розрізі міністерств, відомств та областей. В українському документі визначалися обсяги робіт, терміни їх виконання і відповідальні. Як і в союзному документі, містилися детальні рекомендації щодо переліку порід дерев, кущів, які в обов'язковому порядку необхідно було висаджувати в тій чи іншій місцевості. Крім стратегічних проблем план передбачав і багато дріб'язкових питань, виконання яких підлягало всеохоплюючому контролю.

При цьому постановою, яка була обов'язковою для виконання, передбачалися організаційні, виробничі, фінансові, матеріально-технічні та інші параметри реалізації в Україні поставлених «сталінським планом перетворення природи» завдань [37]. Зокрема, Міністерство сільського господарства УРСР було зобов'язано «виконувати силами машинно-тракторних станцій і лісозахисних станцій, за угодами з колгоспами, оранку площ в колгоспних розплідниках під посіви деревних, кущових і плодових порід з оплатою цих робіт грішми».

Важливе правове значення мав також пункт постанови, згідно з яким виконкоми обласних і районних Рад депутатів трудящих повинні були «роз'яснити колгоспникам, що колгоспи, починаючи з 1949 року, звільняються від обов'язкових поставок державі сільськогосподарських продуктів з площ, зайнятих під колгоспні лісні розплідники» [37, арк. 28].

Над популяризацією «сталінського плану» працювали кращі сили з числа публіцистів – газетярів, кінематографістів, художників, композиторів, письменників і поетів. До реалізації великих об'єктів плану залучалось багато будівельних, будівельно-монтажних та інших спеціалізованих організацій різних відомств, в тому числі і в'язні ГУЛАГу. На об'єктах місцевого значення відповідні органи влади використовували поширений у той час метод «народної будови», коли до виконання робіт на безоплатній основі залучалася громадськість [456, с. 107].

Ця постанова стала основою для розроблення нормативно-правової бази та практичних рекомендацій щодо реалізації масштабного «сталінського плану перетворення природи». В розвиток положень цього базового директивного документа була прийнята низка постанов союзного уряду, в яких конкретизувалися і законодавчо регламентувалися роботи щодо будівництва і модернізації гідротехнічних споруд, лісонасаджень для захисту полів та інших заходів боротьби з посухою і суховіями. Серед них – постанова Ради Міністрів СРСР від 18 серпня 1950 р. «Про перехід на нову

систему зрошення з метою повнішого використання зрошуваних земель і поліпшення механізації сільськогосподарських робіт» [184, с. 1].

В цій постанові Ради Міністрів СРСР, зокрема, зазначалося, що «найважливішим завданням партійних, радянських і сільськогосподарських органів районів зрошувального землеробства є проведення робіт з поліпшення використання зрошуваних земель, забезпечення подальшого більш швидкого зростання врожайності всіх сільськогосподарських культур на поливних землях шляхом всілякого підвищення рівня механізації сільськогосподарських робіт і широкого впровадження передової агротехніки в зрошувальному землеробстві» [184, с. 1].

Постановою про перехід на нову систему зрошення затверджувався план перебудови існуючої зрошувальної мережі і переходу на нову систему зрошення в розрізі республік, країв і областей. Визначалися площі поливних ділянок у різних агрокліматичних зонах, а також відповідальність машинно-тракторних, лісозахисних та машинно-меліоративних станцій за виконання механізованих робіт при облаштуванні гідромеліоративних систем, пересадці деревних насаджень.

Важливе значення для практичної реалізації «сталінського плану перетворення природи» мали положення постанови союзного уряду, які унормовували оснащення в 1950 – 1951 рр. машинно-тракторних, лісозахисних та машинно-меліоративних станцій екскаваторами, бульдозерами, грейдерами, скреперами, плуговими канавокопачами та іншою технікою і механізмами для виконання робіт із перевлаштування зрошувальної мережі, автокранами – для пересадки дерев та іншою технікою і механізмами. Постанова передбачала також заходи з підготовки кадрів робітничих професій та інженерно-технічних працівників для роботи на гідромеліоративних об’єктах.

Оскільки лісонасадження здійснювались як державою, так і колгоспами, то передача лісів колгоспам регулювалася спеціальними

урядовими постановами. Наприклад, постановами Ради Міністрів СРСР № 3179 від 17 липня 1950 р. та Ради Міністрів Української РСР від 27 липня 1950 р. № 2285 виконкомам обласних рад надавалося право здійснювати передачу з державного лісового фонду укрупненим колгоспам дрібних ділянок лісу розміром до 100 га, які знаходилися поруч з колгоспними землями. Передача мала відбуватися з відома органів лісового господарства. Ліси площею понад 100 га передавалися з дозволу уряду Української РСР відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 906 від 25 березня 1948 р. з цього питання [64, арк. 41].

Постанова Ради Міністрів СРСР «Про перехід на нову систему зрошення з метою повнішого використання зрошуваних земель і поліпшення механізації сільськогосподарських робіт», окрім технологічних питань, визначала також (що дуже важливо) і джерела фінансування передбачених нею робіт. Зазначалося, що вартість будівельних робіт з перевлаштування зрошувальної мережі при переході на нову систему зрошення 40 % відноситься на рахунок держави, включаючи кошти, що стягуються до державного бюджету за користування водою, і 60 % – на рахунок коштів колгоспів [218, с. 1].

Для нормативно-правового забезпечення виконання передбачених «Великим планом перетворення природи» заходів в Україні важливе значення мала постанова Ради Міністрів СРСР від 20 вересня 1950 «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу і зрошення земель південних районів України і північних районів Криму» [398]. Цей документ підводив законодавчу базу під здійснення масштабного будівництва зрошувальної системи для зрошення 1,5 млн га та обводнення, крім цього, ще 1,7 млн га земель в південних районах України і північних районах Криму та створення нової потужної гідроенергетичної бази на Дніпрі для забезпечення електроенергією сільського господарства і промисловості республіки.

Постановою союзного уряду передбачалося приступити в 1951 р. до підготовчих робіт з будівництва Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу, великих відвідних зрошувальних каналів, гребель, гідроелектростанцій, насосних станцій та інших споруд. Планувалося ввести в експлуатацію Каховську гідроелектростанцію з найбільшим на Дніпрі водосховищем на повну потужність у 1956 р., Південно-Український канал, Північно-Кримський канал, відвідні зрошувальні канали, водосховища, насосні станції і всю зрошувальну систему – в 1957 р.

Міністерство електростанцій СРСР мало розробити та подати на 1 січня 1952 р. в Раду Міністрів СРСР проектне завдання на будівництво Каховського гідровузла. При розробці проектного завдання передбачався залізничний мостовий перехід через річку Дніпро по Каховській греблі.

Для здійснення будівництва Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу, відвідних каналів з водосховищами і насосними станціями та виконання робіт зі зрошення і обводнення земель постанова передбачала в 1950 р. створити в Україні спеціалізовану будівельну організацію «Укрводбуд». Крім того, в документі обумовлювалася участь союзних міністерств і відомств у реалізації «сталінського плану перетворення природи» [45, арк. 1].

Такі ж постанови уряду СРСР на виконання постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» № 3960 від 20 жовтня 1948 р. («сталінського плану перетворення природи») були прийняті й щодо організації та нормативно-правового забезпечення практичної роботи в інших регіонах Радянського Союзу, що засвідчило масштабність запланованих перетворень природного середовища.

Серед них: «Про будівництво Куйбишевської гідроелектростанції на річці Волзі» від 21 вересня 1950 р. [219, с. 1], «Про будівництво Сталінградської гідроелектростанції на р. Волзі, про зрошення і обводнення районів Прикаспію» від 31 серпня 1950 р. [220, с. 1], «Про будівництво Головного Туркменського каналу Аму-Дар'я – Красноводськ, про зрошення і обводнення земель південних районів Прикаспійської рівнини Західної Туркменії, низин Аму-Дар'ї та західної частини пустелі Кара-Куми» від 12 вересня 1950 р. [221, с. 1].

З метою створення нормативно-правових засад практичної роботи з реалізації плану перетворення природи та на виконання союзних директив в Українській РСР у 1949 р. і в наступні роки було прийнято значну кількість законодавчих актів уряду республіки, рішень комітетів КПУ(б) України, відомств різного рівня та місцевих органів влади, в яких значною мірою дублювалися положення союзних документів і водночас конкретизувалися положення «сталінського плану перетворення природи» та юридично регулювалися взаємовідносини між суб'єктами реалізації плану.

Крім того, була прийнята низка постанов Ради Міністрів Української РСР з питань полезахисних лісонасаджень: «Про укладання договорів лісозахисних станцій з колгоспами» від 4 квітня 1949 р. [224, с. 20 – 28], «Про організацію догляду за лісонасадженнями та їх охорону в колгоспах і радгоспах Української РСР» від 16 квітня 1949 р. [225, с. 39], «Про перевірку стану полезахисних лісонасаджень в колгоспах, радгоспах і лісгоспах Української РСР весною 1949 року» від 30 квітня 1949 р. [215, с. 28], «Про заходи до охорони полезахисних лісонасаджень від потрав, поломок, самовільних порубок і пожеж, а також від пошкоджень шкідниками і хворобами у степових і лісостепових районах Української РСР» від 4 червня 1949 р. [226, с. 39], «Про підсумки обліку приживлюваності по стану полезахисних лісонасаджень, створених у 1949 – 1952 роках у степових чи лісостепових районах Української РСР» від 30 січня 1953 р. [216, с. 21].

Проблеми організаційно-правового регулювання виконання меліоративних робіт та експлуатації гідротехнічних споруд знайшли відображення в постановах уряду республіки «Про заходи по освоєнню осушених і дальшому осушенню болотних земель у колгоспах УРСР» від 19 лютого 1948 р. № 233 [218], «Про заходи по іригаційному будівництву в колгоспах, радгоспах і підсобних господарствах Української РСР» від 8 березня 1948 р. № 329 [207], «Про заходи по забезпеченню повного і правильного використання підготовлених зрошуваних земель в колгоспах і радгоспах Української РСР в 1952 р.» від 23 квітня 1952 р. № 1091 [208], «Про організацію експлуатації гідротехнічних захисних споруд в зонах затоплення водоймищ гідроелектростанцій» від 28 лютого 1957 р. № 182 [209], «Про організацію Управління служби експлуатації захисних споруд на Кременчуцькому водоймищі» від 30 січня 1960 р. № 97 [211], постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 10 листопада 1959 р. № 1718 «Про осушення боліт і заболочених земель у поліських і західних районах Української РСР з широким залученням сил і коштів колгоспів» [212].

Про велике значення, яке надавалося лісонасадженню, свідчить увага до стимулювання праці зайнятих на цих роботах працівників. Зокрема, постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР» № 175 від 10 квітня 1948 р. передбачалася грошова оплата замість трудоднів, що було винятковим явищем для радянської колгоспної системи.

Так, при забезпеченні приживлюваності 80 % дерев встановлювалась премія в розмірі 100 крб за кожен гектар лісопосадок, за 85 % – 150 крб. Крім того, за умови збереження в лісових посадках другого і третього років 80 % дерев вводилася додаткова премія в 75 крб за кожен гектар. А при виконанні робіт в лісорозплідниках і перевиконанні плану з вирощування посадкового лісоматеріалу дозволялося видавати колгоспникам премії у розмірі 50 % від

вартості позапланової продукції, а бригадирові кожної ділянки оплачувалося додатково 3 % від загальної кількості трудоднів, вироблених підрозділом.

Винятком для того часу було й те, що при загальному курсі на утиски селян, які намагалися вести приватне господарство, у «плані перетворення природи» селянам законодавчо дозволялося використовувати міжряддя дерев під посадку різних видів городніх і баштанних культур. При цьому, якщо приживлюваність дерев становила 85 %, то одну чверть урожаю селяни мали право залишити собі без зарахування в основну заробітну плату. Цим засвідчено значення, яке надавалося радянським керівництвом втіленню грандіозного плану з пом’якшення природно-кліматичних умов [205, с. 50].

Положення урядових рішень детально конкретизувалися у численних підзаконних нормативних актах. Прикладом таких регламентуючих документів може бути «Інструкція про порядок застосування нормативів, розцінок і визначення витрат із переселення, перенесення будівель і споруд, відшкодування та оцінки невикористаних витрат праці й коштів, населення яких переселяється, державних і кооперативних організацій і колгоспів у зв’язку з будівництвом Каховської ГЕС» 1952 р., яка детально описувала об’єкти, що перевозились, і регулювала страхову вартість усіх будівель (житлові приміщення, сараї, стайні, навіси тощо). Враховувалися навіть дерева й чагарники – вони ділилися на ті, що можна перенести, й ті, що не переносяться. Декоративні дерева були в числі тих, що не переносились, фруктові дерева віднесені до тих, що переносились, та тих, що не переносились – залежно від їх віку, стану насадження, якості, цінності сорту тощо [317, с. 2].

Прийняті урядом Української РСР, республіканськими відомствами місцевими органами документи забезпечували організаційно-правове регулювання відносин між підприємствами, організаціями, господарствами та іншими учасниками виконання робіт з реалізації масштабного плану перетворення природи. В них визначалися відповідальні та терміни

виконання запланованих заходів, а також містилися додатки із зразками типових договорів, рекомендації фінансово-матеріального, агрономічного та технічного характеру тощо. За усталеною в той час практикою усі директиви центральних союзних інстанцій підлягали неухильному виконанню, що зазначалося в документах.

У нормативних актах з питань реалізації «сталінського плану перетворення природи», як і в інших документах радянського часу, поряд з питаннями виробничого та матеріально-технічного характеру, значна увага приділялася агітаційно-пропагандистському забезпеченню. В прийнятих постановах і розпорядженнях містилися пункти щодо роз'яснення політики партії і радянського уряду, видання плакатів і брошур, присвячених плану перетворення природи.

Складовою формування нормативно-правової бази реалізації «сталінського плану перетворення природи» були також прийняті у 1949 р. і наступних роках документи, які регламентували діяльність відомств і організацій, безпосередньо задіяних до виконання передбачених планом робіт.

До таких нормативно-правових документів можна віднести «Положення про Міністерство лісової й паперової промисловості УРСР» від 15 лютого 1949 р. [201, с. 8], постанови Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1949 р. «Про охорону природи на території Української РСР» [214, с. 40], від 20 грудня 1957 р. «Про заходи з поліпшення використання лісових ресурсів і відновлення лісів в УРСР [210, с. 229], від 12 вересня 1960 р. «Про заходи по охороні ґрунтів і захист лісонасаджень на території УРСР» [206, с. 152], від 21 лютого 1961 р. «Про додаткові заходи по захисту ґрунтів від водної і вітрової ерозії» [234, с. 27], постанова ЦК КП(б) України і Ради Міністрів УРСР від 12 червня 1958 р. «Про заходи по покращенню охорони природи Української РСР» [213, с. 106], постанова Ради Міністрів УРСР від 30 листопада 1959 р. «Положення про Головне управління лісового

господарства і лісозаготівель Української РСР» [233, с. 156]. Усього за чотири роки було прийнято близько 30 урядових постанов, в яких деталізувалися різні положення «сталінського плану перетворення природи» [266, с. 304].

Формування нормативно-правової бази реалізації «Великого плану перетворення природи» на основі прийнятих на союзному, республіканському та місцевому рівнях законодавчих актів, постанов, розпоряджень, наказів та інструкцій доповнювалося значною кількістю рекомендацій та аналітичних матеріалів, які публікувалися у фахових та масових періодичних виданнях. З ними виступали працівники державних установ, науковці та практики. Крім суто практичної спрямованості, вони містили й характерні та обов'язкові для того часу пропагандистські гасла.

Окрему групу таких матеріалів складали інструкції, підготовлені Т. Д. Лисенком, засновником псевдонаукового мічурінського напряму в біології і натхненником розгрому генетики в СРСР. Враховуючи авторитет Т. Д. Лисенка у сталінського керівництва, його інструкції були обов'язковими до виконання, незважаючи на те, що багато вчених і практиків не були згодні з ними.

Більшість із них стосувалися посіву полезахисних лісосмуг гніздовим способом і доводили перевагу саме цього способу. В них містились детальні вказівки щодо посіву лісових культур, як правило, без урахування місцевих умов та інших чинників. Ці інструкції публікувалися у 1950 – 1952 рр. у пресі та галузевій періодиці. Перша з них з'явилася у жовтні 1949 р. і присвячувалася створенню лісових смуг гніздовим способом, у серпні ця інструкція вийшла знову у дещо зміненому вигляді, а у березні виконавці плану отримали чергову інструкцію Т. Лисенка – з питань вирощування захисних лісонасаджень рядовим і рядково-лунковим посівом [453, с. 26; 454, с. 15 – 16; 455, с. 13].

Крім того, в науковій і галузевій періодиці публікувалося чимало рекомендаційних статей. Одним із перших їх авторів став доктор сільськогосподарських наук, професор Г. Р. Ейтінген. У статті «Лісові смуги у боротьбі за врожай», обґрунтовуючи необхідність насадження полезахисних лісосмуг, відомий вчений висловлює рекомендації і поради щодо організації цієї справи. Зокрема він зазначає, що при наявності ряду лісових смуг на деякій відстані одна за одною, вітер підходить до кожної наступної смуги все більш ослабленим. Далі висловлюються практичні рекомендації про те, що «такі вітрозатримувальні смуги закладаються приблизно в напрямку з півночі на південь – проти панівних в лісостепових районах європейської частини сухих східних і південно-східних вітрів. Лісові ж снігозатримувальні смуги закладаються приблизно в напрямку зі сходу на захід – проти панівних взимку в цих районах південних вітрів. Знижуючи силу вітру, лісові смуги зменшують випаровування в міжсмугових полях» [594, с. 6 – 7].

Вчений доводив, що у степових місцевостях з висадженими лісосмугами кількість вологи, що випарувалася за рік у середньому за шість років скоротилася на 45 % порівняно з відкритим степом. Г. Р. Ейтінген стверджував, що «зменшення випаровування і збільшення вологості повітря між лісовими смугами привело до того, що у оброблюваних рослин на кожну одиницю вологи, що випаровується ними, відкладається велика кількість сухої речовини, тобто рослини в міжсмугових полях витрачають вологу більш економно. На полях, захищених лісовими смугами, поліпшуються кліматичні умови, і майже з перших же років підвищується врожайність хлібів» [594, с. 9 – 10].

Проблеми впровадження травопільної системи землеробства порушував Т. Ф. Якубов, зазначаючи у своїй статті «Заліснення і закріплення пісків», що травопільна система є надійним знаряддям боротьби з посухою, вона сприяє підвищенню родючості ґрунтів, отриманню високих і сталих

врожаїв, припиненню змиву і видування ґрунтів, закріпленню пісків і найбільш раціональному використанню земель. Разом з тим, на думку вченого, ця система дає можливість розвивати різнобічне господарство з правильним співвідношенням рільництва, тваринництва та інших галузей і забезпечує значне зростання товарності господарства.

Автор статті констатує, що «впровадження травопільної системи землеробства в лісостепових і степових районах відкрило широкі можливості для якнайшвидшої ліквідації шкідливих пісків і перетворення їх на господарсько-корисні території. Наявний досвід показує, що на пісках і піщаних ґрунтах лісостепових і степових районів шляхом введення травопільних сівозмін цілком можливо вирощувати і отримувати хороші врожаї зернових, технічних, городніх та інших високо цінних культур і кормових трав» [598, с. 13 – 14].

До висловлення рекомендацій долучалися і функціонери державного апарату. Заступник начальника головного управління полезахисного лісорозведення при Раді Міністрів СРСР Т. К. Петров у 1950 р. зробив узагальнюючі підсумки виконання заходів «сталінського плану перетворення природи» у перший рік його реалізації. Він стверджував, що «метод посіву полезахисних лісових смуг гніздовим способом в широких дослідних і виробничих масштабах цілком себе виправдав. Перевага цього прогресивного методу в порівнянні з раніше застосовуваними способами лісорозведення полягає насамперед в тому, що він дозволяє створити стійкі, довговічні лісові насадження в коротші терміни і зі значною економією праці і коштів» [502, с. 8].

Приклад конкретних практичних рекомендацій щодо гніздового посіву лісу як складової частини здійснення «Великого плану» на сторінках журналу «Наука и жизнь» наводить Л. Ісаков. Фахівець, зокрема, зазначав, що «гніздо являє собою квадрат зі стороною в 1 м, в якому викопується п’ять лунок. У кожну з них висаджується по сім-вісім жолудів. Саджанці ростуть

під покровом зернових та інших сільськогосподарських культур, які захищають дубки від бур'янів і утворюють необхідне їм затінення. Надалі цю роль виконують різні чагарникові породи, посіяні в міжряддях дуба» [377, с. 35 – 36].

Отже, нормативно-правова база здійснення сталінського «Великого плану перетворення природи» формувалася на основі рішень союзного уряду та ЦК ВКП(б), передусім базового документа – спільної постанови «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» від 20 жовтня 1948 р. В умовах тогочасної радянської правової системи цей документ мав високий рівень юридичної сили, оскільки був прийнятий найвищими політичними і державними інстанціями СРСР, що водночас забезпечувало залучення до його реалізації можливостей усього партійно-державного апарату.

Положення зазначеної постанови були доповнені і конкретизовані іншими постановами, які були прийняті невдовзі. Зокрема, у подальшому «план перетворення природи», який передбачав переважно полезахисне лісорозведення, був доповнений рішеннями про будівництво великих каналів і гідроелектростанцій, в тому числі й на Дніпрі, що принципово змінило сутність цього проекту і, як показав час, і призвело до масштабних негативних наслідків.

На виконання загальносоюзних рішень Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України прийняли низку своїх постанов, якими визначалися обсяги, виконавці та терміни робіт з гідромеліорації та лісонасадження з метою поліпшення природно-кліматичних умов в степових та лісостепових районах республіки. Цими документами унормовувалася діяльність відомств і організацій, безпосередньо задіяних до виконання передбачених «сталінським планом» робіт.

Нормативно-правова концепція реалізації «сталінського плану» включала такі основні етапи організації роботи: створення лісозахисних станцій та укладання ними договорів з господарствами; забезпечення захисту лісонасаджень від пожеж, хвороб і шкідників; будівництво гідромеліоративних споруд; матеріально-технічне забезпечення робіт із реалізації плану; залучення, оплата праці й стимулювання трудових ресурсів, перенесення населених пунктів із зони затоплення.

У спеціально прийнятих урядових рішеннях відображені проблеми організаційно-правового та фінансово-технічного забезпечення будівництва гідроелектростанцій, експлуатації гідротехнічних захисних меліоративних споруд в зонах затоплення водоймищ гідроелектростанцій.

Практичні рекомендації та поради щодо організації практичної роботи містилися як у прийнятих на союзному, республіканському та місцевому рівнях законодавчих актах, постановах, розпорядженнях та інструкціях, так і в аналітичних матеріалах, які публікувалися в періодичних виданнях. З ними виступали працівники державних установ, науковці та практики. Крім суто практичної спрямованості вони містили характерні та обов’язкові для того часу пропагандистські гасла і настанови.

Висновки до розділу 3

Несприятливі кліматичні умови степових та лісостепових районів України, що набули системного характеру, різко знижували врожайність зернових та інших сільськогосподарських культур, завдаючи великих збитків сільському господарству. Особливо гостро негативний вплив природних чинників проявився у повоєнний період, коли Україна витримала важку засуху 1946 р. і неврожай, що в поєднанні з політичними чинниками спричинило голод. Загрозливе становище із виробництвом сільськогосподарської продукції і забезпечення населення продовольством спонукало радянське керівництво до вжиття невідкладних заходів щодо

пом'якшення негативного впливу природи на сільськогосподарське виробництво.

З цією метою було розроблено і затверджено найвищими державно-політичними інстанціями – Радою Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б), безпрецедентну за своїми масштабами програму, яка отримала назву «сталінського плану перетворення природи» і передбачала передусім створення потужних полезахисних лісонасаджень, а також активне впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах європейської частини СРСР, включаючи Україну. Згодом план був доповнений позиціями щодо будівництва великих гідроелектростанцій і водосховищ на Дніпрі та розширення на цій основі меліоративних робіт.

В Україні планувалося створення на сільськогосподарських угіддях державних лісосмуг протяжністю в кілька тисяч кілометрів як основи усієї мережі лісових полезахисних насаджень. Розвиток зрошення з використанням вод Дніпра й інших річок, а також місцевого стоку, та будівництво каналів, ставків і зрошувальних систем розглядалося як важливий засіб підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Ставилося також завдання осушити великі площі раніше не використовуваних земель та ведення на них сільського господарства. Подальшого розвитку набуло проектування і будівництво каскаду потужних гідроелектростанцій на Дніпрі, а також ГЕС на малих річках.

Тобто, в основу «сталінського плану перетворення природи» була покладена тоталітарна концепція, згідно з якою передбачалося всеохоплююче і безпрецедентне втручання у природне середовище з метою поліпшення кліматичних умов для ведення сільського господарства.

Одночасно з розробленням заходів, які передбачали виконання масштабних і довготривалих в часі обсягів робіт «сталінського плану перетворення природи», здійснювалося формування нормативно-правової

бази його реалізації. Її основу склала спільна постанова найвищих політичних і державних інстанцій СРСР – Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» від 20 жовтня 1948 р. У тогочасній радянській правовій системі цей документ мав високий рівень юридичної сили.

Положення союзної постанови в подальшому доповнювалися і конкретизувалися іншими постановами уряду, зокрема про спорудження великих каналів і гідроелектростанцій. На виконання загальносоюзних рішень Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України прийняли низку постанов, якими визначалися обсяги, виконавці та терміни робіт з гідромеліорації та лісонасадження з метою поліпшення природно-кліматичних умов в степових та лісостепових районах республіки, впровадження травопільних сівозмін. Цими документами унормовувалася діяльність відомств і організацій, безпосередньо задіяних до виконання передбачених «сталінським планом» робіт.

Нормативно-правова база реалізації «Великого плану перетворення природи» включала такі основні етапи організації роботи: створення лісозахисних станцій та укладання ними договорів з господарствами; забезпечення захисту лісонасаджень від пожеж, хвороб і шкідників; будівництво гідромеліоративних споруд; матеріально-технічне забезпечення робіт з реалізації плану; залучення, оплата праці і стимулювання трудових ресурсів, перенесення із зони затоплення населених пунктів.

Рекомендації та настанови щодо організації практичної роботи містилися як в прийнятих на союзному, республіканському та місцевому рівнях законодавчих актах, постановах, розпорядженнях та відомчих інструкціях, так і в аналітичних матеріалах, які публікувалися в періодичних

виданнях. З ними виступали працівники державних установ, науковці та практики.

У процесі формування нормативно-законодавчої бази здійснення заходів з перетворення природи визначальну роль відігравали політичні чинники, а реальний стан справ у багатьох випадках ігнорувався і не брався до уваги. На перший план ставилися політичні амбіції, оскільки за задумом радянського керівництва «сталінський план» мав показати усьому світові реальні успіхи комуністичної системи у справі перетворення природи.

РОЗДІЛ 4

РЕАЛІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ В ЖИТТЯ «ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»

Реалізація в Україні заходів, передбачених «Великим планом перетворення природи», розпочалася у складних умовах повоєнної відбудови, коли при виконанні масштабних робіт гостро відчувався дефіцит фінансових, матеріальних та трудових ресурсів. Ускладнювали впровадження плану в життя недостатня науково-технічна підготовка його положень, брак кваліфікованих кадрів.

Основні зусилля організаторів виконання завдань плану зосереджувалися на залісненні лісових та лісостепових регіонів України, будівництві водосховищ, ставків та зрошувальних систем, осушенні заболочених земель. Масштабною складовою частиною сталінського «Великого плану перетворення природи» стало спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі.

4.1 Заліснення степових та лісостепових регіонів України (1949 – 1956 рр.)

У повоєнний період, одночасно з ліквідацією руйнівних наслідків війни та окупації, колгоспи та радгоспи України власними силами вели роботи щодо створення полезахисних лісонасаджень, введення сівозмін, будівництва ставків і водойм, зрошуваних ділянок та підвищення агротехніки сільськогосподарського виробництва. Лісомеліоративні заходи в господарствах передбачали здебільшого закладення стокорегулювальних прибалкових та приярних лісових смуг, створення суцільних насаджень на

схилах ярів, балок, берегах річок, біля ферм, на берегах ставків та водосховищ [547, с. 46].

Якісно новий за своїми масштабами і видами робіт етап щодо полезахисного лісорозведення та агролісомеліорації розпочався з прийняттям спільної постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» від 20 жовтня 1948 р. [204, с. 539], яка відома також як «сталінський план перетворення природи».

Цією постановою передбачалося комплексне вирішення проблеми екологізації ландшафтів із наданням пріоритету захисному лісорозведенню як довгостроковому і ефективному меліоративному засобу поліпшення несприятливих природних чинників. Виходячи із важливості захисного лісорозведення, в постанові ставилося завдання значну територію покрити мережею полезахисних лісових насаджень. Лісові насадження повинні бути різних конструкцій, створених з урахуванням рельєфу місцевості, віддалені одне від одного на необхідну відстань.

Мережа насаджень з наукової точки зору розглядалася не стільки як механічний заслін від гарячих і суховійних вітрів, скільки як своєрідна повітряна пастка, що заснована на температурній різниці різних шарів повітря, механічних перешкодах у приземних шарах, вертикальному і турбулентному русі повітря над смугами.

Конструктивною основною всієї мережі лісових полезахисних смуг, що створювалися на сільськогосподарських угіддях, мали слугувати потужні державні лісосмуги протяжністю по кілька тисяч кілометрів. З їх створення і розпочалася практична робота з реалізації плану перетворення природи [504, с. 13 – 15].

З цією метою у 1949 р. в Україні було організовано республіканський проектний трест «Агролісопроект», на який покладалася розробка проектів для створення лісорозсадників, лісосмуг та інших лісомеліоративних об’єктів. З цього року різко збільшився випуск машин і механізмів для лісового господарства [274, с. 133].

До штату сільськогосподарських органів – від машинно-тракторних станцій до Міністерства сільського господарства УРСР – були введені посади спеціалістів-агролісомеліораторів, які мали організовувати і керувати роботами із закладання й вирощування захисних лісонасаджень. Фахівців такого ж профілю було введено і до апаратів обкомів партії, а в ЦК КП(б) України було створено сектор полезахисного лісорозведення в складі трьох спеціалістів. На Міністерство сільського господарства УРСР було покладено завдання організувати підготовку бригадирів-лісомеліораторів і створити спеціальні школи з однорічним терміном навчання.

У лісогосподарських та лісотехнічних інститутах і технікумах України різко збільшили набір на лісогосподарські та лісомеліоративні факультети. В кількох сільськогосподарських вузах України були відкриті лісомеліоративні факультети [274, с. 134].

Значної уваги потребував науковий супровід практичної роботи з полезахисних лісонасаджень. При Українському науково-дослідному інституті лісового господарства та агролісомеліорації у Харкові було створено спеціальний відділ у складі 22 співробітників, завданням якого була науково-дослідна діяльність в галузі створення нових лісів. А як експериментальна база для цієї роботи розглядалася організація Боркинського дослідницького полігону в Харківській області. Про важливе значення, яке керівники УРСР надавали цій установі, свідчить виділення Харківською міською радою 5 квартир для наукових співробітників новоствореного відділу.

Усього ж у 1948 р. наукову роботу з проблем агролісомеліорації і полезахисного лісорозведення в Радянському Союзі вели 5 науково-дослідних інститутів, в тому числі й створений у 1929 р. Український науково-дослідний інститут лісового господарства та агролісомеліорації [552]. Мережа наукових установ складалася з 20 дослідних станцій і близько 340 опорних пунктів, до яких було залучено понад 400 наукових співробітників.

Важливу роль у науковому забезпеченні реалізації лісомеліоративної складової «сталінського плану перетворення природи» посідали інші науково-дослідні центри України. Серед них – Деркульська дослідна станція та Юницьке дослідне лісництво у Ворошиловградській (нині – Луганській), Маріупольська в Сталінській (нині – Донецькій) областях, де здійснювалися науково-дослідні роботи з лісонасаджень в умовах степової зони. Вони також були базовими для наукових експедицій з полезахисного лісорозведення Академії наук СРСР.

Враховуючи значний досвід, напрацьований українськими науковцями у цій галузі, саме на базі Велико-Анадольського лісництва Сталінської області у 1948 р. відбулася тижнева Всесоюзна нарада, в якій взяли участь близько 200 лісоводів-практиків та науковців з різних регіонів СРСР. На ній обговорювалися проблеми полезахисних лісонасаджень у степовій зоні як складова майбутнього «сталінського плану перетворення природи» [418, с. 38].

Поряд з науковими установами лісового профілю в Україні дослідження лісів велися лісознавчими кафедрами лісових вищих навчальних закладів та лісогосподарських факультетів сільськогосподарських ВНЗ: Харківського, Херсонського (1948 – 1956 рр.), Луганського (1949 – 1955 рр.). З метою поліпшення підготовки фахівців лісотехнічної галузі у 1945 р. у Львові створено Лісотехнічний інститут, викладачами і співробітниками якого у повоєнні роки проводились дослідження, головним чином, у

Карпатському регіоні [285]. Лісоводів із середньою освітою готували в Верхньо-Анадольському лісовому технікумі на Донеччині [418, с. 78].

Одним із головних об'єктів «плану перетворення природи» в Україні було визначено ділянку Восьмої державної лісосмуги «Білгород – Дон», яка мала пройти територією республіки по берегах річки Сіверський Донець. В директивних документах зазначалося, що з метою подолання згубного впливу суховіїв на врожай сільськогосподарських культур, запобігання змиву і розмиву родючих ґрунтів Харківської, Сталінської і Ворошиловградської областей, поліпшення водного режиму Сіверського Донця і кліматичних умов районів цих областей, а також для захисту ґрунтів від видування створити протягом 1950 – 1960 рр. державну захисну лісову смугу по обидва береги ріки Сіверський Донець, шириною 30 метрів і загальною протяжністю 450 кілометрів [41, арк. 8]. Передбачалося виконати такі обсяги робіт (таблиця 4.1) [41, арк. 51].

Таблиця 4.1

Обсяги робіт зі створення державної захисної лісової смуги по берегах ріки Сіверський Донець

Назва областей	Загальний обсяг робіт	В тому числі:	
		У 1950 р. (тис. га)	У 1951 – 1965 рр. (тис. га)
Харківська	1,2	0,2	1,0
Сталінська	0,4	-	0,4
Ворошиловградська	1,0	0,1	0,9
Усього:	2,6	0,3	2,3

У 1948 р. посадка полезахисних смуг була здійснена на площі 9182 га, залісення та закріплення пісків було проведене на площі 2361 га, посадка

лісових насаджень по ярах та балках проведена на площі 4737 га; підготовлено ґрунту під посадку у 1949 р. на площі 112,7 тис. га; посадки лісових насаджень на землях державного лісового фонду здійснені на площі 83,1 тис. га та введені сівозміни у 6397 колгоспах [37, арк. 4].

Реалізація української частини «сталінського плану перетворення природи» щодо створення захисних лісонасаджень (включаючи полезахисні лісосмуги) у 1949 – 1965 рр. покладалася на колгоспи, Міністерства лісового господарства УРСР, а також радгоспи республіканського та союзного підпорядкування. При цьому основний тягар цієї роботи лягав на плечі колгоспів.

Із запланованих республіканським планом 1273,4 тис. га понад половину – 756,5 тис. га (59,4 %) мали своїми силами і засобами виконати саме колгоспи республіки. Передбачена республіканським планом площа створення захисних лісонасаджень складала 21,5 % від загальносоюзного показника [204, с. 542]. З урахуванням регіональних природно-кліматичних особливостей заплановані обсяги в Україні були розподілені між областями (таблиця 4.2) [37, арк. 10; 204, с. 542].

Таблиця 4.2

Обсяги робіт зі створення захисних лісонасаджень силами і засобами колгоспів на 1949 – 1965 рр. (тис. гектарів)

Області	Усього	В т.ч. по роках			
		1949	1950	1951 – 1955	1956 – 1965
Київська	55,2	1,0	2,0	24,0	28,2
Чернігівська	21,4	0,1	0,3	6,9	14,1
Житомирська	16,3	0,2	0,3	6,0	9,8
Вінницька	27,6	1,2	2,0	15,4	8,0
К.-Подільська	25,1	0,2	0,5	9,2	15,4

продовження таблиці 4.2

Сумська	12,3	0,7	1,0	6,0	4,6
Полтавська	54,5	1,5	1,5	23,0	28,4
Харківська	49,7	1,2	1,4	21,2	25,9
Ворошиловградська	41,4	1,4	1,8	17,9	25,0
Сталінська	45,6	1,5	2,0	20,6	21,5
Дніпропетровська	73,9	1,4	2,7	31,5	37,7
Запорізька	62,0	2,3	2,7	30,4	26,6
Кіровоградська	54,8	1,4	2,6	26,3	24,5
Миколаївська	45,4	1,3	2,1	20,6	21,4
Одеська	59,3	2,1	3,0	27,8	26,4
Херсонська	72,0	1,8	2,0	28,2	40,0
Ізмаїльська	40,0	0,1	0,2	18,5	21,2
Усього по УРСР:	756,5	20,0	28,0	334,5	374,0
По СРСР:	3592,5	160,0	80,5	1364,0	1988,0
Питома вага УРСР:	21,05 %	12,5 %	34,6 %	24,5 %	18,8 %

Згідно з запланованими урядом показниками найбільше лісонасаджень в Україні мали здійснити колгоспи степових областей, де негативний вплив суховіїв відчувався особливо гостро – Дніпропетровської, Херсонської, Запорізької, Одеської. Переважно лісові насадження мали виконувати полезахисну функцію.

Силами і засобами Міністерства лісового господарства УРСР, у якого були більші можливості для здійснення лісонасаджень (підготовлені кадри, техніка), у 1949 – 1955 рр. мали виконуватися менші за обсягом, але специфічні роботи з лісонасадження на землях і лісових масивах різної форми власності. Передусім це стосувалося заліснення схилів ярів, балок. Планування робіт з лісонасадження здійснювалося окремо для степових і лісостепових областей (таблиці 4.3, 4.4) [37, арк. 11; 204, с. 544].

Таблиця 4.3

Обсяги робіт зі створення захисних лісонасаджень силами і засобами Міністерства лісового господарства УРСР на 1949 – 1955 рр. в степових областях (тис. гектарів)

Області	1949 рік		1950 рік		1951 – 1955 рр.		
	яруж-но-бало-чна	в держ-ліс-фонді	яруж-но-ба-лочна	в держ-ліс-фонді	яруж-но-бало-чна	в держ-ліс-фонді	в кол-госпних лісах
Сталінська	0,1	1,2	0,3	2,0	1,5	3,0	0,8
Ворошилов-градська	0,1	4,1	0,2	5,0	1,5	10,0	2,0
Запорізька	0,1	1,5	0,2	3,0	1,5	15,	0,1
Дніпропетров-ська	0,1	2,2	0,3	3,5	1,5	13,0	4,0
Херсонська	0,1	8,0	0,2	3,0	1,5	15,0	0,2
Миколаївська	0,1	0,1	0,2	0,3	1,5	2,0	-
Кіровоградська	0,1	1,4	0,3	2,0	1,5	6,0	2,0
Одеська	0,1	1,2	0,2	2,0	1,5	6,0	2,0
Ізмаїльська	0,1	0,1	0,1	0,3	1,0	2,0	0,1
Усього в степових областях:	0,9	13,6	2,0	21,1	12,5	70,0	12,0

Аналіз статистичних даних свідчать про те, що у степових областях основний обсяг робіт із заліснення силами і засобами Міністерства лісового господарства УРСР планувалося спрямовувати на розширення вже існуючих лісових масивів державного лісового фонду і колгоспів.

Таблиця 4.4

Обсяги робіт зі створення захисних лісонасаджень силами і засобами Міністерства лісового господарства УРСР на 1949 – 1955 рр. в лісостепових областях (тис. гектарів)

Області	1949 рік		1950 рік		1951 – 1955 рр.		
	яру-жно-бало-чна	в держ-ліс-фонді	яру-жно-бало-чна	в держлі с-фонді	яруж-но-бало-чна	в держ-ліс-фонді	в колго-спних лісах
Київська	0,2	14,4	0,4	12,0	1,5	38,0	4,0
Чернігівська	0,1	7,5	0,2	5,5	1,0	6,0	9,0
Харківська	0,2	5,2	0,7	5,0	2,0	6,0	5,0
Сумська	0,1	5,9	0,6	6,0	2,0	7,0	8,0
Полтавська	0,2	3,1	0,6	3,4	1,5	1,8	5,5
Житомирська	0,1	10,7	0,1	10,0	1,0	35,0	3,5
Кам’янець-Подільська	0,1	3,8	0,2	4,0	1,0	15,0	2,5
Вінницька	0,1	3,3	0,2	3,0	1,0	15,0	2,5
Усього в лісостепових областях	1,1	53,9	3,0	48,9	11,0	123,8	38,0
Разом	2,0	67,7	5,0	70,0	25,5	193,8	50,0
По СРСР:	16,0	148,1	42,0	159,2	328,0	653,2	190,0
Питома вага по УРСР:	12,5 %	45,7 %	11,9 %	43,9 %	7,8 %	29,7 %	26,3 %

Як окремий напрямок роботи розглядалося припинення пересування пісків у степових і лісостепових районах України. З цією метою Міністерство лісового господарства УРСР в рамках реалізації «сталінського

плану перетворення природи» впродовж 1949 – 1955 рр. мало забезпечити закріплення і заліснення пісків на площі 91200 га, в тому числі в розрізі степових та лісостепових областей, де були значні території з піщаними ґрунтами (таблиця 4.5 [37, арк. 22; 204, с. 545].

Таблиця 4.5

Обсяги робіт із закріплення і заліснення пісків в степових та лісостепових областях, заплановані на 1949 – 1965 рр. (тис. гектарів)

Області	1949 р.	1950 р.	1951 – 1955 рр.
Степові			
Сталінська	0,2	0,2	2,0
Ворошиловградська	0,3	0,3	2,0
Запорізька	0,2	0,2	1,0
Дніпропетровська	0,4	0,4	2,5
Херсонська	1,0	1,0	5,0
Миколаївська	0,2	0,2	4,0
Кіровоградська	0,3	0,3	2,0
Одеська	0,3	0,3	2,0
Ізмаїльська	0,1	0,1	2,0
Разом	3,0	3,0	22,5
Лісостепові			
Київська	1,4	1,6	10,0
Чернігівська	0,6	0,5	6,0
Харківська	1,6	1,6	10,2
Сумська	1,0	1,0	8,0
Полтавська	1,0	1,0	6,0
Житомирська	1,2	1,1	5,0
Кам’янець-Подільська	0,1	0,1	2,0

продовження таблиці 4.5

Вінницька	0,1	0,1	1,5
Разом	7,0	7,0	48,7
Всього	10,0	10,0	71,2
По СРСР:	22,4	43,1	256,5
Питома вага по УРСР:	44,6 %	23,2 %	27,7 %

Відмінність рельєфу лісостепових областей, який характеризувався більшою порізаністю, зумовила те, що основний обсяг робіт із заліснення схилів ярів і балок припадав саме на ці регіони України. З урахуванням цього чинника найбільше таких робіт планувалося виконати у Київській, Житомирській та Чернігівській областях, найменше – у Сумській і Харківській областях.

До реалізації грандіозних планів «плану перетворення природи» в Україні залучалися також радгоспи Міністерства радгоспів Української РСР. Питома вага їх участі у створенні захисних лісонасаджень відображена у таблиці 4.6 [37, арк. 12; 204, с. 545].

Таблиця 4.6

Обсяги робіт зі створення захисних лісонасаджень силами і засобами радгоспів Міністерства радгоспів УРСР на 1949 – 1965 рр. (гектарів)

Області	Усього	В т.ч. по роках			
		1949	1950	1951 – 1955	1956 – 1965
Полтавська	913	80	90	670	73
Харківська	6958	200	300	2113	4243
Ворошиловградська	10642	350	570	3385	6337
Сталінська	8616	300	500	20000	5816
Дніпропетровська	5788	100	200	2200	3288
Запорізька	10864	250	370	3430	6814

продовження таблиці 4.5

Кіровоградська	2200	80	100	670	2450
Миколаївська	19329	320	370	5470	13169
Херсонська	20800	320	400	4950	15130
Одеська	3810	150	270	1010	2380
Київська	168	20	40	30	73
Вінницька	160	20	30	40	70
Сумська	300	30	40	220	10
Ізмаїльська	5057	80	200	1570	3207
Усього:	96600	2300	8480	27760	63060

Крім того, у виконанні «плану перетворення природи» в Україні мали брати участь і радгоспи, які підпорядковувалися безпосередньо Міністерству радгоспів Союзу РСР (таблиця 4.7) [37, арк. 12].

Таблиця 4.7

Обсяги робіт зі створення захисних лісонасаджень силами і засобами радгоспів Міністерства радгоспів СРСР на 1949 – 1965 рр. (гектарів)

Області	Усього	В т.ч. по роках			
		1949	1950	1951 – 1955	1956 – 1965
Полтавська	163	24	24	28	86
Харківська	512	19	26	157	310
Ворошиловградська	112	12	12	19	61
Сталінська	6489	241	349	2146	3753
Дніпропетровська	277	30	30	32	185
Запорізька	231	15	15	118	83
Миколаївська	173	24	24	44	81
Херсонська	477	23	28	184	242
Сумська	67	12	12	12	31
Усього:	8500	400	520	2740	4840

Роботи зі створення полезахисних насаджень, особливо на початковому етапі реалізації «сталінського плану», набрали значних масштабів. Так, в період 1949 – 1952 рр. колгоспи і радгоспи України щорічно своїми силами висаджували і сіяли в середньому по 66000 га полезахисних лісових смуг. А усього впродовж 1950 – 1960-х рр. в Україні було висаджено 440 тис. гектарів полезахисних лісосмуг.

Під захистом цих штучних насаджень у найкращі роки було до 13 млн гектарів сільськогосподарських угідь. За висновками фахівців, один гектар лісосмуги захищає 20 – 30 га ріллі, а врожай при цьому збільшується приблизно на 15 %.

Крім того, у цей період було заліснено сотні тисяч гектарів земель на території вздовж каскаду водосховищ Дніпра. Зокрема на Нижньодніпровських пісках площа лісонасаджень склала понад 90 тис. га; вздовж річки Сіверський Донець висаджено 65 тис. га лісосмуг, Ворскли – 20 тис. га, у басейнах малих річок та водоймищ на них – 150 тис. га [556, с. 75].

Згідно з «планом перетворення природи» у кожному колгоспі та радгоспі були організовані спеціалізовані лісомеліоративні та лісокультурні ланки. Виконання робіт зі створення полезахисних лісосмуг і садіння лісових культур у колгоспно-радгоспних лісах покладалося на колгоспи та радгоспи. З метою підтримки господарств щодо проведення цих робіт держава надавала їм кредити. За договорами з колгоспами і радгоспами лісопосадку та догляд за ними могли проводити машинно-тракторні станції, і ці показники включалися їм у плани [274, с. 132].

До роботи з лісонасадження за усталеною у той час практикою широко залучалася громадськість. Так, наприклад, у Київській області тільки під час весняного сезону 1949 р. було посаджено 3058 га полезахисних лісових смуг, в тому числі: колгоспи області посадили 2508,7 га лісосмуг, що складало 179,7 % і 125,4 % річного плану, радгоспи Міністерства радгоспів УРСР

посадили 263 га – 109,5 % весняного плану, радгоспи Цукрбурякотресту – 170 га – 226,7 % весняного плану [63, арк. 6].

При цьому було розгорнуто активну пропагандистську роботу, увійшло в практику брати підвищені соціалістичні зобов'язання. Зокрема колгоспники Переяслав-Хмельницького району зобов'язались посадити вже у 1948 р. 90 га лісу на пісках проти запланованої площі 20 га, посадити полезахисних смуг 6 га замість запланованих 4 га [61, арк. 20]. Показово, що, починаючи з 1949 р., щорічна площа лісопосадок у 3 – 4 рази перевищувала обсяг рубок стиглого лісу [274, с. 114].

Колгоспи Запорізької області навесні 1950 р. на своїх полях посадили і посіяли 7153 га полезахисних лісосмуг, або виконали річний план на 119,2 %. Велика робота була пророблена із заліснення схилів ярів і балок та насадження лісу на пісках. В області не було плодоносних насаджень дуба. Восени 1950 р. область отримала до 800 тонн жолудів із лісгоспів північних областей України [39, арк. 54].

А лісництво Полтавського лісгоспу перевиконало план лісокультурних робіт на 126 %. За відсутності врожаю лісового насіння й жолудів працівники лісгоспу організували збір насіння на інших ділянках, у віддалених колгоспах двох сусідніх районів. Приживлюваність на площі 110 га за 1950 р. становила 96,5 % [273, с. 43].

Практикувалася шефська допомога колгоспам, коли працівники державних лісництв та лісгоспів допомагали колгоспам закладати лісові полоси. Наприклад, лісники Олександрівського лісгоспу на Кіровоградщині у 1950 р. заклали на землях колгоспів лісових смуг на площі 3,2 га, саджанці на яких прийнялися на 97 %, а також взяли під лісорозвідник 0,5 га, отримавши вихід посадкового матеріалу на 120 % вище плану [39, арк. 98].

У 1950 р. Ширяєвська лісозахисна станція на Одещині виконала план тракторних робіт на 117 %, перевиконала план посівів та посадки лісу,

досягла приживлюваності лісу на 83 %, був перевиконаний план робіт землерийних бригад [39, арк. 71].

Праця працівників лісового господарства стимулювалася. Так, у 1950 р. 6 працівників дільниці на Ворошиловградщині за висадження сосни на площі 34 га, на якій показник приживлюваності досяг 85 %, отримали премію у розмірі 6 тис. крб. [39, арк. 37].

Працівники лісомеліоративної галузі, що брали активну участь у виконані «Великого плану перетворення природи», відзначалися також високими державними нагородами. У 1951 р. інженерові Чугуївської лісозахисної станції А. М. Беляєву, трактористові О. І. Додіавану та ланковій цієї ж станції З. М. Гончаровій було присуджено державну Сталінську премію. Того ж року орденів і медалей СРСР були удостоєні ланкова артілі «Зоря життя» Полтавського району Полтавської області М. П. Козіна, ланкова колгоспу імені Будьонного Вознесенського району Миколаївської області С. І. Булгака та багато інших колгоспників і робітників лісозахисних станцій і МТС [524, с. 3 – 4].

На початковому етапі реалізації в життя «сталінського плану перетворення природи» населення, особливо працівники сільського господарства, з ентузіазмом поставилось до його виконання. Як зазначає відомий український лісовод П. Г. Вакулюк, ідея охорони природи, любов до лісу завжди жила в свідомості українського народу. За даними вченого, на виконання робіт із посадки лісів, передбачених планом, люди йшли «всім миром», незважаючи на тяжкі наслідки ще близької в часі страшної війни [274, с. 484].

До того ж, роботи з виконання «сталінського плану перетворення природи» підтримувалися активним пропагандистським супроводом. Наприклад, щоб здати державній комісії українську частину Восьмої державної лісосмуги «Білгород – Дон», уряд України у 1952 р. виділив 195,5

тис. крб. на розміщення по обидва боки «художньо оформлених лозунгів, вказівок т. Сталіна Й.В. і керівників партії і уряду про значення лісу» [510].

В подальшому масштаби роботи із заліснення степових та лісостепових регіонів України наростали. Боротьба з посухою у степах шляхом насадження лісових полезахисних смуг ставала основою побудови польового господарства у степовій зоні України. Традиційне польове господарство без полезахисних смуг стало відходити у минуле. Проте усталений погляд на ліс як на «водокачку» й велетенський «марнотратник» вологи у степах продовжує існувати й досі, чим гальмує розвиток степового лісорозведення і наносить шкоду сільському господарству [57, арк. 88].

За доповідною запискою заступника міністра лісового господарства Української РСР М. Власенка від 15 березня 1949 р., у порівнянні з довоєнним періодом план посіву та посадки лісу збільшився удвічі (110000 га проти 54000 га у 1940 р.), а план цих же робіт по степових областях збільшився більше ніж утричі. У поточному (1949 р. – *авт.*) організовано 15 лісозахисних станцій, а постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України від 20 січня 1949 р. було намічено організувати у 1950 р. – 20, а в 1951 р. – 25 лісозахисних станцій [62, арк. 45].

У звіті Березівського лісництва Одеської області за 1951 р. йдеться про те, що ланкова ланки відмінної якості цього лісництва Бучкарик зі своєю ланкою ретельно вивчили і застосували у себе на практиці досвід роботи ланкової такої ж ланки відмінної якості Іванівського лісництва О. М. Резніченко, ланка якої мала добрі показники з приживлюваності лісових культур. Восени 1951 р. при інвентаризації культур було виявлено, що останні мали добрий розвиток та формування крон, приживлюваність їх становила від 85 до 92 % [62, арк. 34]. У період посадкових робіт всі члени названої вище ланки працювали повний світловий день, норми виробітку на посадках виконували на 150 і більше відсотків [40, арк. 35].

Вперше в історії лісівництва України при вирощуванні лісів широко стали використовувати різні машини [273, с. 128]. Так, наприклад, як витікає із виступів на Республіканській нараді працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР від 5 – 6 серпня 1949 р., новостворена Черкаська лісозахисна станція розпочала роботу 28 березня 1949 р. Вже на початку роботи станція мала 16 тракторів, 10 плугів, 9 культиваторів, багато борін. На 15 березня 1949 р. станція була повністю укомплектована керівним та обслуговуючим персоналом, в першу чергу трактористами та причіплювачами. Завдяки добрій організації і злагодженій роботі станом на 1 липня 1949 р. станція виконала план з розкорчування на 214 га, оранки – 767 га, культивації – 638 га, боронування – 1192 га (разом – 6753 га). Тобто, якщо взяти до уваги плановий показник 10051 га, то на той час його виконали на 57 % [38, арк. 57].

А через два роки, 12 лютого 1951 р., на Першій міжобласній кущовій нараді робітників сільського господарства із захисного лісонасадження представник Золотоніського лісгоспу (тоді – Полтавської області) Єсиков повідомив: «Наше лісове господарство за останні роки оснащене передовою вітчизняною технікою, багато трудомістких робіт зараз виконуються машинами» [39, арк. 4].

В результаті за 1949 – 1950 рр. цим господарством було здійснено посіву та посадок лісу на площі 2059 га, посів розсадника – на площі 25,4 га. У 1950 р. було завершено будівництво державного лісового розсадника площею у 80 га. У 1950 р. лісгоспом було здійснено посадок на площі 1069 га або 104 % від плану. Приживлюваність складала 91,1 %, а у держлісфонді на площі 52,2 га складала 91,6 %.

У 1950 р. Золотоніським лісгоспом у розсадниках площею 15 га було вирощено 18014000 посівних матеріалів, або на 3400000 більше, ніж було передбачено планом. Було заготовлено насіння деревних та чагарникових порід на 105 % до плану. За 1950 р. для степових областей було відвантажено

насіння жолудя 130 тонн, а також сіянців 5 400 000 штук Херсонському тресту [39, арк. 5].

В організації та науковому забезпеченні лісонасаджувальних робіт активну участь брав Український науково-дослідний інститут лісового господарства. За інформацією інституту цією установою у 1950 р. здійснено роботи з раціоналізації заготівлі насіння: «Заготівля соснових шишок із стоячих дерев здійснюється у більшості випадків за допомогою найпримітивніших та недосконалих пристосувань, а іноді вони просто збиваються жердинами й палицями. Інститут сконструював досконаліше пристосування для цієї мети – лісовий підйомник» [39, арк. 6].

Для механізації посіву насіння чагарникових та підгірних порід для гніздових культур за методом академіка Т. Лисенка інститут за допомогою працівників Чугуївської лісозахисної станції на Харківщині розробив і побудував механізовану сіялку «СЛ-4» [39, арк. 9].

Полезахисні лісові насадження та їх вирощення найбільшого розмаху досягло у 1949 – 1952 рр., після виходу у світ постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. про план перетворення природи. Цей документ був дуже детальний, в ньому було навіть розписано, де й яку лісосмугу і з яких деревних порід вирощувати.

У 1949 – 1952 рр. колгоспи і радгоспи України щорічно своїми силами саджали і сіяли в середньому по 66000 гектарів полезахисних лісових смуг [273, с. 159]. Це було вдвічі більше, ніж передбачалося урядовим планом. У багатьох колгоспах і радгоспах і навіть областях приймалися зобов’язання достроково виконати 15-річний план за 3–5 років. Лісосмуги і посадки на ярах і пісках саджали «всім миром» – на ці роботи виходили так, як на сільську толоку. Такого піднесення та обсягу робіт лісорозведення не знало ніколи [274, с. 135].

Звичайно, для створення державних, колгоспних та радгоспних захисних лісових смуг і заліснення схилів ярів, балок, берегів озер та рік у

степових та лісостепових районах УРСР необхідно було дуже багато посадкового матеріалу – сіянців деревних, чагарникових та плодових порід, асортимент яких жорстко регламентувався. Підбиралися дерева й чагарники, які добре приживалися в ярах і на крутосхилах та були посухостійкими. Так, для створення колгоспних та радгоспних захисних смуг урядовою постановою рекомендувались наступні деревно-чагарникові породи:

а) в районах переважання потужних та визолених чорноземів: головні – дуб звичайний і червоний, модрина сибірська, береза бородавчата, тополі – канадська, бальзамічна та берлінська, ясен звичайний, сосна звичайна (на пісках); супутні – клен гостролистий, польовий та сріблястий, липа дрібнолиста та крупнолиста, горіх чорний, грецький, манчжурський та ведмежий; оксамитове дерево амурське, ясен пенсільванський та американський, черешня, груша дика, яблуня лісова, граб, горобина; чагарникові – скумпія, бересклет європейський та бородавчатий (за виключенням бурякосіючих районів), айва японська, смородина золотиста, бузок звичайний, акація жовта, жимолость звичайна та татарська;

б) в районах переважання звичайних чорноземів: головні – дуб звичайний, береза бородавчата, тополя канадська, бальзамічна та берлінська, ясен звичайний, гледичія, сосна (на пісках); супутні – клен гостролистий, польовий, сріблястий та татарський, липа дрібнолиста, крупнолиста та срібляста, ясен пенсільванський, американський та зелений, горіх чорний та грецький, оксамитове дерево амурське, черешня, абрикоса, алича, груша дика, яблуня лісова, береза, граб, горобина; чагарникові – скумпія, бересклет європейський та бородавчатий (за виключенням бурякосіючих районів), айва японська, смородина золотиста, бузок звичайний,акація жовта, жимолость звичайна та татарська [37, арк. 15];

в) в районах переважання південних чорноземів: головні – дуб звичайний, гледичія, софора японська, тополя канадська та бальзамічна; супутні – клен гостролистий польовий та татарський, каркас західний, акація

біла, ясен зелений та звичайний, горіх грецький, абрикоса, алича, груша дика, оксамитове дерево амурське, мигдаль звичайний; чагарникові – скумпія, смородина золотиста, бересклети європейський та бородавчатий (за виключенням бурякосіючих районів), бирючина, айва японська, бузок звичайний, акація жовта, жимолость татарська;

г) в районах переважання темно-каштанових ґрунтів: головні – дуб звичайний, гледичія, акація біла, софора японська; супутні – каркас західний, ясен зелений, клен татарський, абрикоса, алича, мигдаль звичайний, ялівець віргінський; чагарникові – скумпія, бирючина, смородина золотиста, а в акацієвих та в гледичієвих рядах – бузина чорна [37, арк. 16];

д) в районах каштаново-солонцьового комплексу: головні – гледичія, айлант; чагарникові – лох, скумпія, смородина золотиста, тамарикс, аморфа.

Як супутні для утворення першого та другого ярусу, крім перерахованих основних деревних порід, застосовували й інші породи, які в даному районі продемонстрували хороший ріст [37, арк. 17].

Так само скрупульозно й детально в постанові було виписано, що садити й сіяти на піщаних площах, які намічалися проектами під лісові смуги та суцільне заліснення. Тут, в основному, рекомендувалось садити й сіяти сосни з підліском із ялівцю, дуб з підліском із бородавчастого бересклета та татарського клена, білу акацію. Як зазначає український вчений-лісознавець П. Г. Вакулюк, завдяки позитивним якостям сосну кримську почали широко впроваджувати у степові лісонасадження 25 – 30 років тому [273, с. 138]. Колгоспам і радгоспам південних областей України у місцях, сприятливих для зростання евкаліпту, рекомендувалось здійснювати насадження евкаліпту навколо ставків, водойм, по берегах зрошувальних каналів та в полезахисних смугах з іншими деревними породами [37, арк. 17].

У постанові Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України пропонувалось звернути особливу увагу на розведення у степових районах УРСР дуба як найбільш цінної та довговічної породи [38, арк. 14]. Так, у доповідній записці

заступника міністра лісового господарства УРСР від 15 березня 1949 р. у зв'язку з цим зазначаплося: «У відповідності з планом, затвердженим постановою ЦК КП(б) України від 1 березня 1949 р., Мінлісгосп УРСР зобов'язаний відпустити колгоспам із своїх лісгоспів для весняних робіт 100 тонн жолудів та 24280 тис. штук посадкового матеріалу» [62, арк. 13].

Крім того, при посадках захисних насаджень рекомендувалось вводити 10 – 15 % плодових дерев та чагарників [62, арк. 14]. В довідці сільськогосподарського відділу ЦК КП України про виконання постанови Ради Міністрів від 20 жовтня 1952 року № 3484 «Про створення нових та використання існуючих насаджень горіхоплідних порід» констатувалося, що для посадки в полезахисних лісосмугах цьому не приділялося належної уваги. Так, радгоспами Міністерства сільського господарства і заготівель УРСР у 1953 р. намічалося посадити горіхоплідних порід у захисних лісосмугах: ліщини – 307 га; грецького горіха – 840 га; чистих садів з горіха – 670 га, а виконано було лише: 37 га, 187 га та 398 га (11, 25,4 і 59,4 % відповідно) [47, арк. 5].

Особлива увага приділялася окремим видам дерев. У зв'язку з тим, що існуючі вздовж зрошувальних каналів насадження шовковичних та плодових дерев могли бути перешкодою для проведення робіт із заміни постійних зрошувальних каналів тимчасовими, а вирубка їх і особливо – шовковиці без особливої необхідності була недоцільна, при проведенні робіт з перебудови зрошувальної мережі пропонувалося керуватися наступним:

а) не допускати скорочення кормової бази шовківництва, вживши необхідних заходів до підвищення урожайності листа з насаджень шовковиці, а також починаючи з осені 1950 р. широко розгорнути роботи зі створення нових чагарникових насаджень з наступним переформуванням їх у високоштамбові; попередити місцеві радянські та сільськогосподарські органи про те, що заміна постійних зрошувальних каналів тимчасовими не

повинна потягти за собою зниження встановленого плану валового збору коконів;

б) дерева шовковиці, пересадка яких за їх віком неможлива, пересаджувати як на спеціальні ділянки (плантації) з виділенням для цієї мети зрошуваних земель, так і вздовж постійних каналів і доріг із вжиттям необхідних заходів щодо забезпечення приживлюваності та збереження дерев;

в) дерева шовковиці, які мають одночасно вітрозахисне значення, в районах, де посіви страждають від сильних вітрів і суховіїв, вирубці не підлягають без заміни їх лісозахисними смугами, в яких основними насадженнями повинні бути дерева шовковиці; не підлягають вирубці також дерева шовковиці, які ростуть вздовж доріг [62, арк. 5];

г) дерева шовковиці, розташовані всередині укрупнених ділянок, при перевлаштуванні зрошувальних каналів розріджувати, зберігаючи протягом перших трьох років на місцях виростання ті дерева, які не будуть перешкоджати механізованій обробці бавовника;

ґ) у тих випадках, коли дерева шовковиці, розташовані вздовж постійних зрошувальних каналів, що підлягають заміні тимчасовими, за своїм віком чи продуктивністю не становлять цінності, і тому їх пересадка недоцільна, може бути допущена їх вирубка з дозволу райвиконкому у кожному окремому випадку, при цьому за кожне зрубане дерево попередньо висаджувати не менше 10 молодих дерев [202, с. 647].

Масштаби висадження шовковиці вражали. Як доповідав представник Куйбишевського лісництва Мелітопольського лісгоспу, лише у 1950 р. було отримано 800 тис. сходів шовковиці, тоді як за планом очікувалось 500 тис. штук [39, арк. 61].

З метою забезпечення лісонасаджень високоякісним насінням почали створюватися лісонасінні ділянки – лісові розсадники, які спеціалізувалися на вирощуванні посадкового матеріалу деревних та чагарникових порід для

створення захисних лісових насаджень. Ця супутня галузь лісового господарства потребувала чималих площ. Як зазначалося в доповідній записці заступника міністра лісового господарства УРСР Власенка від 15 березня 1949 р., «згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 24 квітня 1948 р. та постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України від 20 січня 1949 р. організовуються 50 крупних агролісомеліоративних розсадників на площі 4000 гектарів для забезпечення посадковим матеріалом лісгоспів та колгоспів» [37, арк. 19].

Протягом 1949 – 1950 рр. в Україні було організовано 2685 колгоспних, міжрадгоспних і державних лісорозсадників загальною площею 22780 га, створено 69 лізозахисних станцій, кілька степових лісгоспів і десятки степових лісництв, укомплектованих спеціалістами та необхідною технікою [274, с. 133].

Про те, настільки ефективним був захист від суховіїв лісосмугами, а лісові насадження ставали ефективним чинником регулювання ґрунтових вод, працівники сільського господарства могли пересвідчитися вже на своєму власному досвіді. Так, колгосп імені Шевченка Близнюківського району Харківської області у 1948 р. зібрав з площі 785 га, яка знаходилась під захистом молодих лісових смуг, зернових культур по 16,8 ц з кожного гектара, а сусідній з ним колгосп «Червоний прапор», який не мав полезахисних лісових смуг, у тому ж році зібрав на своїх полях тільки по 10,5 ц зернових з гектара [207, с. 5].

Навесні 1946 р. від «чорної бурі», що пронеслась над полями колгоспу імені Сталіна та по інших колгоспах Генічеського району Херсонської області, на полях, де не було полезахисних лісових смуг, озимі посіви загинули від 50 до 80 %, і ці колгоспи зібрали урожай по 5 – 7 ц з гектара, а на полях сусіднього Партизанського агролісомеліоративного опорного пункту та колгоспу «Червоний прапор» завдяки наявності полезахисних

лісових смуг озимі посіви повністю збереглися, і ці господарства зібрали урожай озимих по 19 ц з кожного гектара [207, с. 5].

На Присивашській агролісомеліоративній станції (Херсонська область), де у 1949 – 1951 рр. була створена мережа лісосмуг, урожайність зернових була вищою, ніж у сусідньому Генічеському районі, на 7 – 9 ц з одного гектара [273, с. 167].

Силами працівників Нижньо-Дніпровської станції Українського науково-дослідного інституту була проведена значна робота, що мала практичне значення. Інститутом було розроблено метод щільового внесення добрив на ближній поверхні ґрунтів шляхом глибокої передпосадкової оранки. Цей метод відкривав перспективи щодо залісненння пісків та мав добрі показники [40, арк. 116].

Але вже навіть на початковому етапі виконання «сталінського плану перетворення природи» мали місце недоліки і прорахунки в організації роботи з його реалізації. Як зазначав старший лісничий Глухівського лісгоспу Хтанін, господарствам було доручено доглядати за колгоспними посадками, але у 1948 р. вони з цим завданням не впорались, бо постанова вийшла наприкінці жовтня, і починати роботи довелося взимку. Не було навіть фізичної можливості перевірити ґрунти взимку, а навесні ці ґрунти були підготовлені неякісно. Незважаючи на велику перевантаження працівників, потрібно було ще знаходити час для перевірки якості колгоспних посівів [38, арк. 80].

Про недоліки йшла мова, зокрема, 12 лютого 1951 р. на Першій міжобласній кущовій нараді працівників лісового господарства України з питань захисного лісонасадження. Критиці було піддане Харківське міжобласне управління лісового господарства, яке проводило роботу на території двох областей – Харківської та Полтавської. До його складу входило 14 лісгоспів, 4 діючих лісозахисних станцій, 10 крупних лісорозсадників, підпорядкованих лісгоспам, та 4 бересклетових

господарства. План заліснення 1950 р. був виконаний по Харківській області на 42,6 %, а по Полтавській – на 50,7 %. При цьому загальний план заліснення державної смуги Білгород – Дон в межах Харківської області протягом 1950 р. був виконаний вже на 80 % [39, арк. 79].

План посадки захисних лісових насаджень у Тернопільській області на 1952 рік для колгоспів області було доведено в обсязі 2275 га, а виконано його лише на 6 % [454, с. 15].

Із 22,8 тис. гектарів насаджень загинуло 2,2 тис. гектарів. Приживлюваність на решті площ складала в середньому по Українській РСР 70 % [54, арк. 17].

На цій же нараді гостро стояла проблема загибелі нових насаджень, яка на початку 1950-х рр. мала місце в лісових господарствах республіки. Зокрема, вказувалося на загибель насаджень сосни в Ізюмському лісництві Харківської області площею до 38 тис. га; у Куйбишевському лісництві Запорізької області 800 га нових насаджень шовковиці були пошкоджені гусінню [99, арк. 61].

В урядовій довідці зазначалось, що, незважаючи на поширеність лісових насаджень, вони все ще створювались у незначних обсягах, а там де вони були, їх часто знищували шляхом випасу худоби чи навіть вирубування [28, арк. 11].

Шкодила справі й надмірна дріб’язкова опіка з боку центральних органів та нав’язування сумнівних методів лісонасаджень, розроблених «народним академіком» Т. Лисенком – засновником псевдонаукового напрямку в біології – мічурінської агробіології. У 1950 р. колгоспи і радгоспи одержали з Москви розпорядження, згідно з яким площа міжсмужних полів мала бути не більшою 100 га. У південних районах України таке розміщення лісосмуг унеможливлювало ефективний захист ланів. На всій території України, незалежно від ґрунтово-кліматичних умов, директивно було нав’язане застосовування гніздового способу формування лісосмуг.

Т. Лисенко, не будучи обізнаним із практикою лісонасаджень, пропонував вирощувати дуб гніздами з розміщенням 5х3 м, без догляду та під покровом зернових сільськогосподарських культур. По центру широких міжрядь він рекомендував саджати один ряд супутніх порід, а на відстані 0,9 – 1,05 м від нього з обох боків – по одному ряду акації. Проте при такій ширині міжрядь будь-яка механізація лісокультурних робіт ставала неможливою.

Набутий впродовж тривалого часу практичний досвід свідчив, що ефективними можуть бути лише продувні та ажурні лісосмуги, які забезпечують рівномірний розподіл снігу на полях і найкраще виконують екологічні функції. Вирощувані ж за способом Т. Лисенка лісосмуги могли бути виключно щільними, що призводило до того, що в них і біля них накопичувалися великі кучугури снігу, а на середній частині поля його майже не було або воно було зовсім голе. До того ж, кучугури снігу біля лісосмуг весною танули довго і затримували проведення польових робіт.

У 1951 р. на виконання союзних директив планом було передбачено закласти 80 тис. га полезахисних лісових смуг, з них 60 тис. (75 %) га мали закладатися гніздовим способом. Доведений план був навіть перевиконаний: всього було висаджено 97,2 тис. га, з них гніздовим способом на 74,4 тис. га був здійснений посів жолудя навесні, а вже восени колгоспи повинні були здійснити лущення та оранку ґрунтів на всіх широких міжряддях [64, с. 174]. Проте цей спосіб не міг гарантувати бажаного результату, оскільки Т. Лисенко рекомендував вирощувати лісосмуги без догляду разом із зерновими сільськогосподарськими культурами і без спеціального обробітку ґрунту. Схвалені урядом рекомендації Т. Лисенка були для всіх виконавців обов’язковими. Держплан СРСР та Міністерство фінансів не виділяли коштів на обробіток ґрунтів і догляд за лісосмугами, а це й призводило до їхньої загибелі [274, с. 135].

У листопаді 1950 р. після детального обстеження полезахисних лісосмуг у Москві зібрали нараду з питань степового лісорозведення. В ній взяли участь 500 виробничників та науковців, які на основі практичних наслідків лісонасадження зробили спробу змінити технологію насаджень. Більшість виступаючих переконливо доводили, що створювати лісосмуги так, як рекомендував Лисенко, недоцільно. Проте деякі вчені вважали, що схема гніздового способу створення лісосмуг найбільш прогресивна і революційна, бо побудована на марксистсько-ленінському вченні й передовій мічурінській агробіології, радянському дарвінізмі.

Революційним називалося те, що боротьба зі злісними ворогами молодого лісу – бур'янами – передавалася на милість природи, і молодим насадженням у цьому повинна допомагати пшениця. Радянські вчені, зокрема академік М. Б. Мітін, замість того, щоб розвінчати лисенківську псевдонауку і його рекомендації, почали пристосовувати відомі положення матеріалістичної діалектики до «мічурінсько-лисенківського вчення», обґрунтовувати його висновки і рекомендації [274, с. 136].

Інструкції Лисенка містили багато інших заіделогізованих псевдонаукових рекомендацій, які ставали обов'язковими для усіх лісників і лісомеліораторів, оскільки були затверджені урядовими органами. Вони знали, що за Лисенком стоїть Сталін, і погодились із його інструкціями, за винятком професора Б. Й. Логінова, лісівника І. С. Лотоцького, міністра лісового господарства УРСР А. Г. Солдатова. Б. Й. Логінов звернувся до ЦК ВКП (б) з доповідною запискою «Про поліпшення способу гніздового посіву полезахисних смуг». У ній обґрунтовано доводилося, що інструкція Т. Лисенка ігнорує досягнення науки й передового практичного досвіду і завдає колосальної шкоди виробництву.

Ця записка розглядалася в сільгосподарському відділі ЦК ВКП(б) за участю профільних міністерств і відомств. Присутні на засіданні вчені і виробничники-практики підтримали Лисенка і вирішили розіслати доповідну

записку Б. Й. Логінова членам науково-технічної ради Головного управління полезахисного лісорозведення при Раді Міністрів СРСР. 16 травня 1950 р. відбулося засідання цієї ради, на якій обговорювалася доповідна записка Б. Й. Логінова, але ніхто з присутніх його не підтримав, а в пресі з подачі партійних інстанцій почали викривлювати його наукові погляди [274, с. 137].

Колегія Мінлісгоспу УРСР у 1951 р. створила комісію з учених і виробничників, яка обстежила полезахисні лісові смуги України і встановила, що дубочки під покровом зернових культур і без догляду ростуть дуже погано, в більшості випадків гинуть. Розглянувши матеріали роботи комісії, колегія Мінлісгоспу УРСР дійшла висновку, що рекомендації Лисенка мають антинауковий характер і наносять колосальну шкоду. Колегія, проявивши принциповість, запропонувала підпорядкованим міністерству підприємствам створювати лісосмуги та інші лісонасадження рядковим способом. Це рішення викликало в партійних, урядових, і особливо у наукових колах, де всі посади займали прихильники Лисенка, велике незадоволення [274, с. 138].

Більша частина лісосмуг, закладених за методом Лисенка, загинула. Замість того, щоб зробити висновки і переорієнтуватися на перевірену практикою технологію лісонасадження, відповідні відомства та органи влади на догоду партійним ідеологічним догматикам почали дискредитувати саму ідею полезахисного лісорозведення, стверджувати, що воно нібито не має особливого значення і не заслуговує на увагу, яка йому приділялася.

На місцях в ході реалізації «Великого плану перетворення природи» часто порушувалася сівозміна, внаслідок чого знищувалися захисні лісові смуги. Лише за квітень – вересень 1951 р. органами Міністерства сільського господарства УРСР з метою раціонального використання та охорони земель було виправлено внутрішньогосподарський землеустрій (організацію території господарства) 69 колгоспів і перероблено його проекти у 210 колгоспах [440, с. 18].

Характерними були й проблеми з фінансування робіт з лісонасадження. Як доповідав директор Черкаської лісозахисної станції Київського міжобласного управління лісового господарства Гнідий на республіканській нараді працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР, лісозахисні станції «від самого початку свого існування були представлені самі собі»: Черкаська лісозахисна станція не мала спеціальних машин, зокрема тракторів, тому посадка, в основному, здійснювалася вручну. Колгоспникам, згідно з нормативами, повинні були заплатити по 25 крб за гектар. Проте план був перезатверджений із закладанням механізованого способу посадки, який передбачав оплату праці лише 14 крб за гектар. Тобто, договір із колгоспниками укладався за одним планом, а оплату потрібно було здійснити після виконання робіт вже за іншим [38, арк. 56].

Як визнавалося на міжобласній нараді передовиків лісового господарства, що проходила у лютому 1953 р., Міністерство лісового господарства УРСР незадовільно підходило до планування та постатейного фінансування витрат, створюючи у роботі «незрозумілості» з фондом заробітної платні та адміністративно-управлінськими витратами. У свою чергу, несвоєчасна виплата зарплат призводила до падіння трудової дисципліни [40, арк. 12].

Особливістю радянської державної системи була та обставина, що спрямованість прийнятих рішень прямо залежала від особи керівника країни. Ця теза добре підтверджується на прикладі реалізації в УРСР «сталінського плану перетворення природи», важливою складовою якого було полезахисне лісонасадження. У березні 1953 р. помер Й. Сталін, а нові керівники не вважали за доцільне проводити роботи зі створення штучних лісів, тому «план перетворення природи» був відкинутий як непотрібний. Роботи з його виконання були згорнуті, багато полезахисних лісосмуг вирубано [535]. Згодом був взятий курс на здійснення іншої масштабної кампанії – розорювання цілинних земель.

Головліт (цензурне відомство) відразу вилучив з обігу книги про «сталінський план перетворення природи», а позиція нового керівництва СРСР щодо лісомеліорації знайшла відображення в постанові Ради Міністрів СРСР від 20 квітня 1953 р. № 1144, якою припинялися роботи по захисному лісорозведенню. Лісозахисні станції були ліквідовані, техніку і приміщення від них забрали, посади агролісомеліораторів у всіх державних органах скоротили, а також скасували оперативну державну звітність про роботу із захисного лісорозведення.

Все це різко знизило відповідальність колгоспів та радгоспів та сільськогосподарських органів за збереження уже створених лісопосадок і проведення протиерозійних заходів. З 1953 р. майже всі колгоспи припинили виділяти агролісомеліоративні ланки. Багато колгоспів не виділяло і колгоспних лісоводів [43, арк. 9]. Створені в 1949 – 1955 рр. 570 лісозахисних станцій були ліквідовані [535].

Згодом Г. Маленков, який в часи Сталіна відповідав за розроблення «Великого плану перетворення природи», разом із М. Хрущовим взяв активну участь у ліквідації союзно-республіканських міністерств лісового господарства та інших структур [515]. Термін «сталінський план», як і «Великий план перетворення природи», надалі практично не використовувався.

Інвентаризаціями було встановлено, що внаслідок послаблення уваги до лісонасаджень загинуло 58 % лісосмуг, створених після 1949 р. Виконання робіт із захисного лісорозведення в обсягах і у строки, які були передбачені постановою від 20 жовтня 1948 р., дало б можливість Україні створити повну систему полезахисних лісових смуг, зберегти землю, ріки та водойми, захистити ґрунти від вітрової та водної ерозії, звести до мінімуму шкоду від посух та суховіїв, одержувати високі та сталі урожаї.

Також слід звернути увагу на те, що стратегія та тактика полезахисних робіт не були тоді продумані до кінця, роботи в багатьох випадках

проводилися поспіхом, часто лише «для плану». Заважав волюнтаризм, схематизм і шаблон у виконанні робіт, ігнорувався віковічний досвід лісовирощування [274, с. 135].

У багатьох господарствах не вистачало посадкового матеріалу. Часто лісосмуги саджали з порід, що не відповідали місцевим ґрунтово-кліматичним умовам. Для створення лісосмуг у степовій зоні жолуді завозили із заболочених поліських дібров, хоча було відомо, що в напрямку з півночі на південь насіння можна перевозити на відстань не більше 300 км. До того ж, як відомо, жолуді дуба чи насіння інших порід, заготовлене у вологих умовах, не можна переносити на сухі ґрунти. Однак ці елементарні правила тоді ігнорувалися [275, с. 486].

Занепаду лісокультурної справи сприяло й те, що навесні 1953 р. Міністерство лісового господарства УРСР було ліквідоване. Замість нього було створено Головне управління лісового господарства та полезахисного лісорозведення при Міністерстві сільського господарства УРСР зі значно меншим штатом і повноваженнями. В результаті цього відбулося зниження обсягів лісоохоронних і лісовідновлювальних робіт. Також було знято заборону на вирубку лісів першої групи [392].

12 травня 1953 р. була прийнята спільна постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України, якою припинялися роботи зі створення державної захисної лісової смуги на берегах річки Сіверський Донець, лісових насаджень на пісках, в ярах і балках, і про припинення обов’язкового для колгоспів і радгоспів «державного планування». На підставі цієї постанови закривалися розсадники з вирощування саджанців, а землі, вилучені у колгоспів і радгоспів під нові ліси, поверталися колишнім землекористувачам. Колгоспи та радгоспи, скориставшись моментом, значні площі лісосмуг і захисних лісонасаджень переорали або знищили худобою [274, с. 137]. З тематики наукових установ забиралися всі теми, пов’язані з цією проблемою.

З того часу роботи з полезахисного лісорозведення втратили системність, значно скоротилися їх обсяги, а в багатьох господарствах вони й зовсім не здійснювалися.

У наступні роки заліснення степових та лісостепових регіонів України в умовах фактичного згортання цього напрямку тепер вже колишнього «сталінського плану перетворення природи» відбувалося без належної координації і жорсткого контролю, як це було до смерті Сталіна. Процес лісонасадження неодноразово зазнавав періодів короткочасного піднесення і тривалого занепаду, а новостворювані лісосмуги продовжували занепадати.

Про неритмічність робіт із заліснення берегів великих водойм свідчить інформація про виконання таких робіт, передбачених ще «сталінським планом» у 1956 – 1959 рр. (таблиці 4.8, 4.9) [44, арк. 2]. Причиною таких невтішних результатів була неувага до проблеми і безконтрольність, що наступила після фактичного скасування «сталінського плану».

Таблиця 4.8

Виконання плану робіт із заліснення територій навколо великих водойм (Каховського, Кременчуцького, Червонооскольського) силами лісгоспзагів у 1956 – 1959 рр. (в гектарах)

План	Всього	Виконання			
		1956 р.	1957 р.	1958 р.	1959 р
2220	1502	60	300	641	501

Таблиця 4.9

Виконання плану робіт із заліснення території навколо каналу Сіверський Донець – Донбас силами лісгоспзагів у 1956 – 1959 рр. (в гектарах)

План	Всього	Виконання			
		1956 р.	1957 р.	1958 р.	1959 р
750	556	-	-	-	183

Не кращим був стан справ щодо лісонасаджень і в інших областях республіки. В Луганській області, як свідчить інформація начальника обласного управління лісного господарства та лісозаготівель А. Симоненка, восени 1960 р. проведена інвентаризація всіх полезахисних лісонасаджень на землях колгоспів. При цьому було виявлено загибель посадок приярово-балочних та висаджених на пісках на площі 3,6 тис. га. Це пояснюється тим, що питанню захисного лісорозведення як в колгоспах, так і в районних організаціях перестала приділятися належна увага [42, арк. 9].

Важливою складовою лісомеліоративних робіт, крім полезахисних лісонасаджень, були лісонасадження, спрямовані проти водної ерозії. Залежно від місця розташування і виконуваних функцій до основних груп цього виду захисних насаджень відносять: водорегулювальні лісові смуги (на схилах), прибалкові лісосмуги, колкові і суцільні насадження на берегах рік, днищах ярів, суходолів, балок і долин.

У 1958 р. у Черкаській області була організована Канівська спеціалізована гідролісомеліоративної станція. Об’єктами її робіт були яружно-балкові землі на площі 9380 га, передані в держлісфонд, а також еродовані балки землекористування колгоспів Канівського та Корсунь-Шевченківського районів. У Канівському районі втрати земельної площі від яроутворення до проведення протиерозійних заходів становили 100 га щорічно [512].

На гідролісомеліоративну станцію покладалося завдання організації і здійснення комплексу лісомеліоративних і протиерозійних гідротехнічних заходів, передусім спрямованих на боротьбу з водною ерозією ґрунтів. За 8 років роботи Канівська станція створила 3520 га протиерозійних лісових насаджень на еродованих землях. Працівниками станції споруджено водозатримуючі вали загальною протяжністю 180 км; побудовано 28 залізобетонних водоскидних споруд у вершинах активно діючих яружно-балкових систем, які загрожували розмивом найбільш цінним

сільськогосподарським землям або комунікаціям, що мають важливе економічне значення для землекористувачів.

Завдяки проведеним Канівською гідролісомеліоративною станцією заходам повністю зупинені ерозійні процеси на кордоні з прилягаючою частиною гідрографічної мережі і яроутворення. За досвідом Канівської станції Міністерство лісового господарства Української РСР організувало спеціалізовані гідролісомеліоративні станції й у інших районах республіки [568, с. 114].

На початку 1960-х рр., коли все відчутнішими стали наслідки ігнорування роботи з полезахисних лісонасаджень, керівництво республіки здійснило спробу виправити ситуацію. З цією метою було прийнято спеціальну постанову Ради Міністрів УРСР «Про заходи по охороні ґрунтів і захисних лісонасаджень на території УРСР» № 1541 від 12 вересня 1960 р. [206, с. 152].

Проте плани посадки захисних лісових насаджень систематично не виконувались. Дійшло до того, що в ряді областей УРСР у 1962 р. план зі створення полезахисних лісосмуг був виконаний лише на 6 – 12 % [45, арк. 131].

Причина полягала у тому, що плани зі створення захисного лісонасадження нічим не підкріплювались, фактично створюючи лише додаткові проблеми для колгоспів та радгоспів. Не було створено умов для забезпечення посадковим матеріалом, а механізований догляд за вже висадженими лісосмугами не здійснювався.

Наприклад, у 1962 р. у Житомирській області було висаджено лісосмуг на площі 123 га, підготовлено 26 га ґрунту для висадження лісосмуг у 1963 р. Проте механізований догляд за ґрунтом у лісосмугах не здійснювався. Розсадники у колгоспах та радгоспах області у 1962 р. не закладались [45, арк. 18].

У Донецькій області у 1962 р. не виконувалися показники з розчищення площ під нові насадження. При плані у 200 га роботи були виконані на 167 га, що пояснювалось зношеністю корчувальних механізмів, нестачею іншого обладнання, частими поломками при неможливості ремонту на місці у лісгоспах [45, арк. 17].

У 1962 р. в колгоспах Тернопільської області було посаджено 168 га полезахисних лісосмуг при плані в 1403 га, або ж 12 % до плану [45, арк. 23]. За винятком окремих випадків, не було осіб, відповідальних за роботи із полезахисного лісорозведення в колгоспах та радгоспах: в усіх районних сільськогосподарських інспекціях посади агролісомеліораторів на той час вже були скорочені. Це при тому, що на 1961 – 1970 рр. по області передбачався великий обсяг робіт із полезахисного лісорозведення [42, арк. 9].

Негативно позначалась відсутність у більшості господарств фахівців і спеціалізованих підрозділів, які були ліквідовані у 1953 р. Наприклад, станом на 1 січня 1963 р. в Луганській області захисні лісові насадження (лісосмуги, насадження по ярах, балках та пісках, колгоспні ліси) були в 151 колгоспі. Штатні колгоспні лісоводи були лише в 98 колгоспах, однак у жодному колгоспі не було агролісомеліоративних ланок. Організаційні й виробничі роботи з полезахисного лісорозведення вирішувалися безсистемно. В усіх районах області були відсутні агролісомеліоратори, і, по суті, відсутні особи, відповідальні за проведення лісозахисних робіт [42, арк. 9].

Характерна для більшості областей картина склалася в Сумській області, де на початку 1960-х рр. тільки в деяких колгоспах займались захисним лісорозведенням. Лише чотири колгоспи мали агролісомеліоративні дільниці, хоча за колгоспами й були закріплені спеціалісти лісництва. В утворених у 1962 р. територіальних виробничих колгоспно-радгоспних управліннях не було спеціалістів, які б займалися захисним лісорозведенням [45, арк. 124].

У Полтавській області станом на 1962 р. з 571 колгоспу мали лісові насадження чи колгоспні ліси 525. З них 325 колгоспів мали колгоспних лісоводів і лише в 43 колгоспах були агролісомеліоративні дільниці [45, арк. 61]. На Житомирщині 582 колгоспи мали лісові насадження, захисні лісонасадження, полезахисні насадження та насадження на пісках. Колгоспні лісоводи були введені лише у 8 колгоспах області; не було жодного колгоспу, в якому б в окремі підрозділи були виділені агролісомеліоративні та лісокультурні дільниці [45, арк. 18].

Подібні проблеми були і в інших областях республіки. Так, у Тернопільській області на 1962 р. не було організовано лісокультурні і агролісомеліоративні ланки [45, арк. 131]. Невиконання плану з догляду за лісовими культурами мало місце також в Одеській області. Ця проблема пояснюється, головним чином, тим, що в багатьох випадках роботи не велись у зв'язку з відсутністю необхідних запчастин, зокрема гуми до машин та механізмів [45, арк. 30].

Отже, практично відразу після прийняття постанови «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» («сталінський план перетворення природи») в Україні на виконання союзного документа були прийняті відповідні рішення партійних і радянських органів, в яких були конкретизовані завдання, які необхідно було реалізувати в рамках плану.

Одним з головних напрямів розпочатої роботи з виконання «сталінського плану» було заліснення степових та лісостепових регіонів України. З цією метою державою були виділені значні матеріально-технічні і фінансові ресурси, розширено штати фахівців і створено спеціалізовані підрозділи, в тому числі науково-дослідні і проектні.

Практична робота з реалізації «плану перетворення природи» розпочалася зі створення державних лісосмуг протяжністю в кілька тисяч кілометрів, які склали основу усієї мережі лісових полезахисних насаджень, що створювалися на сільськогосподарських угіддях. Виконання робіт зі створення лісосмуг покладалося на колгоспи та радгоспи. За договорами з ними лісопосадки та догляд за ними могли проводити машинно-тракторні станції, а також залучалася громадськість.

Досить потужна організаційна та матеріально-технічна база дозволила протягом кількох років створити масштабну систему полезахисних лісосмуг. Проте у ході реалізації в життя цих проектів проявилися і негативні фактори – шаблонне виконання псевдонаукових вказівок щодо методів висадження лісосмуг, поспішність робіт, фінансові негаразди, волюнтаризм, які призводили до зниження ефективності робіт.

Згортання широкомасштабних робіт розпочалося відразу після смерті Сталіна. Нове радянське керівництво не вважало за доцільне проводити роботи зі створення штучних лісів, а сам «план перетворення природи» був відкинутий як непотрібний. Відбулося скорочення і ліквідація багатьох союзних і республіканських відомств і організацій, які займалися захисним лісорозведенням. Були ліквідовані лісозахисні станції, посади агролісомеліораторів у всіх державних органах скорочені.

У подальшому роботи з полезахисного лісорозведення втратили системність, значно скоротилися їх обсяги, а в багатьох господарствах вони й зовсім не здійснювалися. Лісосмуги продовжували занепадати, багато з них були вирубані.

4.2 Будівництво водосховищ, ставків та зрошувальних систем

Важливе місце у «Великому плані перетворення природи» відводилося розвитку зрошення на основі використання вод місцевого стоку

шляхом будівництва водосховищ, ставків і зрошувальних систем, що мають важливе значення для підвищення врожайності сільськогосподарських культур. З цією метою значна увага приділялася будівництву в колгоспах і радгоспах ставків і водоймищ в природних улоговинах, біля витоків річок, у верхів'ях балок і ярів та в інших природних пониженнях.

Будівництво водосховищ, ставків і зрошувальних систем розпочалося одночасно зі створенням мережі полезахисних лісонасаджень. В СРСР було створено близько 4 тис. водосховищ різних типів місткістю 1200 кубічних кілометрів води.

У базовому документі «сталінського плану перетворення природи» – постанові Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» від 20 жовтня 1948 р. ця проблема була виділена в окремий розділ «Зрошування, будівництво ставків і водоймищ». В ньому зазначалося, що державні й партійні інстанції усіх рівнів зобов'язані «забезпечити широкий розвиток будівництва в колгоспах і радгоспах ставків та водойм в природних улоговинах, у витоків річок, у верхів'ях балок і ярів та в інших природних пониженнях, а також будівництво водойм на малих річках для регулювання і використання місцевого стоку води для зрошення, риборозведення і отримання гідроелектроенергії для потреб сільського господарства».

Затвердженим постановою планом будівництва ставків і водойм у 1949 – 1955 рр. в СРСР передбачалося спорудити 41300 ставків і водойм у колгоспах і 2928 – у радгоспах.

В колгоспах України планувалося спорудити 15000 (36,3 % загальносоюзного показника) таких об'єктів і 960 (32,7 %) – у радгоспах [476, с. 544 – 546]. Про розподіл об'єктів за областями можна судити з наведених даних (таблиця 4.10 [41, арк.43].

Таблиця 4.10

Будівництво ставків і водойм у 1949 – 1955 рр. (кількість об'єктів)

Назва області	В колгоспах		В радгоспах Мінрадгоспів УРСР		В радгоспах Мінрадгоспів СРСР	
	1949 р.	1950 – 1955 рр.	1949 р.	1950 – 1955 рр.	1949 р.	1950 – 1955 рр.
Київська	205	1795	-	8	-	-
Житомирська	70	530	-	-	-	-
Вінницька	200	1800	-	5	-	-
Кам'янець-Подільська	160	1340	-	-	-	2
Одеська	90	1010	1	65	-	-
Ізмаїльська	10	40	-	12	-	-
Миколаївська	30	320	3	109	-	6
Херсонська	10	90	3	107	-	-
Кіровоградська	80	820	2	60	-	-
Запорізька	60	540	2	68	-	3
Дніпропетровська	110	890	2	78	-	4
Сталінська	60	540	3	82	4	65
Ворошиловградська	65	585	-	94	-	4
Харківська	120	1280	2	97	-	6
Полтавська	140	1160	-	37	-	8
Чернігівська	30	270	-	-	-	5
Сумська	60	540	-	9	-	4
Всього:	1500	13500	18	831	4	107

Витрати на проектно-вишукувальні роботи і технічне керівництво будівництвом зрошувальних систем, ставків і насосно-силових установок покладалися на державний бюджет, а саме будівництво важким тягарем лягало на плечі колгоспів.

В розвиток положень «сталінського плану перетворення природи» у 1950 р. було прийняте рішення Ради Міністрів СРСР про будівництво в Україні Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів, які мали суттєво поліпшити зрошення земель південних районів України й північних районів Криму [203]. Цим документом було поєднано два масштабних завдання – будівництво потужної гідроелектростанції і не менш масштабного водного каналу та комплексу меліоративних робіт зі зрошення земель півдня України.

Будівництво Каховського гідровузла почалося відразу після прийняття постанови Ради Міністрів СРСР від 20 вересня 1950 року «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу і зрошення земель південних районів України і північних районів Криму». Спорудження ГЕС було доручено колективу ордена Леніна управління «Дніпробуд», який в 1927 – 1932 рр. здійснював спорудження Дніпрогесу.

Об’єкт увійшов до «великих будов комунізму». Для будівельників і обслуговуючого персоналу гідроелектростанції було створене місто Нова Каховка. На гігантській будові працювало 12 тисяч чоловік, залучено 1100 автомашин, 30 екскаваторів, 75 гусеничних і портальних кранів, 100 бульдозерів, 14 паровозів і 7 земснарядів. У жовтні 1956 р. був уведений в експлуатацію останній, шостий гідроагрегат Каховської ГЕС. На цей час завершилося формування водосховища гідровузла [398].

Однак ще задовго до спорудження Каховської ГЕС в південних областях, передусім на Херсонщині, розпочалися роботи зі створення зрошувальних систем. Так, у 1949 – 1950-х рр. на землях трьох радгоспів

Херсонської області поширеним тоді методом народної будови із залученням робітників підприємств міста Херсон був створений один із найбільших в Україні зрошувальних масивів – Камишанський, площею 1000 га.

У післявоєнний період та в 1948 – 1957 рр. в Одеській області були побудовані Шкодогорська зрошувальна система (Біляївський район) та Василівська (Кілійський район), а також зрошувальна система на острові Кислицькому в Ізмаїльському та Кілійському районах. Всього до 1960 р. в області зрошувалось 23,5 тис. га земель [390].

У цей же час у практику іригаційного будівництва на півдні України впроваджуються перші невеликі закриті зрошувальні системи. Така система площею 84 га була введена в дію 1949–1950-х рр. на овочевій ділянці радгоспу імені Куйбишева Херсонської області з використанням дощування за допомогою переносної установки КДУ-41.

А у 1954 – 1955 рр. закрита зрошувальна система площею 154 га була побудована на землях Українського науково-дослідного інституту бавовництва (нині – Інститут зрошуваного землеробства НАН України). Закриті зрошувальні системи набували поширення, і у 1955 р. у Херсонській області вже нараховувалося 18,8 тис. га зрошуваних земель на 430 дільницях. Середня площа однієї такої дільниці складала 45 га [296, с. 23].

Стратегічні напрями, накреслені у «сталінському плані» щодо будівництва та модернізації гідротехнічних споруд для зрошення посушливих земель, були розширені і викладені у постанові Ради Міністрів СРСР від 17 серпня 1950 р. «Про перехід на нову систему зрошення з метою повнішого використання зрошуваних земель і поліпшення механізації сільськогосподарських робіт» [218].

«Сталінський план перетворення природи» та прийняті на його основі рішення вперше на загальнодержавному рівні ставили завдання ліквідації причин, що викликають вітрову і водну ерозії, а також зведення до мінімуму шкоди від посух. Планом передбачалося не лише створення повної мережі

полезахисних лісових смуг, заліснення пісків, ярів, берегів рік і водойм, але й подальшу розбудову зрошувальної системи та потужне гідробудівництво на Дніпрі.

Мережа зрошувальних каналів на території півдня України існувала ще в дорадянський період, задовго до прийняття «сталінського плану перетворення природи». Проте, якщо у 1916 р. зрошувані площі на території України були незначні і становили всього лише 6 тис. га, то перед війною 1941 – 1945 рр. загальна площа зрошуваних земель в Українській РСР вже зросла до 102,5 тис. га.

За підрахунками фахівців Ради Міністрів УРСР, які були викладені у доповідній записці тодішнього голови українського уряду М.С. Хрущова на ім'я Й. Сталіна від 18 серпня 1947 р. (тобто, ще до прийняття «сталінського плану перетворення природи»), загальна площа зрошуваних земель на півдні України могла бути доведена до 2,7 – 3,0 млн га. Передбачалося, що при 60 % питомої ваги у сівозміні зернових культур Українська РСР могла щорічно одержувати з цих зрошуваних земель цілком стабільний валовий збір зерна у обсязі 400 млн пудів при середній урожайності 225 пудів з гектара [68, арк. 2].

Не менш важливе значення мало забезпечення виконання зрошувальних робіт електроенергією, яка застосовувалася для роботи насосних станцій. Планувалося, що зрошення в Дніпропетровській області (30 тис. га), Запорізькій області (40 тис. га) і східний верхній канал Нижньо-Дніпровської системи Херсонської області (189) тис. га) будуть забезпечуватися енергією із системи «Дніпроенерго» за рахунок Дніпрогесу і теплових станцій системи [55, арк. 18].

Зрошування Ірпінського масиву передбачалося забезпечувати за рахунок теплових станцій Київської області, зрошування в Корсунь-Шевченківському районі (2 тис. га) – за рахунок Корсунь-Шевченківської і Стеблівської ГЕС. У Сталінській (нині – Донецькій) області (близько 25 тис.

га) зрошення планувалося забезпечити електроенергією за рахунок розвитку мереж «Донбасенерго» [55, арк. 19].

У підсумку, необхідно було забезпечити електроенергією зрошування земель на площі 283 тис. га. З них за рахунок малих ГЕС – 25,5 тис. га, двигунів внутрішнього згорання – 27 тис. га, самотічних – 47 тис. га. В той же час необхідно було збудувати станції спеціального призначення для забезпечення зрошування на площі 118,3 тис. га [55, арк. 21].

Застосування нової системи зрошування відкривало великі можливості для подальшого збільшення валових зборів зерна, бавовника, інших сільськогосподарських культур, збільшення продуктивності техніки та скорочення затрат праці у сільському господарстві на зрошуваних землях.

Нова система зрошування із застосуванням тимчасових зрошувальних каналів, відповідно до задумів розробників «плану перетворення природи», давала змогу:

а) повніше використовувати поливні землі за рахунок ліквідації постійних зрошувальних каналів і залучення в обробіток земель, розташованих уздовж постійних зрошувальних каналів, які не засівалися сільськогосподарськими культурами, а також скоротити втрати врожаю від ушкодження посівів машинами на поворотах;

б) збільшити розміри поливних ділянок, що давало можливість підвищити рівень механізації сільськогосподарських робіт, застосовувати сучасну велику машинну техніку, значно підвищити продуктивність сільськогосподарських машин у зрошувальному землеробстві і скоротити затрати на обробіток полів;

в) повніше використовувати зрошувальну воду та покращити меліоративний стан земель за рахунок скорочення фільтрації води в каналах;

г) скоротити експлуатаційні затрати на утримання зрошувальних каналів за рахунок зменшення обсягу робіт з очистки каналів від наносів та

рослинності, а також механізувати трудомісткі роботи по облаштуванню зрошувальної мережі;

ґ) швидше ліквідувати осередки бур'янів та шкідників сільськогосподарських культур [202, с. 643].

Безпосереднє регулювання водного режиму грунту на зрошувальних системах здійснювалося чотирма способами: поверхневим, дощуванням, внутрішньогрунтовим, субіригацією. Спосіб дощування раніше дуже мало застосовували, хоча в 1960-х рр. він уже був основним [68, арк. 28].

Виходячи із вищезазначеного, Радою Міністрів СРСР було вирішено у 1950 – 1953 рр. провести переобладнання існуючої зрошувальної мережі і забезпечити перехід на нову систему зрошення [202, с. 644]. Лише у 1950 р. такі роботи проведено на площі в 40211 га.

Так, за даними Міністерства сільського господарства, Міністерства бавовництва та Міністерства радгоспів УРСР, на 1 серпня 1950 р. в колгоспах та радгоспах республіки було зрошуваних земель 86356 га, з них площа, на якій потрібно було провести перебудову постійних зрошувальних каналів на тимчасові, складала 40211 га, з яких у підпорядкуванні радгоспів перебувало 5000 га [64, арк. 72].

Динаміку введення в дію зрошуваних земель в Українській РСР за рахунок коштів держави та колгоспів можна простежити за даними таблиці 4.11 [195, с. 162].

Таблиця 4.11

Площі введених в дію зрошуваних земель за рахунок коштів держави та колгоспів (1946 – 1960 рр.)

Роки	Площа введених в дію зрошуваних земель
1946 – 1950	59 тис. га
1951 – 1955	44 тис. га
1956 – 1960	81 тис. га

Про важливе значення, що надавалося розвитку водного господарства, свідчить створення у 1954 р. при Раді Міністрів УРСР Головного управління водного господарства. Його основним напрямком роботи було забезпечення розвитку водного господарства і гідротехнічної меліорації земель, а також використання й відтворення поверхневих водних ресурсів. Управління розпочало зміцнення виробничих підрозділів на місцях, приділяло значну увагу забезпеченню їх кадрами та створенню необхідних житлово-побутових умов.

Зокрема, у липні 1955 р. управління сприяло вирішенню питання про забезпечення житлом інженерно-технічного персоналу підвідомчого тресту «Укрмеліоводбуд» у Миколаївській області. Для цього у селищі Жовтневому на баланс тресту було передано п’ять одноповерхових двоквартирних будинків [8, арк. 24].

Відбувалася також оптимізація і зміцнення проектних гідромеліоративних організацій. У червні 1948 р. існуюча ще з 1936 р. контора «Укргідромеліопроект» була реорганізована в Український державний трест з вишукувань, досліджень і проектування зрошувальних і осушувальних систем та гідротехнічних споруд «Укрводпроект» Міністерства сільського господарства УРСР.

А у 1950 р. трест «Укрводпроект» передано в підпорядкування Міністерства бавовництва СРСР і реорганізовано в Український державний інститут з проектування іригаційних споруд та сільських електростанцій «Укрдіпроводбавовна» з чисельністю в 200 працівників. Інститут мав свої філії в обласних центрах, а також проектну групу «Бюро головних інженерів проекту».

На інститут, відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР № 400 від 20 вересня 1950 р. «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу і про зрошення земель південних районів України і Північного Криму», було

покладено виконання проектно-вишукувальних робіт для будівництва великих зрошувальних і обводнювальних систем в південних областях України та північному Криму [398].

У період 1953 – 1959 рр. за проектами інституту (з 1953 р. – «Укрдіпроводгосп») в Україні було побудовано зрошувальних систем на загальній площі 99,8 тис. га і осушувальних систем на загальній площі 139,2 тис. га. У 1960 – 1965 рр. інститут розробив проекти таких великих зрошувальних систем, як Північно-Кримська, Каховська, Бортницька (перша черга), Татарбунарська, Дніпро – Кривий Ріг, Трубіжська осушувально-зволожувальна система [378].

З розгортанням гідромеліоративних робіт гостро постала проблема кваліфікованих кадрів. Потреби в них на роботах зі зрошення на півдні України характеризуються наведеними нижче даними (таблиця 4.12) [56, арк. 97].

Таблиця 4.12

Потреба в кадрах для здійснення зрошувальних робіт на півдні України (1948 – 1952 рр.)

Тис. чол.	1948	1949	1950	1951	1952
	2,4	5,5	8,5	10,8	14,5

Із загальної кількості близько 45 % припадало на молодший технічний персонал, 30 % – на середній персонал і 25 % – на інженерів. Загальна потреба в перший рік реалізації «плану перетворення природи» складала понад 1 тис. осіб молодшого технічного персоналу, 770 осіб – техніків і 650 осіб – інженерів [56, арк. 97].

Тому підготовці кваліфікованих кадрів приділялася особлива увага, внаслідок чого плани їх підготовки виконувалися і перевиконувалися. Так, у 1954 р. в республіці при плані 1200 було підготовлено поливальників 2629,

машиністів насосних станцій відповідно 540 і 621, бригадирів поливних бригад – 240 і 449 [67, арк. 3].

Кадри для гідромеліоративних робіт республіки в той час готували Каховський, Шевченківський, Бехтерівський, Прилуцький гідромеліоративні технікуми та Нікопольська школа гідромеліораторів та бурових майстрів [34, арк. 14].

Однак значний дефіцит кваліфікованих кадрів меліорації залишався, і його, як і відсутність досвіду, намагалися компенсувати посиленням адміністративно-організаційних заходів. Та, попри значну організаційну роботу на об’єктах зі створення зрошувальних систем, невдовзі почала простежуватися тенденція до неповного виконання поставлених планів. Зокрема, річний план перебудови зрошувальної мережі в переході на нову систему зрошення в Українській РСР на 1951 р. був встановлений на площі 22500 гектарів. Однак на 1 травня 1951 р. роботи були виконані на площі лише 8920 гектарів, що складало 36,5 % [64, арк. 79].

Роботи виконувались нерівномірно. При цьому якість виконуваних робіт на об’єктах водогосподарського будівництва теж була низькою, що призводило до негативних наслідків. Так, наприклад, у 1951 р. весняними та осінніми повенями у колгоспах і радгоспах республіки було знесено понад 150 земляних гребель та водопропускних споруд [65, арк. 14].

Серед причин невиконання планів капітального будівництва в системі Головодгоспу Української РСР називались наступні: відсутність будівельного лісу на більшості будівельних майданчиків, незадовільне постачання інших матеріалів підприємствами, зростання житлового господарства. До того ж, водогосподарське будівництво в умовах зими, весняних розливів річок та бездоріжжя на багатьох об’єктах ускладнювалося [10, арк. 15]. Передусім це стосувалося будівництва ставків та створення водойм для акумуляції водних ресурсів.

Так, в Одеській області, наприклад, план будівництва зрошувальних ділянок під полив у 1949 р. був виконаний лише на 52 %, хоча область для виконання робіт мала необхідне матеріально-технічне обладнання та технічні проекти [63, арк. 136].

У Вінницькій області в 1950 – 1951 рр. за наявності 170 готових технічних проектів, було побудовано тільки 53 ставки. Близько 1 млн крб державних сільськогосподарських кредитів на меліоративне будівництво не було використано; 300 тис. карбованців державних коштів, відпущених на технічне керівництво будівництвом ставків та водойм, також не було використано [63, арк. 143].

Не кращим був стан справ у Чернігівській області, де планом було намічено побудувати 30 ставків, однак не було побудовано 13. Причому із 17 введених в дію ставків з дотриманням проектних вимог було побудовано тільки 7. На Чернігівщині повільно просувалось будівництво державних риборозплідників. Через недостатнє забезпечення робочою силою та транспортом із виділених державою 542 тис. крб на 1 жовтня 1949 р. було освоєно тільки 76 тис. крб [63, арк. 144].

А у Дніпропетровській області навіть при добрій забезпеченості інженерно-технічними працівниками і за наявності технічних можливостей було побудовано тільки 18 ставків із 110 запланованих. Понад 100 готових технічних проектів з будівництва ставків та водойм лежали без застосування [63, 140]. За інформацією Дніпропетровського обкому КП(б) України, станом на 20 листопада 1951 р. в колгоспах області було переобладнано стару зрошувальну систему на нову на площі 4423 га при плані 5700 га, або 77,7 % [65, арк. 14].

Незадовільно йшли роботи з підготовки заболочених земель під освоєння у Київській області: навесні 1950 р. із запланованих 8000 га було підготовлено під освоєння тільки 4038 га. При цьому залишилося невикористаними сільськогосподарських кредитів на водогосподарське

будівництво понад 3 млн крб. У Полтавській області не було використано понад 800 тис. крб сільськогосподарських кредитів, відпущених на будівництво ставків та водойм. За планом 1949 р. із 8750 га осушених земель було використано під посів фактично 5784 га [63, арк. 142].

Найбільше проблем з виконання робіт зі зрошення було в Ізмаїльській області, яка дуже відстала з виконанням плану будівництва зрошувальних ділянок вже у 1949 р. У той час велося будівництво лише одного водосховища у Саратському районі, а 8 проектів колгоспних ставків лежали без використання. Не були розпочаті й масові водно-господарські роботи на 2600 га зрошувальних ділянок.

Причина відставання Ізмаїльської області на той час вбачалась у тому, що обком партії не приділяв належної уваги будівництву великих іригаційних об’єктів. У провідному будівництві з обвалуванню острова Степовий була зовсім відсутня трудова участь зацікавлених колгоспів. Те ж саме і на будівництві водосховища на річці Хаджидер. Завезене в область обладнання не використовувалося при наявності достатніх кредитів для їх реалізації колгоспам.

Обком партії не виконав вказівки ЦК КП(б) України щодо плану з підготовки до меліоративних робіт на 8000 га. Фактично було підготовлено під освоєння тільки 4038 га. Залишилася невиконаною й постанова ЦК КП(б) України від 8 вересня 1949 р. про організацію не пізніше 15 вересня 1949 р. масової участі колгоспників будівництві водогосподарських об’єктів [63, арк. 141].

План будівництва зрошувальних ділянок під полив 1949 р. у Миколаївській області було не виконано на площі 1718 га, а на площі 6000 га заплановані на 1949 р. будівельні роботи навіть не розпочиналися. Будівництво ставків також відставало через те, що незадовільно велись роботи. Побудовано було тільки два ставки, і ті без технічних проектів, хоча

область мала 17 готових технічних проектів. В її розпорядженні також були дві лісозахисні станції [63, арк. 138].

Такі ж тенденції зберігалися і в наступні роки. Так, у 1951 р. роботи з реконструкції зрошувальної мережі у колгоспах Ворошиловградської області станом на 10 листопада цього року були виконані лише на площі 1151 га, або 40 % річного плану [65, арк. 97].

Незадовільно велися роботи з буріння свердловин для потреб зрошення. Наприклад, у Херсонській області пробурили тільки 23 свердловини, хоча увесь план – 85 свердловин був забезпечений буровим обладнанням та трубами [63, арк. 139].

Наявні практично в усіх областях суттєві недоліки у реалізації зрошувальних робіт як складової «сталінського плану» засвідчують недостатнє організаційне і матеріально-технічне забезпечення запланованих заходів; панувала надмірна й традиційна для радянського часу ідеологізація плану. Прикладом незадовільного забезпечення виконання робіт пальним може бути ситуація, що склалася у 1948 р., коли колгоспам республіки станом на 15 квітня із необхідних для проведення поливів на зрошуваних землях 12,9 тис. тонн пального було виділено дише 6,5 тис. [61, арк. 6].

Наприкінці 1940-х рр. також недостатня увага приділялася боротьбі із засоленням зрошуваних площ та несвоєчасними були заходи з попередження засолення [58, арк. 8].

Наслідком упущень і прорахунків в організації роботи з будівництва нових і модернізації існуючих об’єктів мережі зрошення стало те, що у 1951 р. жодна державна зрошувальна система не була здана в експлуатацію [65, арк. 14].

За даними Головводгоспу Міністерства сільського господарства УРСР, у 1953 р. на території України зрошувалось 57479 га. Намітився значний розрив між підготовленими і фактично политими площами. Основними причинами того, що площі не поливалися, як засвідчує довідка ЦК КП(б)

України «Про виконання водогосподарського будівництва за 1953 р.», були такі:

- 7046 га не поливались у зв'язку з достатньою кількістю природних опадів;

- 6742 га не поливались через недостатні обсяги води в джерелах зрошення;

- 6963 га не забезпечувались поливами через брак робочої сили в колгоспах;

- 11835 га не зрошувались через організаційно-господарські причини (несправність внутрішньо-господарської мережі та насосно-силового устаткування) [31, арк. 9].

Найбільші відставання у 1952 р. були допущені на таких об'єктах водогосподарського будівництва Головводгоспу Міністерства сільського господарства УРСР:

- регулювання річки Остер та осушення її заплави (Чернігівська область), де річний план станом на 1 листопада 1952 р. був виконаний лише на 65,8 %;

- будівництво зрошувальної системи у заплаві річки Бистриця Станіславської (нині – Івано-Франківська) області, де річний план на 1 листопада 1952 р. був виконаний на 74,0 % [48, арк. 27].

Однак, незважаючи на значні труднощі, зумовлені зміною політики і ставлення нового радянського керівництва до розв'язання природоохоронних проблем, роботи з будівництва водосховищ, ставків та зрошувальних систем тривали, даючи немало позитивних результатів.

Прикладом може бути сільськогосподарське освоєння зрошуваних земель Кам'янського Долу Запорізької області у 1955 – 1957 рр. Зрошувальна система Кам'янського Долу охоплювала землі Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області на площі 17440,7 гектарів. Загальна будівельна

вартість зрошувальних систем становила 50,4 млн крб. Будівельна вартість одного гектара зрошуваної площі складала 2765 карбованців [19, арк. 19].

Протягом 1954 – 1958 рр. інститутом «Укргіпроводгосп» виконані проектно-дослідницькі роботи з меліорації заплав річок Мокрі Яли та Торець в Донецькій області. Загальна площа зрошуваного масиву у заплаві річки Мокрі Яли Велико-Новоселківського та Старомлинського районів досягала 5168 га, а у заплаві річки Торець Слов'янського району – 2570 га. Вартість меліоративних робіт на цих ділянках складала 26,6 млн крб. та дозволяла уникнути непродуктивних витрат на доставку картоплі та овочів з інших регіонів, а також вивільняти залізничний транспорт для інших потреб господарства [185, с. 52].

Та було немало прикладів й іншого порядку. Так, у Полтавській області станом на 1 січня 1955 р. було лише 216 га із закінченим будівництвом зрошувальних ділянок. Головним гальмом у розгортанні робіт з будівництва нових зрошувальних ділянок була відсутність відцентрових насосів, нафтодвигунів, труб та іншого обладнання і механізмів [9, арк. 56].

Характерні особливості спорудження зрошувальних систем на півдні України в рамках «плану перетворення природи» можна простежити на прикладі Інгулецької зрошувальної системи. Цей гідромеліоративний комплекс – п'ятий в Україні за площею зрошуваних земель, спорудження якого тривало 12 років (1951 – 1963 рр.), хоча мало завершитись у 1957 р. [388].

Інгулецька зрошувальна система розташована у південній частині північного крила Причорноморської западини на пліоценовій терасі Інгулецько-Бузького водороздільного простору на території чотирьох районів Миколаївської та Херсонської областей, на площі близько 4000 квадратних кілометрів. Із заходу масив обмежений гирловою частиною долини ріки Південний Буг, з півночі – частиною залізниці Миколаїв – Снігурівка – Дніпропетровськ, зі сходу – долиною річки Інгулець, а з півдня

– долиною ріки Дніпро біля міста Херсона та береговою смугою Дніпровсько-Бузького лиману Чорного моря [18, арк. 16; 362, с. 78].

Будівництво Інгулецької системи здійснювалося у складних погодно-кліматичних умовах. У період з 1953 по 1956 рр. виконання робіт на магістральному каналі піддавалося вітряному впливу та атмосферним опадам. В цей час під впливом вітрів та «чорних бур» бахрома відкосів руйнувалася та осідала на дно зрошувального каналу. Також на дно каналу осідали наноси, які переносилися вітром. Тому для доведення каналу до проектних розмірів потрібно було здійснити 70,5 тис. кубометрів додаткових земляних робіт [12, арк. 26].

В цілому планові завдання на спорудженні будівництво Інгулецької зрошувальної системи не виконувалися в повному обсязі. Так, на в 1954 р. було виділено 64,0 млн крб, а робіт було виконано на 58,85 млн крб. У наступному році було асигновано 55,0 млн крб [5, арк. 20] і планувалось здійснити будівництво ще на 11000 га.

Головним гальмівним чинником у будівництві Інгулецької зрошувальної системи була вкрай незадовільна поставка буто-щебеневої продукції Міністерством промбудматеріалів УРСР [6, арк. 165]. На темпах і якості будівництва негативно позначалось недостатнє і несвоєчасне фінансове забезпечення. Так, для будівництва Інгулецької зрошувальної системи у 1956 р. у зв’язку з недофінансуванням об’єкта заплановані 10 тис. га не були введені в дію. Цього року було введено в дію ділянку зрошувальної системи площею лише 5200 га [17, арк. 20].

Будівництво цієї зрошувальної системи продовжувало «лихманити» і в наступні роки. Так, на засіданні підсумкової колегії Головного управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР 1958 р. зазначалося, що здача в експлуатацію Жовтневого водосховища на річці Інгул і 6555 га зрошуваних площ не була затверджена, оскільки підводний канал перебував в аварійному стані, будівництво відводного валу залишалося незавершеним. Відзначалося

також, що в цілому на Інгулецькій зрошувальній системі не ліквідована фільтрація каналів [12, арк. 10].

Аналогічні проблеми були й при будівництві інших зрошувальних систем. Серед них – Салгирська зрошувальна система, яка мала забезпечити зрошування понад 8 тис. гектарів земель степової частини Криму для використання під сади, виноградники, городину, картоплю, кормові культури тощо [517].

У 1954 р. на Сімферопольське водоймище та Салгирську зрошувальну систему в Криму було виділено 25 млн крб, а робіт виконано лише на 21 млн крб.; у 1955 р. при асигнуваннях 8,5 млн крб виконано робіт на 7,8 млн крб, у 1956 р. – при асигнуваннях 8,8 млн крб робіт виконано на 5,2 млн крб [17, арк. 20].

Гальмувалося завершення робіт в Салгирській зрошувальній системі також через відсутність необхідних будівельних матеріалів. Так, за планом 1959 р. для системи потрібно було 286 умовних кілометрів азбестоцементних труб, проте було виділено лише 187 кілометрів, що призводило до зривів виконання програми по системі [13, арк. 22].

В інших областях України також створювалися місцеві водойми і зрошувальні системи. Так, в степових районах Луганщини силами колгоспів було збудовано та відновлено 117 ставків та завершено будівництво зрошувальної мережі на площі 1689 га [61, арк. 30].

Про ефективність зрошувальних робіт можна судити і зі стану справ на Альмінській зрошувальній системі Кримської області, яка у 1957 р. обслуговувала 6 колгоспів та 5 радгоспів із загальною зрошуваною площею 3040 га. Інвентаризаційна вартість усіх споруд зрошувальної системи складала 3,2 млн крб [9, арк. 136].

Економічну ефективність затрат на сільськогосподарське освоєння зрошувальних земель важко точно оцінити, оскільки, всупереч настійній вимозі вищестоящих організацій, господарства-землекористувачі не

проявляли бажання і не вели окремо облік врожайності на зрошуваних землях [19, арк. 22].

У 1950-х рр. зрошувані землі в цілому використовувались незадовільно, й ефективність зрошування була значно нижчою від закладених у зрошувальному землеробстві можливостей. У 1955 р., за даними органів статистики, із загальної площі земель з нарізаною зрошувальною системою зрошувалось лише 66,9 % [20, арк. 3].

Ще наприкінці 1940-х рр. постало питання про розробку спеціальних сівозмін на заплавних землях. Для цього у прилягаючих до заплав колгоспах спочатку організовувались спеціальні бригади, до яких включалися працівники дослідних полів [59, арк. 18]. Проте в цілому цьому питанню приділялася недостатня увага.

У 1956 р. в Українській РСР у всіх типах господарств, колгоспах та радгоспах земель зі зрошувальною мережею було 217 тис. гектарів. Колгоспи та радгоспи, за даними облвиконкомів та міністерств,у 1957 р. мали освоїти під поливи сільськогосподарських культур 197,8 тис. гектарів зрошуваних земель. Решта поливних земель – 19,2 тис. гектарів – не вводились в обіг для використання з тих причин, що на площі 11 тис. гектарів необхідно було провести відновлювальні роботи із заміни насосно-силового обладнання, гідротехнічних споруд та будівництва зрошувальних каналів, а площа 8,2 тис. гектарів взагалі потребувала виключення з числа зрошуваних земель, оскільки частина її не була забезпечена водою або мала непридатну для зрошення воду, а частина площ була засолена [20, арк. 1].

Держава часто просто не мала змоги справитися з затратами. До 1950 р. будівництво зрошувальних систем в республіці здійснювалося, в основному, за рахунок коштів господарств. Про план і джерела фінансування іригаційних робіт у період в 1948 – 1954 рр. можна судити з наступного аналізу, згідно з яким загальна сума капіталовкладень у будівництво великих зрошувальних

систем у південних областях УРСР на цей період складала 2605,0 млн крб [61, арк. 10].

Вартість будівництва об’єктів зрошення масивів площею понад 25,0 тис. гектарів була віднесена за рахунок союзного бюджету і визначена сумою 1638,0 млн крб, а вартість зрошення масивів площею до 25,0 тис. гектарів була віднесена на рахунок республіканського бюджету і визначена сумою у 613,6 млн крб [56, арк. 102]. Крім державного фінансування були й інші джерела.

Усі роботи з будівництва картових зрошувачів планувалося виконати за рахунок трудової участі та ресурсів колгоспів. Вони визначалися сумою 203,4 млн крб, що складало 8,3 % до всього обсягу капіталовкладень [19, арк. 102]. Колгоспи за рахунок своїх коштів побудували і ввели у дію у 1954 – 1958 рр. 29,53 тис. гектарів зрошуваних земель та відбудували 39,16 тис. гектарів осушених земель [50, арк. 90].

У 1954 р. було збудовано 1665 ставків у колгоспах Української РСР, при плані 1100, 6701 зрошувальних ділянок при плані 3000, 1777 артезіанських свердловин при плані 825, підготовлено до зрошування 123920 га або 93,4 % [67, арк. 3].

У червні 1955 р. ЦК КП України та Рада Міністрів УРСР виявили суттєві недоліки у роботі водогосподарських організацій усіх рівнів. Тому з метою координації роботи з їх усунення пропонувалося у Головводгоспі при Раді Міністрів УРСР організувати постійно діючу технічну раду. А в управліннях Укрводбуду, Укрмеліоводбуду, Укрмехгідробуду, Кримводбуду, Укргіпроводгоспу – у серпні 1955 р. відповідно створити постійно діючі виробничо-технічні ради в управліннях, трестах, інститутах, а також в усіх підвідомчих організаціях, конторах, станціях, проектних організаціях. До участі у роботі цих рад планувалося залучити найбільш кваліфікованих інженерів, конструкторів, майстрів, новаторів та раціоналізаторів

виробництва, обізнаних зі специфікою меліоративної роботи. Керувати радами мали головні інженери організацій.

До серпня 1955 р. потрібно було розробити та затвердити на виробничо-технічних нарадах плани роботи рад з розгляду та впровадження у виробництво досягнень передової науки та техніки, винаходів та раціоналізаторських пропозицій, досвіду практичної роботи. Основне завдання – впровадження досягнень науки, техніки у виробництво. Вимагалося всю виробничо-технічну роботу водогосподарських організацій здійснювати у тісній співпраці з науково-дослідницькими та будівельними організаціями, близькими за профілем робіт, систематично обмінюватись досвідом та «все краще, прогресивне сміливо впроваджувати у виробництво». На всіх ділянках роботи вимагалося «всебічно сприяти винахідникам та раціоналізаторам у питаннях впровадження запропонованих ідей у виробництво» [30, арк. 14].

Директивами XX з’їзду КПРС, що відбувся 14 – 25 лютого 1956 р., по шостому п’ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956 – 1960 рр. в Українській РСР передбачалося збудувати зрошувальну мережу на площі 146 тис. гектарів, осушувальну – на площі 141 тис. гектарів, обводнити землі на площі 1240 тис. гектарів. Планувалося закінчити будівництво і ввести в дію Інгулецьку обводнювально-зрошувальну систему, Сімферопольське водосховище, Трубіжську осушувальну систему, здійснити будівництво першої черги Краснознам’янської зрошувальної системи [50, арк. 94].

Загалом за період 1953 – 1957 рр. в Українській РСР було споруджено 12594 артезіанських свердловин при плані в 9879 свердловин. Збудовано 20576 шахтних колодязів і 4207 ставів та водоймищ [50, арк. 88]. Протягом 1954 – 1958 рр. в УРСР було введено: 76580 га для зрошення, 115510 га для осушення, 2700 ставків, 420 км водопроводів, 2 великі водосховища [30, арк. 1].

На 1958 р. було заплановано здати в експлуатацію 2600 артезіанських свердловин, 591 шахтний колодязь, 221 км водопроводів, 4804 га ставків, 9192 га зрошувальних каналів [50, арк. 54].

Незважаючи на те, що союзне керівництво практично відмовилося від реалізації «плану перетворення природи», в Україні виділення коштів на водогосподарські роботи дещо зросло. Якщо у 1956 р. на введення в дію основних фондів було виділено 72,8 млн крб, то уже у 1957 р. асигнування з державного бюджету на водогосподарське будівництво в Українській РСР передбачалися планом у розмірі 109 млн крб [35, арк. 58].

За 5 років після вересневого пленуму ЦК КПРС (1954–1958 рр.), який розглядав питання меліорації, водогосподарські будівельні організації Головного управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР виконали робіт на 1810,7 млн крб [50, арк. 89].

Обсяг робіт масово-колгоспного будівництва на 1958 р. був встановлений у розмірі 148,8 млн крб або 50 % обсягу будівельно-монтажних робіт, які здійснювались Головводгоспом [50, арк. 54].

Однак робота зрошувальних систем, які були введені завдяки значним зусиллям, характеризувалася нестабільністю, адже вони потребували постійного догляду, який не завжди могла забезпечити держава, і тому усі витрати лягали на плечі господарств. Як відмічав у 1957 р. в доповідній записці начальник обласного управління водгоспу Луганської області С. Подкопаєв, існуючі в області зрошувальні системи для переоблаштування потребували великих витрат, рівних новому будівництву, адже крім земляних робіт потрібно було здійснити заміну трубопроводів і насосних станцій. Всі ці роботи змушені були виконувати колгоспи фактично власними силами [16, арк. 12].

У середині 1950-х рр. силами та коштами колгоспів в областях України здійснювалися роботи з очистки каналів від обвалів, мулу та рослинності, а також ремонт гідротехнічних споруд на зрошувальних системах [31, арк. 13].

У січні 1960 р. на Закарпатті на виконання постанов ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР частина колгоспів приступила до робіт з ремонту існуючої мережі каналів, у колгоспах Виноградівського району протягом листопада-грудня 1959 р. було очищено 13 км каналів, в Ужгородському районі – 5 км [52, арк. 9].

В цілому ж стан водогосподарських робіт у другій половині 1950-х рр. був незадовільним. На засіданні Верховної Ради Української РСР у березні 1957 р. депутати вказували на численні труднощі у використанні зрошуваних земель. Так, у найбільш посушливий період на Хмельниччині (липень-серпень) поля не поливалися, тому що водні джерела пересихали, що негативно відбивалося на вирощуванні врожаїв [185, с. 52].

У 1955 р. на Благовіщенській зрошувальній системі в Запорізькій області було введено в дію 14298 га зрошуваних площ, проте у 1956 р. в експлуатацію не було введено жодного гектара. Були згорнуті роботи і на інших зрошувальних системах. Так, у відповідності з постановою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР від 15 березня 1956 р. Укрводбуд повинен був ввести в експлуатацію 10 тис. га зрошуваних площ на Інгулецькій зрошувальній системі, але фактично 1956 р. не було введено жодного гектара. Аналогічна ситуація по Салгирській зрошувальній системі, де планувалося ввести 3 тис. га у 1957 р., але не було введено жодного [11, арк. 1 – 2].

Мали місце проблеми і на Харківщині, де відповідно до постанови ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР «Про забезпечення населення м. Харкова картоплею та овочами» від 26 лютого 1959 р. Головне управління водгоспу при Раді Міністрів УРСР мало забезпечити у 1959 – 1960 рр. будівництво у спеціалізованих господарствах Харківської області 1 тис. гектарів зрошуваних ділянок та осушити 1 тис. гектарів заболочених земель. Для здійснення цих робіт на 1959 р. було асигновано 2600 тис. крб та

виділені будматеріали: 40,6 км азбестоцементних труб, 65 тонн сталевих труб, 130 тонн цементу та інших матеріалів.

Проте, як видно з листа голови виконкому Харківської обласної ради Д. Піснячевського до голови Ради Міністрів УРСР Н. Т. Кальченка та секретаря ЦК КП України М. В. Підгорного у вересні 1959 р., Харківська будівельно-монтажна контора «Меліоводбуд», якій було доручено виконання робіт зі зрошення та осушення земель, так і не отримала жодного наряду на виділені матеріали, через що своєчасне виконання вказаних робіт знаходилось під загрозою [13, арк. 129].

Інколи навіть новостворювані зрошувальні системи не відповідали нормативам. Як вказував начальник Головного управління водгоспу при Раді Міністрів УРСР Є. Алєксєєвський, у 1959 р. здача Жовтневого водосховища на річці Мокрий Ізюмець (притока Сіверського Дінця) та 6555 га зрошуваних площ не була затверджена в заплановані терміни через низку недопрацювань: канал знаходився в аварійному стані, відвідний вал не був завершений. Відмічалася велика кількість недопрацювань на вже зданих площах першої та другої черг Інгулецької зрошувальної системи, не була ліквідована фільтрація каналів [13, арк. 10].

Допускалися грубі порушення порядку експлуатації гідротехнічних споруд. Так, наприкінці 1950-х рр. зрошувальні площі, що прилягали до лівобережного трубопроводу Салгирської зрошувальної системи, будівництво якої було розпочато ще 1952 р., експлуатувалися протягом кількох років, хоча й не були прийняті комісією в експлуатацію і не мали відповідного дозволу [13, арк. 13].

Натомість виявлені «недопрацювання» у системах усувалися вкрай повільно, що загрожувало зривами планів введення в експлуатацію зрошуваних земель. Зокрема, тривалий час не усувалися прорахунки і помилки, допущені під час проектування і будівництва Краснознаменської зрошувальної системи, в результаті яких відбувалось підтоплення

зрошуваних ділянок на місцевих стоках, а колгосп ім. Леніна Каховського району не був забезпечений плавучою насосною станцією для подання води [12, арк. 54].

Складовою плану «Великого плану перетворення природи» було будівництво великих державних зрошувальних систем, яке в Україні розпочалося у 1951 р. Капіталовкладення у водогосподарське будівництво дозволили ввести в експлуатацію у 1954 – 1958 рр. 57350 га зрошуваних та 74459 га осушених земель, але внаслідок недостатніх асигнувань, що передбачалися щорічно народногосподарськими планами, будівництво ряду об'єктів значно затягнулося [50, арк. 90].

На півдні України протягом 1952 – 1954 рр. був побудований Інгулецький магістральний зрошувально-обводнювальний канал і введено в експлуатацію Інгулецьку зрошувально-обводнювальну систему з площею зрошення 61 тис. гектарів і обводнення 175 тис. гектарів. У 1954 р. було розпочато будівництво Краснознам'янського магістрального зрошувального каналу довжиною 102 км, а з 1961 р. почала споруджуватись перша черга Північно-Кримського магістрального каналу довжиною 400 км, з яких на 1967 р. уже було збудовано і введено у дію 200 км [523, с. 3]. Всього ж по УРСР нараховувалося 2936 км магістральних каналів зрошувальної мережі, 602 км міжгосподарських каналів, 6789 км внутрішньогосподарських каналів [12, арк. 138].

Гальмували організацію і невчасне виконання прийнятих рішень щодо будівництва гідротехнічних об'єктів, громіздкість та забюрократизованість системи розроблення та узгодження проектної та іншої документації. Так, відповідно до урядової постанови про будівництво Північно-Кримського каналу, яка вийшла у лютому 1961 р., Міністерство сільського господарства разом з Кримським облвиконкомом розробили основні положення по використанню зрошувальних систем для складання Укрдіпроводгоспом проектного завдання на будівництво каналу.

В цих положеннях піднімалися такі проблеми: структура посівних площ і багаторічних насаджень на зрошувальних землях; врожайність культур; потреба в мінеральних добривах; потреба у меліоративних та сільськогосподарських машинах; продуктивність та породність тваринництва; потреба в робочій силі та кадрах спеціалістів для освоєння зрошувальних земель та ведення зрошувального землеробства. Наприкінці березня положення на розробку проектного завдання будівництва каналу були передані Укрдіпроводгоспу, який мав завершити роботу до 1 вересня 1961 р.

Пропозиції про заходи з підготовки радгоспів та колгоспів у зоні каналу до ведення зрошувального землеробства повинно було підготувати Міністерство сільського господарства та подати на розгляд до Ради Міністрів УРСР по закінченню розробки проекту. За дорученням Міністерства сільського господарства УРСР Український науково-дослідний інститут зрошувального землеробства разом із обласними організаціями опрацювали поставлені питання щодо ефективного використання зрошуваних земель у районах Північно-Кримського каналу.

У липні з метою опрацювання заходів з раціонального використання зрошуваних земель, розробки виробничого напрямку, системи землеробства на науковій основі, обчислення потреб в постачанні господарств районів каналу меліоративною та сільськоосподарською технікою та іншими матеріалами Міністерство сільського господарства створило комплексну бригаду зі спеціалістів ряду науково-дослідних інститутів і дослідних станцій Академії сільськогосподарських наук [53, арк. 1]. Закінчили будівництво Північно-Кримського каналу лише у 1975 році [270, с. 43].

Подібні питання виникали й щодо організації робіт з підготовки майбутнього водосховища Кременчуцької ГЕС. У 1957 р. на засіданні Верховної Ради УРСР визнавали, що будівництво гідровузла випереджало в 4 рази решту робіт з підготовки водосховища. Таке становище призводило до

значного напруження у роботах по перенесенню господарства із зони затоплення та будівництва гідроспоруд, особливо, коли будівництво гідроелектростанцій було майже завершено. Так, у 1957 р. план фінансування робіт по підготовці водосховища був надзвичайно малим та складав всього 100 млн крб, тоді як потрібно було, за розрахунками фахівців, щонайменше 500 млн крб.

Із зони затоплення необхідно було перенести 19 шкіл, а розпочалося будівництво тільки 8 з них та планувалося ввести в дію лише 2 школи. Тобто, при таких темпах перенесення шкіл зайняло би 5 – 6 років, але слід було завершити ці роботи до 1959 р. Не здійснювалось перенесення лікувальних закладів, у той час як у зоні затоплення знаходилось 29 фельдшерсько-акушерських пунктів та лікарень. Всупереч вказівкам Ради Міністрів УРСР Міністерство автотранспорту та шосейних доріг вчасно не організувало роботу додаткових автоколон в 5 районах, де велися роботи з переселення, внаслідок чого 50 колгоспів, водночас із проведенням усіх сільськогосподарських робіт, були змушені основну частину перевезень здійснювати власним транспортом [185, с. 167].

Таким чином, зі зміною політичного керівництва СРСР і відходом на другий план полезахисного лісонасадження більше уваги стало приділятися створенню потужної зрошувальної мережі, будівництву ставків та водоймищ, які розглядалися як один з головних шляхів систематичного та невпинного підвищення родючості ґрунтів.

Для досягнення поставленої мети було проведено колосальний обсяг робіт. Так, за 1950 – 1953 рр. здійснено перевлаштування існуючої зрошувальної мережі й перехід на відносно нову, науково обґрунтовану як більш ефективну, систему зрошення. Окрім цього велись широкомасштабні роботи по будівництву нових зрошувальних систем на малих і середніх річках, створенню артезіанських свердловин, водоймищ та ставків.

З 1951 р. в Українській РСР почалося будівництво великих державних зрошувальних систем, але внаслідок недостатніх асигнувань, що передбачалися щорічно народногосподарськими планами, будівництво ряду об'єктів стало значно затягуватись.

В цілому ж, оцінюючи розвиток зрошення в Україні, пов'язаний із реалізацією «сталінського плану перетворення природи» у 1950-ті рр., слід зазначити, що цей період ознаменував початок розвитку меліорації на державному рівні. Водночас у цей час зрошувальні системи і канали на півдні України характеризувалися недосконалістю технологій їх будівництва та експлуатації. Канали зрошувальних систем будувалися у земляному руслі, без протифільтраційних покриттів, а полив господарства здебільшого здійснювали, як і раніше, по борознах, застосовуючи найпростішу поливну техніку.

І лише в 1960-х рр. починається перехід до будівництва зрошувальних систем за досконалішими технологіями з використанням протифільтраційних покриттів, а на будівництві малих каналів використовуються збірні залізобетонні лотки. При несприятливих гідрогеологічних умовах облаштовуються колекторно-дренажні мережі, а основним способом поливу стає дощувальний. У практику входить будівництво закритих зрошувальних систем, в яких вода подається трубами. Однією з перших таких систем стала збудована в 1961 р. Салгирська зрошувальна система в Криму, яка забезпечувала зрошення на площі 4,5 тис. га [296, с. 24].

Щодо великих будов на Дніпрі, то це було досить неоднозначне явище. Окрім досить спірного економічного зиску будівництво гідроелектростанцій на Дніпрі виявилось ще одним проявом негативного ставлення радянської влади до села. Спорудження Каховської, Дніпродзержинської, Кременчуцької, Київської гідроелектростанцій спричинило примусове переселення великих мас сільського населення з територій, що підлягали

затопленню. Ця акція виявилась дійсно гігантською за своїми масштабами та негативними соціальними наслідками.

Отже, у «Великому плані перетворення природи» важливе місце відводилося розвитку зрошення на основі використання вод Дніпра та інших, в тому числі й малих, річок, а також місцевого стоку шляхом будівництва каналів, ставків і зрошувальних систем. Зазначене розглядалося як засіб підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Для виконання масштабних робіт в Україні були створені спеціалізовані проектні установи та будівельні організації з філіями в обласних центрах.

Попри значні адміністративні зусилля з організації роботи на будівництві зрошувальних систем, невдовзі почала простежуватися тенденція до зривів виконання поставлених планів. Роботи виконувались нерівномірно, часто в авральному порядку, із низькою якістю та порушенням технологічних вимог, що призводило до негативних наслідків.

Негативно на гідромеліоративних роботах позначалося недостатнє матеріально-технічне забезпечення. Дефіцит бюджетних асигнувань на водогосподарські роботи держава намагалася перекласти на колгоспи. Гостро відчувалася потреба в кваліфікованих кадрах, підготовка яких не була належним чином налагоджена.

Будівництво гідроелектростанцій на Дніпрі теж супроводжувалося проблемами. Затягувалися терміни виконання проектних і будівельних робіт, а саме їх спорудження випереджало хід переселення жителів затоплених населених пунктів, що створювало соціальну напругу.

Плановий характер задумів із перетворення природи і, зокрема, розбудови зрошувальної системи, мав досить суперечливий характер. Численні випадки невиконання планових завдань, їх запізніле прийняття, коректування чи навіть відсутність свідчили про те, що вони не були безумовним пріоритетом, а все залежало від повсякденного управління і часто – від суб’єктивних рішень. У цілому подібна практика призводила до

затягування термінів здачі об’єктів чи виконання завдань та нераціональному використанню ресурсів. Показовим є те, що виявлені труднощі та досягнення тією чи іншою мірою були притаманні усьому досліджуваному періоду – і в часи реалізації основної частини «сталінського плану», і в наступні роки, що говорить про їх системний характер.

4.3 Осушувальна меліорація як складова реалізації «Великого плану перетворення природи»

В Україні сталінський «Великий план перетворення природи» не тільки започаткував масштабні роботи зі створення полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, зрошення земель, а й дав поштовх розгортанню осушувальних робіт. Хоча проблеми осушення надмірно зволожених земель ще до прийняття «плану перетворення природи» перебували в полі зору керівництва Української РСР. Планувалося осушити значні площі, які не використовувались зовсім або недостатньо використовувались для потреб сільського господарства.

У 1946 р., коли в Україні лютував голод, з ініціативи тодішнього першого секретаря ЦК КП(б) України М. С. Хрущова без належного наукового та економічного обґрунтування розпочалися роботи з осушення заплав дніпровських приток Ірпеня, Остра та інших річок [395, с. 375].

Проблеми осушення у 1940 – 1950-х рр. досліджувалися науковими установами України. Вчені, зокрема А. М. Янголь, М. К. Мошинський, М. Н.Шевченко та інші, вивчали методи і способи підвищення ефективності відкритої осушувальної мережі, різних видів дренажу, норми осушування та зволожування меліорованих ґрунтів. Пізніше результати цих досліджень було використано для проектування низки осушувально-зволожувальних

систем на річках України (Трубізька, Ірпінська, Супійська, Тясминська та інші) [526, с. 5].

Про те, що при проведенні на цих землях комплексу гідромеліоративних заходів, з'явиться можливість збільшити кормові ресурси, розширити посіви технічних, овочевих та інших культур, йшлося у доповідній записці голови Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущова «Про заходи по боротьбі з посухою, освоєнню осушених земель та впорядкуванню водного господарства УРСР» від 18 серпня 1947 р. Й. В. Сталіну [55, арк. 4]. Вони вважалися великим резервом у зміцненні кормової бази, а також поліпшенні природних кормових угідь.

Виходячи з важливого значення заходів із меліорації, у листопаді 1947 р. було створено Головне управління по водогосподарському будівництву Української РСР з іригації, осушення та обводнення – «Укрірводбуд» [58, арк. 12].

Вважалося, що у північній частині УРСР (Чернігівська, Сумська, Житомирська області, північні частини Київської, Полтавської областей) розвиток культивації сільськогосподарських культур та їх урожайність залежали від своєчасного відведення надлишку як поверхневих, так і ґрунтових вод. У цій частині республіки загальна площа боліт і заболочених орних земель складала 2 млн гектарів [55, арк. 4].

Меліоративні роботи, які здійснювалися на землях українського Полісся, були перервані війною, наявні системи не ремонтувались, перебували у напівзруйнованому стані і потребували капітального ремонту й відновлення. У 1948 р. в Житомирі було створено спеціалізовану будівельно-монтажну контору «Меліоводбуд» (БМК-67), а у 1951 р. – перше управління з ремонту і обслуговуванню осушувальних систем з місцем розташування в смт Білокоровичі Олевського району [294].

Тільки у басейні річки Ірпінь було 8652 га земель, які можна було освоїти під картоплю, овочі, та кормові та технічні культури [59, арк. 1].

Капітальні затрати (загальна вартість усіх робіт по освоєнню заплави річки Ірпінь) складали 6948,3 тис. крб. Відшкодування цих затрат передбачалось здійснити протягом трьох років [59, арк. 98]. Так, вартість валової продукції, отримуваної після повного освоєння заплави річки Ірпінь, оцінювалася у державних заготівельних цінах 1946 р. сумою 5425,4 тис. крб. Уся сума виробничих затрат, включаючи вартість поливу, складала 3104,2 тис. крб. Чистий прибуток передбачалось отримувати в розмірі 2321,2 тис. крб [59, арк. 98].

Як відзначалося на засіданні Верховної Ради УРСР у вересні 1953 р., значним резервом для підвищення врожайності картоплі та овочевих культур було розширення та концентрація їх посівів на заплавних землях, низинних ділянках та осушених торф'яниках, які ще не використовувались [186, с. 100].

Для вирішення в республіці проблем, пов'язаних із здійсненням п'ятирічного плану меліоративних робіт, був залучений Московський інститут інженерів водного господарства імені В. Р. Вільямса.

Особлива увага приділялася новому освоєнню заплавних і осушених земель. Найбільші масиви таких земель зосержувались у Київській, Чернігівській та Сумській областях (таблиця 4.13 [41, арк. 74]).

Роботи розпочалися ще до прийняття загальносоюзного плану. Лише в 1948 р. на осушених територіях, за інформацією першого секретаря Житомирського обкому КП(б) України П. Куманька, в Житомирській області було посаджено 773 га картоплі, 520 га овочів, 1233 га технічних культур, 304 га кормових культур, 2681 га однорічних трав і зернових культур [61, арк. 15].

Осушення земель проводилось переважно у поліській зоні, де було зосереджено близько 80 % усіх заболочених і перезволожених земель республіки, окрім цього регіону подібні заходи проводились на території Сумської, Чернігівської, Київської та Полтавської областей [232, с. 144].

Наприклад, лише на Житомирщині площа осушуваних об’єктів становила 115 тис. га [24, арк. 4].

Таблиця 4.13

Нове освоєння заплавних і осушених земель колгоспами УРСР під посів сільськогосподарських культур у 1949 – 1950 рр. (в тис. га)

Назва області	План освоєння	В тому числі:		
		Заплавні і осушені землі		Освоєння земель у планах 1949 р.
		у 1949 р.	у 1950 р.	
Київська	18,1	10,1	8,0	-
Вінницька	4,8	2,8	2,0	-
Кам’янець-Подільска	3,9	2,4	1,5	-
Харьківська	2,9	1,9	1,0	-
Полтавська	14,7	9,2	5,5	-
Кіровоградська	3,0	2,5	0,5	-
Житомирська	8,0	4,0	4,0	-
Чернігівська	20,5	13,0	7,5	-
Сумська	21,0	14,0	7,0	-
Дніпропетровська	0,7	-	-	0,7
Запорізька	1,0	-	-	1,0
Херсонська	1,0	-	-	1,0
Миколаївська	0,4	-	-	0,4
Всього:	100,0	59,9	37,0	3,1

У поліських районах було намічено роботи з розширення орних земель за рахунок осушених раніше заболочених земель, що не використовувались, та інших урочищ. Виходячи з цього, планом осушувально-меліоративних заходів на 1954 р. було передбачено:

1. Забезпечити відновлення і меліоративну підготовку раніше осушених заболочених земель на площі 52,6 тис. гектарів, в тому числі в поліських районах – на площі 30,0 тис. гектарів.

2. Виконати очистку і ремонт осушувальних систем від мулу та обвалів в обсязі 650,0 тис. кубометрів, у тому числі з використанням механізмів 450,0 тис. кубометрів земляних робіт.

3. В зимовий період 1954 р. провести на курсах і семінарах підготовку і перепідготовку колгоспних бригадирів із осушення земель в кількості 300 чоловік.

4. Для виконання меліоративних робіт на осушених землях організувати в колгоспах меліоративні бригади.

5. Включити у виробничі плани МТС меліоративні роботи з відновлення раніше осушених болотних земель, по очищенню каналів від мулу, розкорчовуванню пеньків та різних корчів і по зрізуванню купин за договорами з колгоспами [31, арк. 14].

В областях відчувалася зацікавленість у підготовці кадрів для меліорації. У довідці про виконання плану підготовки в республіці масових колгоспних меліоративних кадрів станом на 1 січня 1955 р. зазначалося, що впродовж 1954 р. планувалося підготувати 1200 поливальників, було підготовлено – 2629 чоловік, відповідно бригадирів поливальних бригад планувалося підготувати 240, підготовлено – 449, машиністів насосних станцій – 540 та 621 відповідно [67, арк. 9].

Осушувальні роботи до прийняття на союзному рівні рішення не набули масового розвитку через відсутність машинно-енергетичної бази для освоєння вже осушених площ і подальшого їх розширення. За роки війни інженерні системи (а вони відіграють вирішальну роль у справі ведення сільського господарства) прийшли в занепад, і подальше відтермінування їх відновлення могло призвести до вилучення із сільськогосподарського користування найцінніших земель [55, арк. 5].

Роботи з осушення вимагали дуже великих асигнувань і часто проводились надзвичайно повільно. Вже після введення в дію «сталінського плану перетворення природи» у липні 1952 р. перший секретар ЦК КП(б) України Л. Мельников писав Й. Сталіну: «ЦК КП(б) України просить Вас, тов. Сталін, надати допомогу УРСР в виконанні робіт по відновленню і реконструкції системи осушення в районі Полісся» [53, арк. 10].

Однією із осушувальних систем, яка створювалася у першій половині 1950-х рр. на основі майже непридатної для користування старої, була Остерська у заплаві річки Остер у Чернігівській області. Її загальний болотно-земельний фонд складав 31323 га. На 1957 р. осушених та придатних для сільськогосподарського використання земель вже було 24243 га. Остерську заплаву освоювали 59 колгоспів дев'яти районів Чернігівської області: Остерський, Козелецький, Бобровицький, Ніжинський, Носівський, Комарівський, Бахмацький, Ічнянський, Дмитрівський. Добре освоювали болотні землі Носівський, Бахмацький, Ічнянський та Дмитрівський райони [6, арк. 77].

Лише в 1954 р. було введено в експлуатацію 20,63 тис. га земель в заплаві річки Остер з капіталовкладеннями в цьому році 2,05 млн крб. У 1955 р. було освоєно ще 4,01 тис. га сільськогосподарських земель [50, арк. 93].

У Київській області у 1957 р. було прийнято і введено у тимчасову експлуатацію осушених земель 9,8 тис. га, у тому числі у заплаві річки Трубіж – 5,3 тис. га, у заплаві річки Карань – 4,5 тис. га. Призаплавні колгоспи та радгоспи з 1956 р. приступили до освоєння осушених земель, зданих у тимчасову експлуатацію [6, арк. 118].

На Житомирщині для виконання меліоративних робіт, ремонту старих, будівництва нових систем, проведення культуртехнічних робіт на осушених землях, луках та пасовищах у другому півріччі 1958 р. було організовано 4 лукомеліоративні станції (ЛМС) – Степанівська, Овруцька, Соколівська і

Малинська, які на той час обслуговували 13 адміністративних районів. Проектно-вишукувальні роботи з осушення боліт і зволоження земель виконувались проектними групами при цих станціях. А проектно-вишукувальні роботи для водогосподарського капітального будівництва за рахунок держбюджету – тільки інститутом «Укрдіпроводгосп».

Як і в інших областях, на Житомирщині гострою була проблема кадрів для меліоративних робіт. На той час в області працювало всього 34 спеціалісти-гідротехніки, в тому числі 3 – в обласному управлінні водного господарства, 2 – в управлінні експлуатації, а решта – в райсільгоспінспекціях і ЛМС. Постійно потрібні були меліоратори, але в області таких кадрів не було, тому запрошували їх з інших регіонів [294].

Роботи із осушення земель у колгоспах Хмельницької області проводилися з 1954 р. За цей період (по 21 травня 1957 р.) було осушено 4765 га колгоспних земель, у тому числі із плану 1950 га на 1956 р. було осушено 1950 га [55, арк. 21]. Кращий урожай на осушених землях у 1956 р. виростив колгосп ім. Калініна Меджибозького району, який одержав по 250 центнерів цукрового буряка на площі 104 га і по 200 центнерів з гектара кукурудзи на зелений корм з площі 64 га [49, арк. 21].

За даними Чернігівського обласного управління водного господарства можна судити про ефективність затрат на роботи з осушення боліт та заболочених земель у колгоспах Чернігівської області. У колгоспах цієї області було 259,3 тис. га боліт та заболочених земель, в тому числі 129,3 тис. га заболочених сінокосів, 33,7 тис. га заболочених вигонів та пасовиськ, 96,3 тис. га боліт. Загалом по Чернігівській області площа меліоративних об’єктів склала 56,6 тис. га [514, с. 55].

Тривало створення обласних управлінь водного господарства. У Вінницькій області таке управління було створене рішенням сесії обласної ради 27 серпня 1954 р. Внаслідок здійснення робіт з осушення боліт і

заболочених земель меліоративний фонд області до 1965 р. збільшився до 6,5 тис. га, з них 6,1 тис. га земель, осушених відкритими каналами [391].

У тому ж році для забезпечення надійної експлуатації існуючих, відновлених і побудованих меліоративних систем та контролю за раціональним використанням водних ресурсів було утворено Львівське обласне управління водного господарства. Його попередниками були управління меліорації Львівського обласного земельного відділу (1944 – 1947 рр.) і обласний відділ водного господарства Львівського обласного управління сільського господарства (1947 – 1954 рр.).

На основі реорганізації будівельних водогосподарських організацій у Львівській області був сформований потужний будівельно-монтажний трест «Західводбуд» з розгалуженою мережею будівельно-монтажних рідрозділів та пересувних механізованих колон. Трестом здійснювалося будівництво великих меліоративних систем з відкритою мережею каналів у басейнах рік Дністер, Західний Буг і Стир [389].

Протягом 1951 – 1956 рр. у Чернівецькій області були здійснені роботи по капітальному ремонту існуючої осушувальної мережі та часткове будівництво на площі 11,5 тис. га [49, арк. 18].

Гідромеліоративні роботи тривали в Слов'янському лісгоспзазі, у заплаві річки Сіверський Донець, як протималярійні заходи, шляхом ремонту існуючих водостічних каналів. На ці роботи було витрачено 0,7 тис. крб [45, арк. 16].

За даними органів ЦСУ, станом на 01 вересня 1956 р. повністю було осушено 35,6 тис. га, частково осушено було 38,3 тис. га [49, арк. 88]. Динаміку ведення в дію осушених земель в УРСР за рахунок коштів держави та колгоспів можна простежити за даними наступної таблиці (таблиця 4.14) [195, с. 162].

За роки радянської влади на території північних областей УРСР було осушено 186 тис. га боліт, з них 31 тис. га були освоєні колгоспами під

культури багаторічних лугових трав, які давали до 250 центнерів сіна з одного гектара, та під технічні культури. Врожайність вирощуваних сільськогосподарських культур – один з основних показників меліоративного впливу на властивості ґрунту та ефективності тих чи інших меліоративних заходів [477, с. 107].

Таблиця 4.14

Площі введених в дію осушених земель за рахунок коштів держави та колгоспів (1946 – 1960 рр.)

Роки	Площа введених в дію осушених земель
1946 – 1950	44 тис. га
1951 – 1955	37 тис. га
1956 – 1960	163 тис. га

Затрати на всі ці роботи були досить значними. З кожним роком збільшувалися капітальні вкладення у сільське господарство, в тому числі на технічне озброєння та електрифікацію, на спорудження зрошувальних та осушувальних систем. За післявоєнні роки (1946 – 1967 рр.) вони становили 18 % усіх капітальних вкладень у республіці [493, с. 136].

В бюджеті республіки щороку передбачалось подальше збільшення асигнувань на сільське господарство УРСР. Так, з бюджету 1953 р. на соціально-культурні заходи виділялось 16072,1 млн крб, що складало 89,5 % усього обсягу республіканського бюджету. Із цієї суми на народне господарство виділялось 3537,0 млн крб. На подальший розвиток сільського господарства, зокрема на меліоративні заходи, спорудження водойм, подальший розвиток радгоспів та лісгоспів із бюджету асигнувалось 1567,3 млн крб. [186, с. 10].

В середньому вартість осушення одного гектара болота складала від 1000 карбованців. Однак за даними головного управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР вартість осушення одного гектара

разом із проектно-дослідницькими роботами наприкінці 1950-х рр. вже доходила до 2 – 2,5 тис. крб [51, арк. 36].

Тому в період з кінця 1940-х до початку 1960-х рр. постійно зростали видатки бюджету республіки на проведення цих робіт. Варто зазначити, що вкладені кошти досить часто себе виправдовували. Щорічний прибуток з одного гектара осушених земель коливався від 500 до 2000 крб [49, арк. 88].

Та все ж темпи робіт були такими, що коштів часто просто не вистачало. Ось уривок із промови депутата Обухівського виборчого округу Київської області (тоді – першого секретаря Київського обкому КП України) П. Ю. Шелеста на засіданні першої сесії Верховної Ради УРСР четвертого скликання (29 березня 1955 р.): «У цьому році у Київській області ведуться великі роботи на площі 27000 гектарів по осушуванню та освоєнню заплавних земель річки Трубіж. Але виділені кошти не забезпечують потрібних темпів освоєння цих надзвичайно важливих земель. Ми просимо Міністерство сільського господарства УРСР і Раду Міністрів виділити додатково на 1955 рік для робіт на заплаві річки Трубіж 4 – 5 млн карбованців» [187, с. 50].

Проблемами меліорації і, зокрема, осушення земель переймалися й інші депутати Верховної Ради УРСР. Депутат Лебединського виборчого округу Сумської області М. Х. Савченко на тій же сесії 30 березня 1955 р. інформував присутніх про меліоративні роботи в колгоспі імені Жданова Кролевецького району і порушував питання організації осушувальних робіт та їх матеріально-технічного забезпечення: «Наш колгосп має понад 700 гектарів луків, які заболочені, заросли чагарниками і вимагають докорінного покращення, проте Лебединська МТС відмовляється взятись за проведення лукомеліоративних робіт, посилаючись на відсутність механізмів. Я прошу Міністерство сільського господарства УРСР допомогти організувати при Лебединській МТС лукомеліоративний загін та укомплектувати його потрібними механізмами» [187, с. 50].

Депутат Горохівського виборчого округу Волинської області Ю. Ф. Пономаренко говорив 30 березня 1955 року: «Ми повинні розміщувати ці культури [технічні] на кращих землях, а це значить, що ми повинні невтомно вести роботу по освоєнню нових земель. В цьому напрямку ми дещо зробили. У 1954 році ми освоїли 13 000 гектарів землі, проти державного плану 9500 гектарів. У північно-західній частині області є великі масиви заболочених земель. Проведення меліоративних робіт дасть можливість освоїти до 300 тисяч нових земель, що також, безсумнівно, вимагає додаткових асигнувань» [187, с. 148]. І він же додавав: «Необхідно, щоб Міністерство сільського господарства, Держплан УРСР разом з Академією наук УРСР прискорили розв'язання питання про осушення і меліорацію низовини річки Прип'ять з тим, щоб перетворити ці поки що непридатні площі у родючі землі. Ми будемо прискорювати темпи освоєння нових земель, але просимо допомогти нам у цій дуже важливій справі» [187, с. 149].

В результаті обговорення в Законі про державний бюджет УРСР на 1955 р. Верховною Радою УРСР за підписом Голови Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка та секретаря Президії А. Зленка була прийнята стаття 2, в якій зазначено: «Встановити в державному бюджеті УРСР на 1955 рік видатки на фінансування народного господарства в сумі 10190409 тисяч карбованців» [187, с. 183].

Ще у 1959 р. вважалося, що Україна має резерв збільшення виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок осушення та освоєння боліт, заболочених земель західних областей і поліських районів республіки. Так, питома вага болотних, заболочених та перезволожених земель серед орних земель була дуже високою: у 20 районах Волинської області – 71 %; у 21 районі Рівненської області – 45 %, у 19 районах Львівської області – 62 %. В цілому ж по Україні площа болотних і заболочених земель перевищувала 4,0 млн гектарів [51, арк. 35].

Розгорнуті наприкінці 1950-х рр. масштабні осушувально-меліоративні роботи вимагали значних капіталовкладень, потреби в яких державний бюджет задовольнити не міг. За таких обставин керівництво вдалося до випробуваного методу – перекласти тягар на плечі колгоспів. З цією метою ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР 10 серпня 1959 р. приймають постанови «Про ініціативу групи колгоспників Житомирської, Волинської, Рівненської, Чернівецької, Львівської областей по відбудові старих та будівництву нових осушувальних систем з широким залученням сил і коштів колгоспів» та «Про осушення боліт і заболочених земель у поліських та західних районах УРСР з широким залученням сил і коштів колгоспів».

Робота з налагодження осушувальних систем активізувалася. Так, у Ємільчинському районі Житомирської області для відновлення Глумчанської осушувальної системи у 1960 р. було проведено декілька масових виходів на громадську роботу жителів райцентру і колгоспників, в яких взяло участь понад 7500 чоловік. Це дало змогу розчистити 63 км осушувальних каналів та осушити 690 гектарів заболочених земель, з яких 230 гектарів уже було розорано та підготовлено під посів [52, арк. 3]. Така велика кількість робочих рук для виконання робіт із осушення та освоєння боліт і заболочених земель була необхідна, оскільки бракувало достатньої кількості меліоративних машин (екскаваторів, грейдерів, скреперів, плужних канавокопачів, бульдозерів, болотних плугів, тракторів, сівалок, збиральних машин для робіт на осушених торф’яниках).

В цілому у тій же Житомирській області на виконання постанови ЦК КП України та уряду республіки від 10 серпня 1959 р. у 1959 р. було проведено осушення луків, пасовищ і перезволожених земель на площі 6362 гектари, з яких освоєно і підготовлено до освоєння 4900 гектарів і на 272 гектарах посіяно багаторічні трави, понад 5000 гектарів розкорчовано від корчів і чагарників [52, арк. 5].

Силами колгоспів Волинської області в 1959 р. підготовлено до господарського використання понад 5000 га заболочених площ, на яких було виконано меліоративні та культуртехнічні роботи (викорчовування дерев і чагарників, зрізування купин, вирівнювання поверхні, розчищення землі від каміння, меліоративна оранка, залуження тощо). А всього розорано малопродуктивних кормових угідь більше 25000 га [51, арк. 31].

На Сумщині у 1957 р. в землекористуванні колгоспів перебувало понад 100 тис. га болотного фонду, у тому числі 34,7 тис. га осушених земель, які ще не використовувались ефективно [49, арк. 23]. Ряд колгоспів розпочали будівництво осушувальних систем своїми силами і за власні кошти. Наприклад, колгосп «Червона Україна» Шосткинського району розпочав будівництво осушувальної системи на площі 650 га, колгосп ім. Калініна Лебединського району – 800 га [52, арк. 2].

На рівні обласного комітету КП України були прийняті відповідні постанови, якими було затверджено розроблені організаційно-технічні заходи з відновлення старих та осушення нових заболочених земель, якими було передбачено у 1959–1963 рр. відновити старі осушувальні системи на площі у 18000 га і планувалося осушення нових заболочених земель на площі 17000 га.

Із запланованих 300 тис. кубометрів очистки осушувальної системи від замулювання на 01 січня 1960 р. було виконано 35000 кубометрів, у тому числі 7600 кубометрів було очищено вручну. Як і в інших областях, давалася взнаки відсутність необхідної кількості меліоративних машин. Незважаючи ні на що, осушення земель проводилось навіть в осінньо-зимовий період. Так, із намічених на осінньо-зимовий період 1959 р. 1500 га на 1 січня 1960 р. було освоєно 1550 га осушених земель [52, арк. 1].

В цілому ж, при виконанні плану експлуатаційних осушувальних заходів у 1959 р. на 132,5 %, робота меліораторів Сумської області отримала незадовільну оцінку свого республіканського відомства. У довідці головного

управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР від 04 квітня 1960 р. зазначалося, що «інженери і техніки мало працювали над поліпшенням технічного стану осушувальних систем» [29, арк. 41 – 42]. В колгоспах так і не були створені постійні меліоративні бригади, що стало причиною вкрай занедбаного стану внутрігосподарських осушувальних каналів та дренажу.

Складним був також процес будівництва Ірпінської осушувально-зрошувальної системи на Київщині. Роботи розпочалися ще у 1947 р. відповідно до урядової постанови «Про освоєння під зрошення та осушення заплави р. Ірпінь в Київській області» площею у 2,1 тис. га. Перша черга робіт була виконана у вересні 1947 р. лише на 85 %. Проте було прийнято рішення збільшити площу освоєних земель до 6,5 тис. га [597, с. 82; 59, арк. 13]. Організація будівельних робіт передбачала механізацію земляних робіт на 38 % від загального обсягу [59, арк. 96].

Керівництво Київської області у зв’язку зі значними площами освоєння заплавних земель вказувало на необхідність зміцнення існуючих машинно-тракторних станцій, посилення їх тракторами та іншою технікою [55, арк. 20]. Не вистачало причіпних знарядь для підйому сільськогосподарських культур на 1043 га заболочених земель [59, арк. 13].

Зважаючи на важкі умови роботи, з метою заохочення працюючим на спорудженні Ірпінської зрошувально-осушувальної системи систематично виділялися грошові премії [34, 18]. Так, розпоряджнням Головводгоспу при Раді Міністрів УРСР від 17 вересня 1954 р. за підсумками соціалістичного змагання у першому півріччі 1954 р. Ірпінському управлінню осушувально-зрошувальних систем присуджена грошова премія в розмірі 56 тис. крб [7, арк. 18].

Проте навіть це не змогло вплинути на загальний стан роботи з будівництва системи. Як і раніше, систематично не виконувався план освоєння заплавних земель, що було пов’язано з незабезпеченістю

причіпними знаряддями для підйому торф'яників з великими корчами. Русло від с. Раківка та вище за течією не було відрегульоване і не могло забезпечувати нормальний скид води без затоплення заплави. Тому освоєння 6,5 тис. га заболочених земель під сільськогосподарські культури могло бути зроблено лише після проведення регулювальних робіт на цих ділянках [58, арк. 11].

За даними начальника Ірпінского експлуатаційного управління О. Оліфера, Ірпінська осушувально-зрошувальна система станом на 1959 р. мала 7550 га осушених земель, які розміщувалися в 6 районах Київщини – Димерському, Бородянському, Києво-Святошинському, Макарівському, Васильківському, Фастівському. Освоювали Ірпінську осушену заплаву 9 радгоспів, 15 колгоспів і 2 підсобних господарства. В цих господарствах спостерігалось зниження рівня урожайності основних сільськогосподарських культур.

Причинами, які вплинули на рівень урожайності, за словами згаданого вище О. Оліфера, були несприятливі кліматичні умови та недостатнє внесення на осушені торф'яники калійних та фосфатних добрив, без яких урожай на торф'яниках неможливий [134, с. 16]. На жаль, такі приклади були непоодиноким явищем.

На Чернігівщині за рахунок коштів та трудової участі колгоспів вдалося здійснити капітальний ремонт однієї з найбільших і найстаріших в області осушувальної системи «Смолянка» в заплаві річки Смолянка – лівої притоки Десни. Однак за це були винагороджені не самі колгоспи, а колектив Остерського управління з технічної експлуатації осушувальної системи, який навіть за підсумками 1959 р. визнали переможцем соціалістичного змагання [29, арк. 13]. Хоча в наказі Головного управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР від 16 лютого 1960 р. відзначалися недоліки в його роботі, зокрема недостатня увага проти дренажних роботах, яких виконано на площі лише 48,7 га при плані 348 га.

Мобілізація ресурсів колгоспів дала можливість виконати значний обсяг осушувальних робіт і на 1960-х рр. запланувати підвищені показники. Довідка сільськогосподарського відділу ЦК КП України про досвід будівництва та відновлення осушувальних систем силами і коштами колгоспів УРСР [51, арк. 41] засвідчує, що, з урахуванням широкого залучення сил і коштів колгоспів областей республіки, останні намітили виконати осушування на площі 830 тис. гектарів замість раніше запланованих 299 тис. гектарів, у тому числі:

у 1960 р. – 93,3 тис. гектарів;

1961 р. – 110 тис. гектарів;

1962 р. – 125 тис. гектарів;

1963 р. – 139 тис. гектарів;

1964 р. – 155 тис. гектарів;

1965 р. – 174 тис. гектарів.

Етапним був ювілейний 1967 р., коли підводились підсумки виконаної роботи, в тому числі й по осушенню боліт, заболочених і перезволожених земель. Так, з 1917 р. в Україні було осушено близько 1 млн гектарів, причому динаміка цього процесу розвивалася таким чином:

до 1917 року було зрошено 17 тис. гектарів;

до 1950 – 159 тис. гектарів;

до 1960 – 291 тис. гектарів;

до 1966 – 607 тис. гектарів [232, с. 136].

До чинників, які негативно впливали на подальше функціонування осушувальних систем, можна віднести наступні. Управлінням з технічної експлуатації не вдалося домогтися виділення в господарствах постійних меліоративних бригад, які б постійно здійснювали роботи з догляду за внутрішньогосподарськими осушувальними системами та гідротехнічними спорудами на них.

З’ясовано, що колгоспами не було підготовлено вчасно навіть меліораторів-ремонтників з числа колгоспників, які могли би забезпечувати елементарний догляд осушувальних систем.

Недостатньо використовувались осушені землі під цінні сільськогосподарські культури. Значна частина осушених земель була задіяна під малопродуктивні сільськогосподарські культури [29, арк. 14].

Не завжди і не скрізь процес відновлення існуючих та будівництво нових систем осушення сільськогосподарських угідь давав бажані результати. Суттєві недоліки відзначалися навіть у Житомирській області, де був певний позитивний досвід меліоративної роботи. За даними Головводгоспу при Раді Міністрів УРСР, у 1959 р. Житомирське управління експлуатації осушувальних систем не виконало свого головного завдання щодо забезпечення нормальної роботи осушувальної системи. Осушувальна мережа перебувала у вкрай запущеному стані, особливо це стосувалось внутрішньогосподарської мережі. Колгоспи практично не залучалися до робіт з очистки каналів. На окремих ділянках системи навіть виникали пожежі.

На Житомирщині так і не домоглися створення стабільних і постійно діючих колгоспних меліоративних бригад, які б забезпечували догляд і своєчасний ремонт осушувальних систем, в тому числі й однієї з найбільших – Замисловицької осушувально-зволожувальної системи (16,1 тис. га). А низький рівень агротехніки вирощування сільськогосподарських культур на осушених землях став причиною того, що в 1959 р. прибуток був на 67 % нижче очікуваного [29, арк. 21].

У колгоспах Чернівецької області у передгірських МТС через відсутність грейдерів (був лише один на всю область) майже не проводились роботи по розрівнюванню кавальєрів (відвалів) осушувальних каналів, через що на багатьох масивах застоювалась вода [49, арк. 18].

Серед причин подібного становища називалася й відсутність належної допомоги агролісомеліораторами. Так, ще у серпні 1949 р. на республіканській нараді працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР висловлювались звернення до міністерства лісового господарства звернути увагу на агролісомеліораторів, «які як барчуки оглядали свої об'єкти роботи, не цікавлячись нічим іншим» [38, арк. 72].

Не кращі були справи і з осушувальними роботами в Полтавській області. Заплавних земель на Полтавщині було 91561,52 га, в тому числі під болотами – 68973,1 га, під заболоченими сінокосами 18979,9 га, заболоченими пасовиськами – 3207,42 га, під ріллею – 401,1 га. До низинно-болотних земель відносились і заболочені масиви з осушувальними системами, які були побудовані ще у дорадянський час на площі 19417,52 га в заплавах річок Оржиця, Перевід, Руда, Сліпород, Чумгак та Грунь-Ташань [9, арк. 54].

Стан більшості існуючих осушувальних систем був доволі поганий. Це було зумовлено тривалим відсутнім доглядом за ними, оскільки не виконувався належний ремонт. Внаслідок цього магістральні канали замулились до 75 % і не могли приймати воду з бічної мережі, а канали бічної мережі зовсім втратили свої ознаки. При такому стані осушувальних систем болотисті землі використовувалися за таким сільськогосподарським призначенням:

1) під ріллею – 401,1 га;

2) під залуженням – 34,5 га;

3) природні сінокоси – 1 1923,4 га;

4) під пасовиськами – 2629,4 га;

5) під лісом – 1434 га;

6) не використовувалось – 2290,1 га;

Всього: 19417 га [9, 54].

Незадовільний стан старих занедбаних осушувальних систем був головною причиною низьких врожаїв. Наприкінці 1950-х рр. низькі показники врожайності на Житомирщині пояснювались передусім тим, що 6 найбільших колгоспів розташовувались на низинних землях та мали стару осушувальну систему, яка вже не діяла, площею 14687 га в колгоспах та 1407 га на землях державного лісового фонду. Надлишок осінніх та весняних опадів створював застій води та надмірне перезволоження ґрунтів, що призводило до значного перезволоження сільськогосподарських культур [51, арк. 8].

Технічний стан осушувальних систем в багатьох випадках залишався незадовільним. Крім недостатнього фінансування і вкрай обмеженої механізації відновлювальні і будівельні роботи стримувалися відсутністю постійних колгоспних меліоративних бригад. Зазначені чинники стали причиною занедбаності внутрішньогосподарських осушувальних каналів. Не приділялося належної уваги дренажним роботам [29, арк. 41]. Так, на Остерській осушувальній системі «Смолянка» на Чернігівщині при плані 348 га було нарізано лише 48,7 га.

На Полтавщині навіть невеликий план очищення внутрішньогосподарської мережі в обсязі 6 тис. кубометрів був виконаний лише на 33 %. У звітах відмічалась погано організована робота з очищення каналів від замулення [29, арк. 48].

Враховуючи це, у 1960 р. управління експлуатації осушувальних систем Головодгоспу при Раді Міністрів УРСР здійснило ряд заходів, спрямованих на покращення їх технічного стану. Зокрема, управлінням була зібрана техніка з інших організацій, відремонтована та передана на місця для виконання робіт [29, арк. 32].

Колгоспам було надзвичайно важко самотужки забезпечувати функціонування осушувальних систем. Прикладом може бути обговорення у 1959 р. питання передачі Айдарської осушувальної системи радгоспу

«Перемога» з обласними організаціями Луганської області. Вказували на те, що радгосп «Перемога» був слабким, не міг приділяти належної уваги ремонтним роботам. А радгосп «Батьківщина», який був землекористувачем на Айдарській системі, не був зацікавлений у передачі 140 га земель, які йому належали [29, арк. 1].

Не використовувались потенційні можливості. Наприклад, на Донеччині були можливості розширювати поливні площі при проведенні меліоративних робіт у Велико-Новоселківському, Старомлиновському та Слов'янському районах на річках, які не забруднювались стічними водами [185, с. 52].

Існували недоліки й на стадії проектування осушувальних робіт. Наприклад, як скаржився до сільськогосподарського відділу ЦК КП України начальник Львівського спеціалізованого будівельно-монтажного управління «Меліорація» Ф. Князєв у серпні 1961 р., за планом у заплаві річки Ставчанка Пустомитівського району Львівської області у перший рік передбачалося виконання робіт лише із регулювання річки. Роботи ж на боковій осушувальній мережі у заплаві навіть не були заплановані, не була готова й проектно-кошторисна документація на бокову мережу, не передбачалося й введення площ в експлуатацію [53, арк. 5]. Тобто, для реального виконання завдань із введення осушувальних земель потрібні були такі складові: наявність технічної документації, фінансування та включення їх до плану робіт по області.

У 1959 р. Ємільчинський райком партії на Житомирщині звертався до ЦК КП України та обкому партії за наданням допомоги колгоспам ім. Ворошилова села Березники, ім. Горького села Велика Глумча, «Партизан» села Червона Воля, «Червоний прапор» села Сергіївка, «Комсомолець» села Медведівка, «Жовтень» села Рудня Іванівська, «Вперед» села Королівка у проведенні дослідницьких робіт, складанні проектів і розрахунків на меліоративні роботи у 1959 р. та включення

меліоративних заходів у план будівельно-монтажних робіт по осушенню заплавних та низинних земель у 1960 р. [51, арк. 9].

У другій половині XX ст. внаслідок проведення широкомасштабних заходів осушувальної меліорації на перезволожених землях України було побудовано і введено в дію 1130 осушувальних систем, в тому числі 527 міжгосподарських і 603 внутрішньогосподарських [501, с. 183].

Робота багатьох осушувальних систем, які були введені завдяки значним зусиллям, характеризувалася нестабільністю, оскільки вони потребували постійного догляду, який не завжди могла забезпечити держава. Так, не були у достатній мірі відрегульовані водоприймальники. У Чернівецькій області на річках Серет, Міхідра, Міходерка, Білка водоприймальники не були відрегульовані на відстані до 10 км, замулились та заросли чагарниками, навіть мало місце тимчасове затоплення значних площ сільськогосподарських угідь [49, арк. 17].

Створена осушувальна мережа далеко не скрізь підтримувалася у належному стані. Переяслав-Хмельницька лісомеліоративна станція Київської області у 1959 р. план очистки внутрішньої господарської мережі в обсязі 6,0 тис. кубічних метрів виконала лише на 33 % [29, арк. 48].

Наприкінці 1950-х рр. Головне управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР визнавало, що осушені землі мало використовуються під цінні сільськогосподарські культури [29, арк. 13]. Незважаючи на щорічні витрати коштів на капітальний та поточний ремонт осушувальних систем, великі площі вже підготовлених до освоєння земель лишались під непродуктивними сінокосами та пасовиськами [49, арк. 23].

Непоодинокими були факти, коли осушені землі не вводилися в сільськогосподарський обіг, або ж уводилися лише частково і використовувалися неефективно з порушенням технологій. Наприклад, на Полтавщині протягом другої половини 1950-х рр. було меліоративно підготовлено 3852 га раніше осушених земель, але приросту ріллі та

залуження ці площі не дали. Не був виконаний план меліоративної підготовки, будівництва осушувальної мережі та очищення міжгосподарських каналів. В області, як і в інших господарствах республіки, не вдалося домогтися створення постійно діючих меліоративних бригад [29, арк. 32 – 33].

Негативні наслідки не завжди належним чином обґрунтованих осушувальних робіт під час реалізації «плану перетворення природи» дають про себе взнаки і сьогодні. Зокрема, на торф'яниках через зменшення вологи зростає тепловиділення, що спричинює самозапалювання. Тому в областях Полісся недобір урожаю на прилеглих до осушувальних систем землях становить не менш як 25 %, а радіус впливу цих систем сягає 2 – 2,5 км, перевищуючи площу осушеного болота.

Тобто, отримана на осушеній площі продукція практично дорівнює недоборові на прилеглих землях. Тому вчені ставлять питання про використання досвіду інших країн, зокрема Нідерландів, де осушення боліт визнано нерентабельним, і багато з них повертаються в попередній стан. У ряді країн осушення боліт як цінних екосистем заборонено законодавством [475].

Таким чином, згідно з планом перетворення природи великий масив територій, які раніше не використовувались зовсім, або використовувались недостатньо для потреб сільського господарства, планувалося осушити для того, щоб вивільнити нові території під ефективне сільське господарство. При проведенні на цих землях комплексу гідромеліоративних заходів з'явилася можливість збільшити кормові ресурси, розширити посіви технічних, овочевих та інших культур. Вони вважалися великим резервом у зміцненні кормової бази, а також поліпшенні природних кормових угідь.

З кінця 1940-х рр. спостерігається поступове нарощування обсягів меліоративних робіт. При цьому широко практикувався метод «народної будови», коли брак коштів та відповідної техніки компенсувався залученням

на безоплатній основі до виконання земляних робіт сільського населення. В цей же час помітними стають зміни у використанні осушених земель – поряд з луківництвом у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. різко зростають посіви зернових культур.

Водночас на практиці в процесі реалізації передбачених «сталінським планом» гідромеліоративних заходів подекуди допускалися порушення технологічних вимог та інші недоліки. Осушення болотистих територій в багатьох випадках здійснювалося без належного рівня агротехнічної культури. На якості гідромеліоративних робіт негативно позначалися недостатнє їх фінансування та матеріально-технічне забезпечення. Ускладнювало ситуацію з виконанням осушувальних робіт та підтриманням у належному стані осушувальних систем брак фахівців і відсутність спеціалізованих підрозділів у господарствах. Зважаючи на низький рівень матеріально-технічного забезпечення сільського господарства та недосконалість тогочасних осушувальних систем, меліоровані землі, окрім залужених, у той час великої економічної віддачі не давали.

4.4 Впровадження травопільних сівозмін

Як один з найважливіших засобів підвищення врожайності сільськогосподарських культур та створення міцної кормової бази для тваринництва і збільшення продуктивності праці в колгоспах і радгоспах, «Великим планом перетворення природи» визначалося введення і освоєння в колгоспах і радгоспах системи польових і кормових травопільних сівозмін. Ще до прийняття постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у

степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» від 20 жовтня 1948 р. [204, с. 528] до цього питання проявлялася підвищена увага.

Зокрема, постановою уряду СРСР «Про заходи щодо поліпшення справи впровадження і освоєння сівозмін в колгоспах» від 21 червня 1945 р. колгоспи степових і лісостепових районів європейської частини були зобов'язані впроваджувати травопільні сівозміни. При цьому обов'язковим було включення багаторічних трав (суміші бобових і злакових) і чистих (чорних) парів [271, с. 358]. У районах достатнього зволоження за умови очищення полів від бур'янів з метою більш повного використання земель передбачалося збільшувати площі зайнятих парів.

На пленумі ЦК КП(б) України 28 лютого 1946 р. голова РНК УРСР М. Хрущов, аналізуючи стан справ у сільському господарстві, звертав увагу на обробіток ґрунту під пари. Він зазначав, що «минулого року в багатьох районах були допущені серйозні недоліки в піднятті парів. Значна частина колгоспів і МТС пізно почала орати пари, затягнула оранку до початку збиральних робіт, частину площ, призначених під пари, зовсім не зорала. Обробіток парів у багатьох місцях був проведений незадовільно. Часто доводилося перед посівом озимини переорювати пари, тобто зусилля були затрачені марно.

Цього року ми повинні підняти 3700 тисяч гектарів чистих парів. Уже тепер поряд з підготовкою до сівби треба також підготуватися до своєчасного підняття парів, бо весною 1946 р. закладається фундамент високого врожаю 1947 р. Слід всюди організувати оранку парів відразу ж після закінчення сівби ранніх культур, одночасно з підготовкою ґрунту під пізні культури. Усі трактори, всіх коней, волів, а також корів, що звільняються від сівби, треба негайно переключати на оранку парів. Вчасно виореш і добре обробиш пари – матимеш багато хліба; по парах завжди буде добрий урожай, але при одній умові: якщо парові площі протягом усього літа утримуватимуться в чистому від бур'янів і пухкому стані» [227, с. 1].

Особливість травопільної системи землеробства полягає в тому, що вона охоплює усі галузі сільськогосподарського виробництва – рільництво, овочівництво, луківництво, кормовиробництво, тваринництво, садівництво, лісівництво, що є важливим чинником розвитку сільського господарства. При травопільних сівозмінах більшу частину посівної площі займають багаторічні трави, меншу – зернові й технічні культури, а в кормових – однорічні культури на зелений корм і силос та кормові коренеплоди. Частина ріллі в сівозмінах засівалась багаторічними бобовими та м'ятликовими травами. Трави слугують кормовою базою тваринництва і природним засобом відновлення родючості ґрунтів. Розробники «плану перетворення природи» розраховували не тільки на абсолютне продовольче самозабезпечення Радянського Союзу, а й нарощування з другої половини 1960-х рр. експорту вітчизняних зернових і м'ясних продуктів.

Союзною постановою було доведено контрольні показники освоєння травопільних сівозмін в колгоспах по роках, в тому числі в Українській РСР (таблиця 4.14) [41, арк. 40].

Таблиця 4.14

План освоєння травопільних сівозмін у колгоспах УРСР (1949 – 1955 рр.)

Показник	Загальна кількість колгоспів з освоєними сівозмінами						
Територія/рік	1949 р.	1950 р.	1951 р.	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.
Українська РСР	769	900	1800	5000	11000	18000	26615
По СРСР	2125	3105	6565	17260	35430	55710	77509
Питома вага по УРСР (%)	36,2	28,9	27,4	28,9	31,1	32,3	34,3

У колгоспах та радгоспах Української РСР планувалось в стислі терміни форсувати усі роботи, пов'язані з впровадженням в сільське

господарство травопільної сівозміни, і закінчити їх до кінця 1950 р. Для виконання цього завдання було заплановано на базі колгоспів та радгоспів створити розсадники, які б повною мірою могли забезпечити господарства насінням багаторічних трав.

Розуміючи, що якомога скоріше оволодіння правильною системою обробітку ґрунтів є найважливішим завданням колгоспів, МТС і радгоспів у справі впровадження травопільної системи землеробства в лісостепових і степових регіонах Української РСР, планувалось, починаючи з 1949 р., здійснювати в господарствах наступні заходи:

- проводити зорювання парів і зябу лише плугами з передплужниками на глибину не менш ніж 20 – 22 см;

- з метою створення більш потужного орного шару на чорноземних ґрунтах проводити в найближчі роки періодичне розорювання на глибину 25 – 27 см;

- для усунення та передбачення появи ральної «підошви», яка виникає, коли оранка весь час проводиться на одну і ту ж глибину, на чорноземних і опідзолених ґрунтах застосовувати різноглибинну оранку;

- довести до 1950 р. площу чорних парів в колгоспах до 2500 тис. га, а в радгоспах – до 158 тис. га [303, с. 35].

Також слід згадати, що слідом за постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) була прийнята постанова Ради Міністрів Української ССР і ЦК КП(б) України від 20 січня 1949 р. «Про єдиний план робіт по залісненню, створенню захисних лісонасаджень, про впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водоймищ для забезпечення високих і стабільних врожаїв в степових і лісостепових районах Української РСР», в якій були досить детально конкретизовані визначені «сталінським планом перетворення природи» напрямки, види і обсяги робіт з його реалізації в Україні.

У постанові, зокрема, зазначалось, що впровадження травопільної системи землеробства в Україні передбачало такі заходи:

- висадка захисних лісосмуг на вододілах, межах полів сівозмін, схилах балок та ярів, по берегах рік і озер, навколо озер і ставків, а також заліснення та закріплення пісків;

- правильна організація території з уведенням травопільних польових і кормових сівозмін і раціональним використанням земельних ділянок;

- правильна система обробітку ґрунту, догляду за посівами, і, передусім, широке застосування чорних парів, зябу і лущіння стерні;

- правильна система внесення органічних і мінеральних добрив;

- засів високоякісним зерном адаптованих до місцевих умов високоврожайних сортів;

- розвиток зрошення на базі використання вод місцевого стоку шляхом будівництва ставків і водоймищ [41].

У зв'язку з тим, що основною причиною незадовільного освоєння сівозмін було недостатнє виробництво насіння багаторічних трав, прийнятим рішенням колгоспи і радгоспи зобов'язувалися організувати у 1949 р. вирощування такого насіння з розрахунку, щоб окрім виконання державних поставок у 1950 р., кожне господарство забезпечило себе насінням трав в кількостях, необхідних для освоєння польових і кормових сівозмін. Господарствам також рекомендувалося самозабезпечення насінням трав для поліпшення природних кормових угідь.

Для виконання цієї директиви в кожному господарстві належало закласти насінники багаторічних злакових трав із тим, щоб у найближчі 2 – 3 роки їх збиральна площа складала не менше 6 – 10 га на кожні 100 га щорічних посівів багаторічних трав, передусім на зрошуваних та заплавних землях. Областям було доведено планові завдання (таблиця 4.15) [41, 40].

Керівництво Української РСР надавало особливого значення впровадженню травопільної системи землеробства. У постанові Ради

Міністрів Української РСР і ЦК КП(б) України від 20 січня 1949 р. наголошувалося, що ця справа «настійно вимагає від керівників партійних, радянських і сільськогосподарських органів значно підвищити рівень керівництва колгоспами і радгоспами, для чого насамперед самі повинні оволодіти передовою радянською економічною наукою і вивчити травопільну систему землеробства» [41, арк. 33 – 36].

Таблиця 4.15

План літніх посіві бобових і злакових трав та закладки насінників багаторічних трав на зрошуваних та заплавних землях в радгоспах Міністерства радгоспів УРСР

Назва області	Площа літніх посівів (гектарів)	В тому числі люцерни	Посів на зрошуваних і заплавних землях (гектарів)
Харківська	100	100	20
Ворошиловградська	300	300	35
Сталінська	600	600	20
Дніпропетровська	770	770	25
Запорізька	400	400	35
Кіровоградська	200	200	30
Миколаївська	1500	1500	20
Одеська	300	300	30
Херсонська	1330	1330	15
Ізмаїльска	1000	1000	15
Всього:	6500	6500	245

«Великий план перетворення природи» передбачав також комплекс заходів щодо освоєння, як зазначено в союзній постанові, «правильної системи обробітку ґрунту». Ставилося завдання в стислі терміни освоїти систему основного зяблевого обробітку ґрунту (лущіння стерні і глибока оранка з осені плугами з передплужниками) [204, с. 542].

Тоді лущіння стерні в Україні розглядалося як один із кращих способів боротьби з бур'янами й шкідниками сільськогосподарських культур і нагромадження вологи в ґрунті. При цьому для його впровадження була розроблена градація областей за природно-кліматичними критеріями. Так, в Херсонській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській, Ізмаїльській, Сталінській, Ворошиловградській і Кіровоградській областях ці роботи мали виконуватися на усій площі під посіви озимини і усіх технічних культур. Для Київської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Полтавської і Харківської областей – на усіх площах під цукровий буряк та інші технічні культури і не менше 50 % площі під озимину. У Житомирській, Сумській і Чернігівській областях лущіння стерні мало здійснюватися під усі технічні культури [41, арк. 37].

Наголошувалося на важливості поліпшення обробітку ґрунту і застосування мінеральних та органічних добрив, розширення селекційної роботи і виробництва насіння багаторічних трав.

Постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. зобов'язувала Міністерство радгоспів СРСР усі роботи з введення травопільних сівозмін в усіх радгоспах степової і лісостепової зони європейської частини СРСР закінчити вже в 1949 р. На виконання союзної директиви українське керівництво відповідною постановою затвердило виконання цих робіт в розрізі областей.

Особлива увага приділялася підйому чорних парів. Так, в 1949 – 1950 рр. підйом чорних парів лише в радгоспах республіканського

підпорядкування згідно з планом необхідно було здійснити на площі 273,37 тис. га (таблиця 4.16) [41, арк. 42].

Таблиця 4.16

План підйому чорних парів у радгоспах міністерства радгоспів УРСР (1946 – 1960 рр.)

Назва області	В тисячах гектарів	
	1949 р.	1950 р.
Київська	0,23	0,30
Чернігівська	0,24	0,30
Житомирська	0,04	0,05
Вінницька	0,20	0,30
Кам’янець-Подільська	0,01	0,02
Сумська	0,30	0,45
Полтавська	1,38	2,00
Харківська	7,50	10,00
Ворошиловградська	14,40	20,00
Сталінська	11,93	16,00
Дніпропетровська	5,88	8,00
Запорізька	12,00	17,00
Кіровоградська	4,50	6,00
Миколаївська	23,46	32,60
Одеська	4,07	5,00
Херсонська	24,05	33,06
Ізмаїльська	5,10	7,00
Всього:	115,29	158,08

А Міністерство сільського господарства СРСР, місцеві радянські і партійні органи республік, країв і областей степової та лісостепової зони європейської частини СРСР союзний документ, підписаний Й. Сталіним, зобов'язував ці роботи завершити не пізніше 1950 р. В Українській РСР у 1949 р. таких колгоспів налічувалося 5500, а у 1950 р. їх кількість мала збільшитися до 8409 [204, с. 529].

З огляду на брак природних кормових угідь в степових і лісостепових районах та їх низьку продуктивність ставилось завдання забезпечити введення кормових сівозмін, як правило, в кожному колгоспі й радгоспі для задоволення потреби тваринництва в пасовищах, соковитих кормах і сіні. Кормові сівозміни рекомендувалося впроваджувати, в першу чергу, на малопродуктивних природних кормових угіддях (вигонах, пасовищах), а при нестачі таких угідь – на польових землях.

Гостроту проблеми стану тваринництва і задоволення його кормами підтвердила прийнята у 1949 р. постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про хід виконання трирічного плану по тваринництву», яка з метою значного збільшення виробництва соковитих кормів у 1949 – 1951 рр. визначала як обов'язкове впровадження кормових сівозмін для посіву кормових коренеплодів, кормових баштанних, силосних культур, багаторічних і однорічних трав на зелений корм і випас, а також для посіву зернових, в основному – фуражних культур як найважливішого елемента травопільної системи землеробства [411, с. 31].

Курс на удосконалення кормових сівозмін у квітні 1951 р. підтвердила також постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо підвищення врожайності кормових культур і збільшення виробництва кормів в колгоспах і радгоспах Української РСР в 1951 р.». В ній ставилося завдання розширювати посіви кормових культур та приділяти увагу їх ефективному розміщенню в травопільних кормових сівозмінах господарств [1, арк. 70].

Повне завершення переходу господарств Української РСР до травопільних польових і кормових сівозмін мало відбутися до 1955 р. За цей час ставилося завдання забезпечити площі посіву багаторічних трав, чорних і зайнятих парів, а також посіви зернових та інших культур відповідно до прийнятих сівозмін. У 1949 – 1955 рр. кількість колгоспів, що освоїли травопільні сівозміни, з 769 збільшилася до 26615, тобто зросла у 35 разів [411, с. 8].

Впровадження травопільної сівозміни в поєднанні із застосуванням зрошення і при наявності полезахисних лісонасаджень давало можливість створити міцну кормову базу для тваринництва. Передбачалося, що на поливних землях можна буде одержувати по 3 – 4 укоси трав на рік з урожаєм у 120 – 150 ц з гектара. Очікувалося, що створення міцної кормової бази забезпечить зростання поголів'я великої рогатої худоби, свиней і тонкорунних овець, підвищення продуктивності худоби [364, с. 14].

Однак впровадження травопільних сівозмін здійснювалося зі значними недоліками. Зокрема, мало місце доведення колгоспам посівних завдань, які не відповідали введеним сівозмінам, допускалося невиконання планів посіву і збору насіння багаторічних трав, а також захисних лісонасаджень. Так, у колгоспах Херсонської і Миколаївської областей план посадки лісосмуг у 1948 р. було виконано лише на 65 %, допущено значне недовиконання завдань з вирощування багаторічних травосумішей.

У Чернігівській області в 204 колгоспах у 1948 р. розорано межі полів введених сівозмін, а план посіву багаторічних трав було виконано лише на 15 %. У Ворошиловградській області 294 колгоспи порушили терміни переходу до прийнятих сівозмін.

У постанові ЦК КП(б) України і Ради Міністрів УРСР від 20 січня 1949 р. констатувалося, що «внаслідок відсутності належної уваги насіннєводству багаторічних трав, особливо злакових, освоєнню трав'яних полів в більшості колгоспів УРСР йде вкрай повільно. Навіть в тих колгоспах

і радгоспах, де розвиток травосіяння йде краще, розведення злакових трав майже не проводиться, внаслідок чого не забезпечується створення повноцінного трав'яного пласта» [41, арк. 7].

Незважаючи на те, що «Великим планом перетворення природи» передбачалося відновлення та введення правильних сівозмін із застосуванням у них травосіяння з широким використанням травосумішей бобових та злакових багаторічних трав, використанням вчасно піднятих та добре оброблених парів, на практиці однотипні сівозміни запроваджувалися у всіх господарствах без урахування різниці у ґрунтах, забезпеченості кормовими угіддями тощо [237, с. 10].

Планом також передбачалося агротехнічне нормування та раціоналізація внутрігосподарського землеустрою, і в 1950 р. проекти внутрігосподарського землеустрою мали майже всі колгоспи та радгоспи, однак до 1958 р. сівозміни були освоєні лише в 26% радгоспів та 19% колгоспів [546, с. 70 – 71; 237, с. 10].

В цілому ж травопільна система землеробства, розробником якої був відомий вчений В. Р. Вільямс, як завершальний комплекс у масовому масштабі не була сприйнята сільськогосподарським виробництвом у зв'язку з низкою помилкових положень у її концепції. За висновками вчених, В. Р. Вільямс пропонував іноді не перевірені практикою заходи, не враховуючи природно-економічних умов різних зон, що призвело до великих збитків у сільському господарстві. Помилковим, зокрема, виявилось його твердження про те, що озимі хліба, незалежно від кліматичних умов, є показником технічної відсталості господарства, його стихійності, і що врожаї озимих культур є обмеженою величиною.

Серед помилкових постулатів теорії В. Р. Вільямса про травопільні сівозміни – рекомендація оранку трав'яного поля виконувати пізно восени під ярі зернові, в той час як у більшості районів України озимі по пласту багаторічних трав набагато продуктивніші, ніж ярі зернові культури. Не

виправдали себе й рекомендації щодо застосування в польових сівозмінах північних районах травосумішок з конюшини і тимофіївки, а для південних – з люцерни та житняку.

Хибним у вченні В. Р. Вільямса вважається також положення про те, що мінеральні добрива слід застосовувати тільки на структурних ґрунтах і в кормових сівозмінах. Наукою та досвідом виробництва доведено, що мінеральні добрива доцільно застосовувати і на безструктурних та староорних землях.

Невірними виявились і твердження академіка та його послідовників про недоцільність застосування борін як знаряддя механічного обробітку ґрунту, а в ряді випадків, особливо в умовах України, і котків. Безпідставним положенням в працях В. Р. Вільямса було і те, що він не надавав значення органічним добривам для поліпшення структури ґрунту і відновлення його родючості [336, с. 27].

У процесі впровадження травопільних сівозмін негативну роль відіграли також керівні директиви партійних і державних органів, які примусово зобов’язували засівати орні землі багаторічними травами без урахування конкретних природно-кліматичних умов [411, с. 12].

За висновками науковців, незважаючи на помилковість окремих положень травопільної системи землеробства, немає підстав відкидати все викладене в ній. І в сучасних умовах надання ґрунтам структурного стану має велике значення, хоча вирішення цього питання не можна обмежити тільки травосіянням. Агротехнічне і господарське значення багаторічних трав там, де вони успішно ростуть, безперечне, і вони повинні бути в структурі посівних площ, а відтак і роль травосіяння в загальному окультуренні ґрунту безперечна.

Сучасні українські вчені П. П. Косолап, О. П. Кротінов та інші стверджують, що «в цілому травопільна система землеробства, яка панувала до 40-х рр. XX ст., завдала більше збитків, аніж принесла користі АПК

України. На сьогодні вона має обмежене застосування на дуже еродованих ґрунтах передгірських і гірських районів Карпат» [427, с. 22 – 23].

Отже, впровадженню травопільних сівозмін надавалося велике значення як засобу підвищення урожайності сільськогосподарських культур і зміцнення кормової бази тваринництва. З цією метою директивним порядком господарствам ставилось завдання у стислі строки забезпечити включення до сівозмін багаторічних трав і обробіток ґрунту під чисті пари, широке застосування зябу і лущіння стерні. На базі господарств створювалися розсадники для забезпечення їх насінням багаторічних трав.

Директивними документами встановлювався жорсткий регламент виконання заходів із впровадження травопільних сівозмін, включаючи обов’язкову оранку лише плугами і на вказану глибину, створення потужного орного шару, застосування різноглибинної оранки та інші агротехнічні заходи. Зверталася увага на правильну організацію території з введенням травопільних польових і кормових сівозмін і раціональне використання земельних ділянок, внесення органічних і мінеральних добрив. Одночасно велися роботи з організації зрошення, висадки захисних лісосмуг на вододілах, межах полів сівозмін, схилах балок та ярів, по берегах рік і озер, навколо озер і ставків, а також заліснення та закріплення пісків.

Впровадження травопільних сівозмін виявило й суттєві недоліки як в організації робіт, так і стосовно самої сутності цієї системи. Негативно впливали на хід роботи доведені завдання, які не враховували особливостей природно-кліматичних умов різних природних зон. До того ж, на практиці виявилося, що сама теоретична концепція травопільних сівозмін містила низку помилкових положень – про те, що озимі культури є показником технічної відсталості господарств; рекомендація здійснювати пізню осінню оранку під яровину; обмежене застосування органічних добрив; недоцільність боронування.

Сучасні науковці вважають, що директивне впровадження травопільних сівозмін завдало значних збитків сільському господарству. Водночас фахівці стверджують, що немає підстав зовсім відкидати її положення. До впровадження травосіяння необхідно підходити диференційовано з урахуванням місцевих умов та інших чинників.

Висновки до розділу 4

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про те, що на виконання «сталінського плану перетворення природи» були прийняті відповідні рішення партійних і радянських органів та відомств УРСР, в яких були конкретизовані завдання, які необхідно було реалізувати в рамках плану. Основу природоперетворювальних заходів склали такі напрями: заліснення степових та лісостепових регіонів; будівництво водосховищ дніпровського гідрокаскаду, ставків та зрошувальних систем; меліорація.

На початковому етапі реалізації плану основна увага була зосереджена на залісненні степових та лісостепових регіонів України із залученням значних матеріально-технічних і фінансових ресурсів, розширенням штатів фахівців і спеціалізованих підрозділів, в тому числі науково-дослідних і проектних. Виконання робіт, яке було покладене відповідно до підписаних угод на колгоспи і радгоспи, розпочалося зі створення державних лісосмуг протяжністю в кілька тисяч кілометрів – як своєрідного каркаса усієї мережі лісових полезахисних насаджень. Згідно з укладеними договорами догляд за лісонасадженнями здійснювали ще й машинно-тракторні станції, а також широко практикувалося залучення громадськості. Досить потужна організаційна та матеріально-технічна база дозволила протягом кількох років створити на полях України розгалужену систему полезахисних лісосмуг.

Важливе місце як засобу підвищення врожайності сільськогосподарських культур відводилося розвитку зрошення на основі використання вод Дніпра та інших, в тому числі й малих, річок, а також

місцевого стоку шляхом будівництва, каналів, ставків і розгалужених зрошувальних систем. Для цього в Україні були створені спеціалізовані проектні установи та будівельні організації з філіями в обласних центрах. Ключову роль в акумулюванні великих обсягів водних ресурсів, передусім на півдні України, мали відігравати водосховища дніпровських гідроелектростанцій.

Згідно з планом перетворення природи великі території, які раніше не використовувалися зовсім або недостатньо, планувалося осушити для того, щоб вивільнити нові землі для сільського господарства. Внаслідок проведення комплексу гідромеліоративних заходів планувалось збільшити не лише зерновиробництво, а й кормові ресурси, розширити посіви технічних, овочевих та інших культур. У процесі реалізації планів осушення поряд з луківництвом на осушених землях значно зростають посіви зернових культур.

Одночасно з позитивними результатами вже на початковому етапі реалізації «плану перетворення природи» проявилися і негативні чинники, зокрема шаблонне виконання псевдонаукових вказівок щодо методів висадження лісосмуг, поспішність робіт, фінансові негаразди, волюнтаризм, які призводили до зниження ефективності робіт.

У процесі створення зрошувальних систем невдовзі почала простежуватися тенденція до неповного виконання поставлених планів, нерівномірне і неякісне виконання гідромеліоративних робіт. Серед причин такого становища – недостатнє фінансове та матеріально-технічне забезпечення. При цьому дефіцит бюджетних асигнувань на водогосподарські роботи держава намагалася компенсувати за рахунок на колгоспів.

Супроводжувалося проблемами і будівництво гідроелектростанцій на Дніпрі. Затягувалися терміни виконання проектних і будівельних робіт, а

саме їх спорудження випереджало хід переселення жителів затоплених населених пунктів, що створювало соціальну напругу.

Досить суперечливий характер носила і розбудова зрошувальних систем. Невиконання планових завдань, їх запізніле прийняття, коригування чи навіть відсутність свідчили про те, що вони не були безумовним пріоритетом і часто залежали від суб'єктивних рішень. Подібна практика призводила до затягування термінів здачі об'єктів та нераціонального використання ресурсів. Виявлені проблеми були притаманні усьому досліджуваному періоду – і в часи реалізації основної частини «сталінського плану», і в наступні роки.

Не дав бажаних наслідків і огульний підхід при впровадженні трав'яних сівозмін. Сформульовані у «плані перетворення природи» завдання не враховували регіональних природно-кліматичних умов. До того ж, не були належним чином вивірені концептуальні положення самої системи, яка, як показала практика, мала серйозні вади. В кінцевому підсумку впровадження травопільних сівозмін не набуло масового поширення.

З'ясовано, що згортання значної частини широкомасштабних робіт розпочалося відразу після смерті Сталіна. Нове радянське керівництво не вважало за доцільне проводити роботи зі створення штучних лісів. Відбулося скорочення і ліквідація багатьох союзних, республіканських і місцевих відомств і організацій, які займалися захисним лісорозведенням, зокрема ліквідовані лісозахисні станції, у державних органах скорочені посади агролісомеліораторів. Внаслідок цього роботи з полезахисного лісорозведення втратили системність, значно скоротилися їх обсяги, а в багатьох випадках вони зовсім припинилися. Лісосмуги продовжували занепадати, багато з них були вирубані.

В процесі реалізації передбачених «сталінським планом» заходів часто допускалися порушення технологічних вимог та інші недоліки. Так, осушення болотистих територій у багатьох випадках здійснювалося без

належного рівня агротехнічної культури. Ускладнювало ситуацію з виконанням осушувальних робіт та підтримання в належному стані осушувальних систем брак фахівців та відсутність спеціалізованих підрозділів у господарствах. Зважаючи на недосконалість тогочасних осушувальних систем, від меліорованих земель, окрім залужених, у той час значної економічної віддачі не було.

РОЗДІЛ 5

ПРЯМІ ТА ОПОСЕРЕДКОВАНІ НАСЛІДКИ ЗДІЙСНЕННЯ «ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»

Здійснення в Україні безпрецедентної за своїми масштабами всеохоплюючої програми регулювання природи, спрямованої на зміну кліматичних умов на великих територіях, мало масштабні наслідки, які проявилися у різних сферах. Одночасно з позитивними аспектами реалізації накреслень очевидними стали й негативні наслідки позначеного комплексом гігантоманії «сталінського плану перетворення природи».

Непродумане втручання в природу призвело до значних економічних збитків, передусім при спорудженні меліоративних та гідротехнічних об’єктів. Згубний вплив на довкілля і порушення екологічної рівноваги справили затоплення великих територій, а також форсоване осушення заболочених земель. Непоправних втрат при цьому зазнала гуманітарна сфера.

5.1 Економічні аспекти «великих будов комунізму» в Україні

Розроблений і введений в дію постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) від 20 жовтня 1948 року «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків і водойм для забезпечення високих стійких врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР» так званий «сталінський план перетворення природи» розглядався як важливий інструмент зростання економіки. Радянське керівництво вбачало у реалізації цієї комплексної програми можливість різнобічно розвивати господарство з правильним співвідношенням рільництва, тваринництва та інших галузей і забезпечити

значне зростання товарності виробництва. Тобто план поєднував у собі завдання охорони навколишнього середовища і забезпечення високих стійких врожаїв, передусім зернових культур.

У союзній постанові наведено підібрані економічні викладки, якими аргументувалася необхідність втілення в життя «Великого плану перетворення природи». Зокрема зазначено, що в господарствах, де ще до прийняття плану на практиці впроваджувалися такі його елементи, як насадження полезахисних лісосмуг, зрошення та освоєння травопільних сівозмін, навіть у посушливі періоди врожаї були в 3 – 4 рази вищими [204, с. 531 – 549].

У прийнятій на виконання союзного рішення постанові Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП(б) України «Про єдиний план робіт по залісненню, створенню захисних лісонасаджень, про впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водоймищ для забезпечення високих і стабільних врожаїв в степових і лісостепових районах Української РСР» від 20 січня 1949 р. № 76 [41] доцільність заходів із регулювання природи в Україні, передусім з полезахисних лісонасаджень, теж обґрунтовується прикладами з діяльності конкретних господарств республіки, які ще до розробки плану на практиці апробували його положення.

Для переконливості в «українській» постанові за аналогом союзного документа також наводилися приклади позитивних економічних наслідків насадження полезахисних лісосмуг ще до прийняття «плану перетворення природи». Зокрема зазначалося, що колгосп імені Будьонного Березівського району Одеської області, маючи на своїх полях 30 гектарів полезахисних смуг, у 1948 р. під захистом цих смуг виростив озиму пшеницю, зібравши по 30 – 33 ц з кожного гектара, а на ділянках, не захищених смугами, урожай озимої пшениці був вирощений значно нижчий – по 21,7 ц з гектара. Також згадуване у постанові господарство – колгосп «Запорожець» Старобешівського району Сталінської (нині – Донецької) області, на полях,

оточених висадженими полезахисними лісовими смугами, у 1947 р. зібрав урожай озимої пшениці по 40 ц з гектара, а з полів, не захищених полосами, по 21 ц з гектара [41, арк. 5].

Конкретизований постановою Ради Міністрів Української РСР і ЦК КП (б) України до умов республіки «Великий план перетворення природи» передбачав комплекс масштабних заходів щодо заліснення степових і лісостепових регіонів України, спорудження водосховищ, ставків та зрошувальних систем, а також осушення земель із надмірним зволоженням та виконання інших меліоративних робіт. Виходячи з того, що однією з найважливіших умов забезпечення високих і стійких врожаїв сільськогосподарських культур (передусім зернових) було подолання шкідливого впливу суховіїв, поліпшення водного балансу і ліквідації наслідків процесів руйнування ґрунтового покрову як першочергове завдання став розвиток захисних лісонасаджень на полях колгоспів і радгоспів України.

У 1949 – 1965 рр., згідно з державним планом, в Українській РСР планувалося створити захисні лісонасадження на загальній площі 1273,4 тис. гектарів, в тому числі силами і засобами колгоспів 756,5 тис. гектарів. Міністерство лісового господарства УРСР зобов’язувалося створити захисні лісонасадження на площі 411,8 тис. гектарів, з них в малозаліснених районах на землях державного лісового фонду – 331,3 тис. гектарів і на землях колгоспів за трудової участі колгоспників 80,5 тис. гектарів, силами Міністерства радгоспів УРСР і СРСР – 105,1 тис. гектарів із відповідним розподілів обсягів робіт між областями [41, арк. 9 – 10].

Для створення державних, колгоспних і радгоспних лісосмуг і заліснення схилів ярів, балок, берегів озер і річок в степових і лісостепових районах України передбачалося тільки у 1949 – 1955 рр. виростити 9103,8 млн штук посадкового матеріалу [41, арк. 24].

Впровадження в життя положень полезахисної частини «сталінського плану перетворення природи» підтвердило їх ефективність. Вітроломні (полезахисні) лісові смуги зберігали родючість землі, підвищували урожайність і забезпечували отримання додаткової продукції рослинництва і тим самим підвищували рентабельність сільськогосподарського виробництва. У 1954 і 1956 рр. вже при новому радянському керівництві Міністерство сільського господарства СРСР провело масовий облік впливу лісових смуг на урожай сільськогосподарських культур в колгоспах і радгоспах.

В результаті обстеження встановлено, що в зоні дії полезахисних лісосмуг урожай зернових культур в посушливому 1954 р. виявився вищим в середньому на 2,2 ц в порівнянні з урожаєм на полях, не захищених лісосмугами, а в урожайному 1956 р. – на 2,8 ц. При цьому відзначено чимало фактів, коли збільшення врожаю сільськогосподарських культур під захистом лісових смуг становила 6 ц і більше на один гектар угідь. Позитивний вплив лісосмуг було відзначено також і щодо захисту сільськогосподарських культур від шкідливої дії пилових бур та суховіїв [568, с. 128].

Аналіз даних по 62 радгоспах Запорізької та Кримської областей показав пряму залежність збереження посівів сільськогосподарських культур від кількості лісових смуг – чим вище в господарствах відсоток полезахисної лісистості (відношення площі лісових смуг до площі ріллі), тим більше збереження озимих та інших посівів від видування пиловими бурями. Якщо, наприклад, в радгоспах Запорізької області з полезахисною лісистістю 0,5 – 1 % озимі посіви загинули в середньому на 35 – 55 %, то в радгоспах з лісистістю 3 – 3,5 % ця загибель склала всього лише 11,5 – 14 %.

Економічна доцільність полезахисних лісонасаджень була очевидною. Встановлено, що в господарствах з полезахисною лісистістю 3 – 3,5 % кожен гектар лісосмуг забезпечив захист озимих посівів на площі 8,3 – 9,5 га. При

середньому збитку від загибелі 1 га озимих посівів в 10,3 крб, загальна сума недопущених збитків склала 86 – 98 крб, або 52 – 59 % балансової вартості 1 га лісосмуг (середня балансова вартість в радгоспах «Шавкайский» і «Ентузіаст» Запорізької області дорівнювала 166 крб).

Щодо термінів економічної окупності захисних лісонасаджень, то згідно розрахунків фахівців УкрНДІЛГА в зоні звичайних чорноземів витрати, пов'язані із застосуванням лісосмуг при розміщенні їх через 450–500х1500–2000 м (лісистість 3,1 %), повністю покриваються доходами від збільшення врожаю на 11 – 12-му році їх життя. Пізніше лісові смуги дають чистий прибуток, що досягає на 12 – 13-му році життя понад 850 крб на кожні 100 га ріллі, або понад 260 крб. на 1 га насаджень [422, с. 3 – 12].

Оцінюючи підсумки роботи з реалізації «Великого плану перетворення природи» в 1948 – 1952 рр., необхідно підкреслити, що цей період був найінтенсивнішим і наймасштабнішим в історії лісової меліорації. Він характеризувався досить високими темпами розвитку, науково обгрунтованою системою управління, залученням широких верств населення. Як стверджують сучасні вчені в галузі лісового господарства О.І. Пилипенко, В.Ю. Юхновський, С.М. Дударець, В.М. Малюга та інші, за масштабністю і новизною науково-технічних рішень лісова меліорація того періоду не мала аналогів у світовій практиці [504, с. 12 – 13].

Однак після смерті Й. Сталіна, зі зміною політичного курсу радянського керівництва і розвінчання культу особи і приходу до влади нового керівництва на чолі з М.С. Хрущовим, проблеми лісонасаджень було відсунуто на другий план. Масштабні роботи з лісової меліорації було згорнуто.

Водночас, при значних позитивних наслідках створення системи полезахисних насаджень, виявилося і чимало недоліків та прорахунків, що призвели до великих економічних збитків, нанесених під час виконання робіт з лісонасаджень. За даними лісогосподарських органів, 75 % коштів та праці,

витрачених на полезахисне лісорозведення у 1949 – 1953 рр., не принесли ніякої користі. За даними П.Г. Вакулюка, тільки прямі збитки в цінах 1953 р. становили 18 млн крб. [275, с. 485].

Післясталінський період 1953 – 1965 рр. характеризується різким зниженням темпів захисного лісорозведення. Порівняно з попередніми роками обсяг цих робіт зменшився в 5 разів [504, с. 13].

Ще за життя Й. Сталіна «Великий план перетворення природи», яким партійні ідеологи нарекли спільну постанову Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР», зазнав принципових змін. У 1950 р. на союзному рівні були прийняті рішення про будівництво потужних гідроелектростанцій, в тому числі і Каховської на Дніпрі, тим самим розширювалася сфера «перетворення природи»

З приходом після смерті Сталіна до влади нового радянського керівництва започаткований курс на пріоритетність у «перетворенні природи» спорудження потужних гідроелектростанцій не змінився, що суттєво розширило масштаби техногенного впливу на природне середовище. В Україні центральне місце у реалізації доповненого «Великого плану перетворення природи» відводилося використанню можливостей Дніпра як потужної річкової екосистеми. З цією метою без належного наукового обгрунтування планувалося спорудити каскад гігантських гідроелектростанцій і водосховищ.

Цим самим тодішнє радянське керівництво передбачало розв’язати багато важливих економічних проблем – виробляти значну кількість дешевої електроенергії, докорінно змінити природу, набагато збільшуючи завдяки зрошенню та обводненню ефективність сільськогосподарського використання засушливих південних степів. Ставилась мета, розвиваючи

промислове виробництво та усі види транспорту, забезпечити нове комплексне піднесення продуктивних сил України, особливо її південних районів.

Аналізуючи із сучасних методологічних позицій економічні аспекти «сталінського плану перетворення природи», увага дослідників звертається передусім на економічні наслідки спорудження водосховищ на Дніпрі, які відігравали ключову роль у природоперетворювальних процесах і за усталеною тоді ідеологічною практикою були віднесені до «великих будов комунізму».

При цьому варто зазначити, що початок масштабного регулювання водного балансу Дніпра розпочався ще у 1927 р., коли було прийнято рішення та розпочато будівництво однієї з найбільших у світі Дніпровської ГЕС зі створенням водосховища загальною площею 30 тис. гектарів та висотою підйому води на греблі 37 м [352]. Основна економічна аргументація цього будівництва була така: затоплення порогів і прохід Дніпром без перевантаження суден, отримання дешевої електроенергії та істотне збільшення площі зрошуваних земель. Досягнуті у стислі терміни результати будівництва гідротехнічних об’єктів навіть використовувались як свідчення переваг соціалістичного ладу, хоча такі підходи до експлуатації річок у світі були відомі.

Але при цьому не аналізувалися і не прогнозувалися та не враховувалися можливі негативні наслідки масштабного втручання в природний стан басейну Дніпра. При розробленні проектів «приборкання» Дніпра не брався до уваги важливий чинник – те, що басейн Дніпра історично має високу економічну, соціальну, природничу і духовну цінність для українського народу, адже він займає 46,6 % території держави. Розробниками проекту залишали поза увагою й те, що Дніпро – практично єдине джерело водопостачання великих промислових центрів південної і

південно-східної частини України, а водними ресурсами ріки забезпечується близько 60 % потреб держави у прісній воді.

При проектуванні масштабного гідротехнічного будівництва не враховувалися економічні та екологічні наслідки того, що у радянський період відбувався процес неухильної економічної трансформації придніпровського регіону з аграрного в промисловий. Забруднення, пов’язане зі скиданням неочищених і недостатньо очищених каналізаційних і виробничих стоків, що утворюються в межах промислових центрів на території басейну Дніпра і його приток. Зі стічними водами до водних об’єктів басейну надходить близько 900 тис. тонн забруднюючих речовин [559, с. 68 – 69].

Розробники проекту потужних гідроелектростанції не брали до уваги і не переймалися тим, що замулення водосховища призведе до перетворення з часом його у водойму озерно-болотного типу, а при затопленні прилягаючих до Дніпра територій виникне безліч мілководних ділянок із наступним цвітінням стоячої води. Ігнорувалося й те, що зарегульованість ріки та зміна рівня води для потреб гідроенергетики призведе до знищення окремих видів риб і зменшення обсягів їх вилову. Не аналізувався світовий досвід спорудження таких гідроелектростанцій, зокрема не бралися до уваги світові тенденції розвитку та удосконалення водних транспортних засобів [578, с. 12 – 21] .

Внаслідок недооцінки та нехтування об’єктивних чинників і закономірностей природи при будівництві Дніпрогесу новоутворене водосховище справляло негативний вплив на природне середовище. Так, після завершення будівництва на мілководних ділянках науковцями Дніпропетровської гідробіологічної станції ще в довоєнні роки відзначено появу синьо-зелених водоростей у зв’язку з тим, що істотно зменшилася швидкість течії ріки.

Так, швидкість течії Дніпра у 1929 р. біля Дніпропетровська становила 0,63 – 0,83 метрів в секунду, а біля порога Вільного – 1,27 – 4,7 метрів в секунду. Після затоплення вона зменшилася, відповідно, до 0,03 – 0,88 метрів в секунду та 0,01 – 0,19 метрів в секунду.

При цьому за три роки товщина шару мулу у водосховищі Дніпровської гідроелектростанції збільшилася приблизно вдвічі, тобто чітко проявилися ознаки озерного типу водойми. Також істотно погіршився хімічний склад дніпровської води, що було обумовлено як зростанням обсягів стічних вод промислового виробництва, так і зарегульованістю річкового стоку [576, с. 3]. Цим самим було підтверджено суть радянської концепції ставлення до природи згідно якої «природа – не храм, а майстерня, і людина в ній робітник» [596, с. 217].

Однак, висновків із зовсім близького в часі досвіду гідробудівництва радянським керівництвом зроблено не було і вже у 1950 – 1975 рр. в розвиток «сталінського плану перетворення природи» на Дніпрі створюється ще п’ять водосховищ, і ріка стає повністю зарегульованою на усій території України. Створення каскаду дніпровських гідровузлів стало ще одним проявом гігантоманії, характерної для доби «великих будов комунізму». До того ж в основу цього проекту була покладена хибна концепція зведення потужних гідроелектростанцій на рівнинних ріках без врахування світового досвіду. І лише в 1970-х рр., коли гідровузли на Дніпрі були вже введені в дію і очевидними стали негативні наслідки, керівництво СРСР відмовилося від подібної практики.

Відповідно до сформульованих в сталінський період і розвинутих в наступні роки положень «великого плану перетворення природи» перебудова екосистеми Дніпра була завершена і головна ріка України почала «працювати на комунізм» (таблиця 5.1) [577].

Таблиця 5.1

Каскад гідроелектростанцій на Дніпрі

Назва, місце знаходження	Роки побудови, реконструкції
Дніпровська (Запоріжжя)	1927 – 1932, 1945 – 1950, 1969 – 1975
Каховська (Нова Каховка)	1950 – 1956
Кременчуцька (Кременчук)	1954 – 1960
Київська (Вишгород)	1960 – 1964
Дніпродзержинська (Дніпродзержинськ)	1956 – 1964
Канівська (Канів)	1963 – 1975

У контексті аналітичної роботи щодо економічної оцінки наслідків спорудження водосховищ на Дніпрі заслуговують на увагу дослідження, які здійснює інститут проблем природокористування та екології НАН України і його директор А. Г. Шапар. Зокрема, важливим вбачається висновок науковців спеціалізованої наукової установи щодо помилковості ключової тези розробників «сталінського плану перетворення природи» про економічну доцільність створення водосховищ і будівництво каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, яка базувалася на отриманні дешевої і екологічно чистої електроенергії.

Дійсно, якщо відкинути факт знищення прибережних екосистем, то електроенергія буде відносно чистою. Згідно статистичної інформації увесь каскад виробляє 9 млрд кВт год. в рік, що складає 5 – 7 % виробленої в Україні електроенергії.

Каскад дніпровських ГЕС використовується як додаткове джерело енергії для виконання функції аварійного резерву потужностей енергосистеми країни. В результаті утримання каскаду ГЕС в 1990-х рр. обходилося у 6 – 30 разів дорожче вартості енергії, що на них виробляється.

Кожні 10 років необхідно вкладати кошти, що перевищують балансову вартість гребель у 17 разів [200, с. 20 – 22].

З економічної точки зору негативним наслідком непродуманого втручання людини в природне середовище є й те, що затоплені дніпровськими водосховищами землі практично назавжди вилучені із сільськогосподарського обігу. У 1990-х рр. роках одночасно з виявленням досить низької ефективності роботи гідровузлів науковцями здійснено економічну оцінку наслідків спорудження в рамках «сталінського плану» дніпровського гідрокаскаду. З'ясовано, що втрати тільки від затоплення чорноземів дніпровських заплав майже в 400 раз перевищують прибуток від роботи шести гідроелектростанцій на Дніпрі.

Розробники проектів будівництва гігантських електростанцій не врахували того, що будуть утворюватися великі мілководні ділянки водосховищ. Зокрема після затоплення ділянки глибиною до 2 м склали 150 тис. га, до 1 м – 70 тис. га, що становить відповідно 20 % і 10 % затоплених земель. Тобто мілководдя становлять приблизно третину затоплених угідь. Зрозуміло, що це є прорахунком при проектуванні гідроелектростанцій, оскільки їх роль для енергетики є незначною і не забезпечує накопичення необхідних об'ємів води [559, с. 69].

Співставлення фахівцями позитивних та негативних наслідків створення каскаду водосховищ на Дніпрі з використанням статистичних даних (а в деяких випадках експертних оцінок) дало підстави для висновку, що функціонування каскаду дніпровських водосховищ економічно збиткове. При цьому слід зазначити, що негативні наслідки в сучасних умовах перевищують позитивні у 3 – 9 разів.

Зокрема, якщо брати сам факт спорудження гребель та дамб, то воно призвело до збільшення накопичення об'ємів води до 43,68 кубічних кілометрів. До позитивних наслідків у цьому випадку слід віднести: можливість збільшення об'ємів водопостачання; відсутня загроза

затоплення прибережних поселень від повеней; збільшення продуктивності рибного господарства (28 тис. тонн).

Водночас спорудження гребель та дамб мало такі прямі негативні наслідки: збільшення площі фільтрації (6 тис. квадратних кілометрів); підвищення ризику небезпеки руйнування гребель та їх наслідків.

Науковці Інституту проблем природокористування та екології НАН України та інших наукових установ визначили, що зі створенням каскаду водосховищ на Дніпрі площа поверхні водного дзеркала збільшилася до 6855 квадратних кілометрів. Розглядаючи збільшення продуктивності фітопланктону та пом'якшення мікроклімату як економічно позитивні наслідки збільшення площі поверхні водного дзеркала, водночас відзначено, що водночас до значними економічними збитками обернулося затоплення територій – до 668,7 тис. га та втрати води на випаровування – 4,1 кубічних кілометрів щороку [577, с. 4].

Підйом рівня водного дзеркала водосховищ (від 1 до 60 м) зменшило висоту перекачування води і дало можливість розвитку зрошення земель. Але разом з тим підйом рівня водного дзеркала спричинив замулення малих річок та засолення зрошених земель на площі до 220 тис. гектарів.

Як позитивні, так і негативні наслідки мало затоплення дніпровських порогів на довжині 65 – 80 км. Позитивне значення мало те, що затоплення давало змогу транспортувати вантажі без перевантаження. Водночас затоплення порогів призвело до втрати унікальних історико-природних ландшафтів як гуманітарного, а також економічного чинника (туризм).

Про економічні наслідки спорудження каскаду водосховищ на Дніпрі в розрізі інших аспектів можна судити з наведених порівняльних даних (таблиця 5.2) [577, с. 56 – 58].

Наведені дані свідчать, що негативні економічні наслідки значно переважають задекларовані й широко популяризовані при розробленні та

прийнятті плану позитивні його наслідки, зокрема щодо приросту виробництва електроенергії за рахунок гідроелектростанцій.

Таблиця 5.2

Порівняльний аналіз економічних наслідків спорудження каскаду водосховищ на Дніпрі

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Уповільнення течій (до 0,03 метрів в секунду)	
накопичення донних відкладень та акумуляція забруднень (1 % від об'єму водосховища в рік)	- перехід до озерного типу розвитку екосистеми, «цвітіння води», замори риби; - необхідність розчистки фарватера від накопичення донних відкладень (30 млн тонн/рік); - замулення джерел водозабезпечення річки
Підвищення рівня ґрунтових вод	
зменшення висоти пере-качування води з підземних джерел	- підтоплення територій (250 тис. га)
Будівництво ГЕС	
виробництво електроенергії (9 млрд. кВт год. на рік)	- руйнування та старіння споруд (46–80 років); - ризик небезпеки руйнування гребель та їх наслідки; - необхідність вкладання коштів у ремонт; - коливання рівнів води (до 2 м); - абразія та руйнування берегів (1200 км); - зміни напрямку течії (зниження продуктивності риборозведення); - загибель біоти на гідроагрегатах
Будівництво шлюзів	
перевезення вантажів через греблі без перевантаження	- уповільнений та затратний пропуск суден

Насправді ж у повоєнні роки приріст електроенергії забезпечували переважно теплові електростанції.

Необхідно взяти до уваги, що, за оцінками українських фахівців, близько 10 % виробленої електроенергії використовується на підтримку безпечного функціонування водосховищ – забезпечення річкового стоку, вертикального дренажу та інших робіт. Окрім того, на дніпровських водосховищах функціонує понад 30 насосних станцій, які безперервно перекачують воду 30 річок – приток Дніпра, у водосховища із загальною продуктивністю 516 метрів кубічних/секунду та потужністю 66553 кВт [559, с. 73]. За висновками вчених, утримання споруджених в рамках «сталінського плану перетворення природи» каскаду дніпровських ГЕС обходиться країні у 6 – 30 разів дорожче вартості енергії, що на них виробляється. Кожні 10 років країна має вкладати кошти, що перевищують балансову вартість гребель у 17 разів [289].

Не відбулося й очікуваного збільшення вилову риби при створенні каскаду дніпровських водосховищ. Вилов риби в перші роки створення водосховищ значно зріс – до 100 тис. тонн у 1973 р., проте з часом уповільнився і швидко почав зменшуватися. І вже в 1991 р. у Дніпрі впродовж року було виловлено лише 30 тис. тонн риби. На цьому рівні показник перебуває й досі [576, с. 4].

Оптимістичні і пафосні економічні плани зі створенням каскаду дніпровських водосховищ пов’язувалися і щодо більш повного використання транспортного потенціалу Дніпра. Тим більше, що програма гідробудівництва виконувалася досить інтенсивно, і вже 10 червня 1955 р. розпочалася експлуатація шлюзу новозбудованої Каховської ГЕС, яким пройшов перший караван вантажних суден [229, с. 147].

Перші «успіхи» у зарегулюванні Дніпра зміцнили у післясталінського керівництва СРСР переконання щодо необхідності продовжувати розроблення та реалізацію масштабних дніпровських гідротехнічних

проектів. І вже 10 грудня 1955 р. Рада техніко-економічної експертизи Держплану СРСР розглянула та затвердила на своєму засіданні розроблену спеціалізованим інститутом Гідроенергопроект схему комплексного використання водних ресурсів Дніпра [69, арк. 77 – 81].

Вона мала з пуском кількох середніх за потужністю ГЕС у верхній течії Дніпра забезпечити судноплавство на всій протяжності ріки (1160 км), через канал з'єднавши із Західною Двіною. Планувалося відкрити наскрізне водне сполучення між Ригою і Херсоном, а в перспективі Дніпровський канал мав забезпечити навіть прямий водний шлях між Москвою і Києвом.

Перспектива того, що Київ, як і Москва, згодом стане «портом п'яти морів», імпонувала партійно-радянському керівництву УРСР. Глибоководною дніпровською магістраллю планувалося перевозити великотонажним флотом руди, метал, зерно, будівельні матеріали. Так, транспортування усієї продукції Дніпровського гірничозбагачувального комбінату в обсязі 11 млн тонн на рік передбачалося повністю здійснювати водним шляхом по Дніпру [69, арк. 125 – 128].

У подальшому масштабні роботи з «перетворення природи» планувалося розпочати і на облаштуванні водного шляху, який мав з'єднати Чорне море з Балтійським (Дніпро – Прип'ять – Яселда – Шар – Німан). Відстань від Херсону до Клайпеди, згідно з планами проектувальників, мала стати втричі коротшою, а собівартість перевезень цим водним шляхом – удвічі нижчою, ніж залізницею [196, с. 276].

При цьому проектні напрацювання щодо спорудження гідровузлів фактично враховували інтереси тільки енергетичної галузі, а потреби річкового транспорту залишалися поза увагою [337, с. 13]. На майбутні ускладнення у роботі річкового транспорту на Дніпрі у зв'язку з будівництвом потужних гідроелектростанцій та відомчими неузгодженнями відразу після оприлюднення проектів вказували як місцеві, так і республіканські органи влади.

Так, заступник голови Херсонського облвиконкому Д. Іванченко у лютому 1956 р. у листі до керуючого справами Ради Міністрів УРСР Я. Сирченка вказував, що для здійснення перевезень Каховським водосховищем не було жодного судна класу «О» (озерні), призначеного для плавання в умовах такого водосховища. Тобто фактично у зоні Каховського водосховища не було флоту, придатного для перевезень зерна, овочів, будматеріалів [396, с. 12 – 13].

Це підтверджував і начальник Дніпровського річкового пароплавства М. Бобровніков. Він неодноразово звертався до уряду республіки, вказуючи зокрема на те, що протягом 1950 – 1955 рр. для пароплавства було збудовано 57 колісних пароплавів потужністю 210 кінських сил, з яких лише 27 були придатні до використання на ділянках вище Києва, а решта була зайва і не могла використовуватись на Дніпрі й на малих річках. В той же час на їх утримання щороку витрачалося понад 600 тис. крб [2, арк. 24 – 25].

І в подальшому зростання обсягів перевезень річковим транспортом по Дніпру лишалося також значно нижчим від очікуваного. В основі своїй це було пов’язано із невідповідністю технічної бази річкового транспорту новим умовам судноплавства на Дніпрі, які докорінно змінилися у результаті будівництва каскаду гідровузлів. Фактично, це ще раз продемонструвало непродуманість масштабних господарсько-економічних проектів радянської доби, в тому числі й на річковому транспорті [318, с. 242].

У першій половині 1960-х рр. у Дніпровському пароплавстві на балансі ще перебувало 30 буксирних пароплавів, які було дорого утримувати, і які потребували консервації. Адже каскади водосховищ створили нові умови річкового судноплавства і так змінили режим Дніпра, що тепер ці судна за своєю конструкцією та призначенням вже не могли використовуватися у середній та нижній течіях Дніпра [3, арк. 66].

Єдиним виходом для налагодження регулярного ефективного вантажопотоку по Дніпру було якнайшвидше завершення будівництва

каскаду гідроелктростанцй та поповнення річкового флоту суднами озерного типу. Економічні розрахунки показували, що це дозволило б знизити собівартість вантажоперевезень мінімум удвічі [4, арк. 110 – 117]. Проте ця вкрай потрібна модернізація розтяглась на довгі десятиліття.

Однією з гострих соціально-економічних проблем під час спорудження водосховищ стало переселення людей із зони затоплення. При виборі місць для переселення переважав принцип «економічної доцільності», згідно з яким людей переселяли без їхньої згоди на визначені органами влади території. Недостатньо повно проводилася роз'яснювальна робота, значні недоліки мала система виплати компенсацій за втрачені садиби, що дуже утруднювало відновлення господарств, яке ставало справою самих переселенців. Господарське влаштування представників пільгових категорій відзначалося формальним підходом з боку владних інстанцій [320, с. 16].

Спорудження водосховищ спричинило значне скорочення кількості населених пунктів. Однак наявні у науковій літературі дані про кількість затоплених сіл, важливих об'єктів і число переселенців є досить суперечливими. У працях сучасної дослідниці Н. В. Горло наводяться дані про затоплення понад 3 тис. сіл і про те, що близько 3 млн сільських мешканців придніпровських сіл залишили свої понад 500 тис. садиб [321, с. 221 – 231].

Кожен власник садиби, котрий переїжджав на нове місце проживання, повинен був звільнити свою ділянку від дерев, щоб не заважали майбутньому судноплавству. Приватні будинки й подвірні споруди господарям доводилося розбирати самим – за це їм була мізерна компенсація [317, с. 2].

Внаслідок затоплення значних втрат зазнала гуманітарна сфера, передусім, від знищення таких історичних пам'яток, як дніпровські пороги та недосліджені пам'ятки скіфсько-козацького часу. Зруйновано і затоплено понад 2500 релігійних храмів, майже 3 тис. шкіл, приблизно стільки ж бібліотек і музеїв. Було затоплено понад 10 тис. цвинтарів і більше 5 млн

могил на них, внаслідок чого майже 15 млн громадян України не можуть відвідати місця поховання своїх родичів [432, с. 28].

Газета «Запорізька правда» писала: «Серед тисяч пам'яток історії та археології пішли під воду сім із восьми Запорозьких Січей. Як нагадування про затоплене село Гусинці посеред Канівського водосховища підноситься храм перетворення Господнього. Церкву побудували в 1822 році. При будівництві в розчин для міцності додавали гусячі яйця, завдяки чому залишки храму збереглися до наших днів, не зважаючи на те, що майже 40 років простояли у воді» [317, с. 2].

У 1958 р., коли у Каховському водосховищі рівень води досяг «нормального підпірного горизонту», відомий письменник і режисер Олександр Довженко писав: «Протягом усієї зими піднімалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера. А навесні, коли по всіх притоках із верхів'я рушив лід, а за льодом величезна повінь – весь Дніпровський Низ від Запоріжжя до Каховки відразу став невпізнанним. Пішов під воду запорізький Великий Луг, потонули навіки старі хрести на дідівських кладовищах. Зникли річки Підпільна, Скарбна... Народилося море, безкрайнє, з неосяжним морським горизонтом. Геологічне диво!.. На дні якого затонуло навіки дитинство» [317, с. 2].

Чимало недоліків допускалося при плануванні на нових місцях перенесених із зони затоплення населених пунктів. Так, село Золота Балка Херсонської області на новому місці було розтягнуте вздовж водосховища на 3,7 км [489, с. 20]. Крім відходу від традицій забудови, це ще вимагало й зайвих затрат на продовження комунікацій.

На сторінках журналу «Вітчизна» письменник О. Дмитренко писав: «Чи втямки було сталінському ентузіастові, що ніякі сонцесяйні й зореносні Дніпрельстани не владні замінити й не замінять ніколи того, що для народу, для його історичної пам'яті становило багатовікову святість, невмирущу славу, думу, пісню, саму душу його. А то таки справді так – незнищенний

дух цілих поколінь увібрала в себе незборима вольниця, непохитна демократична «козацька республіка» за порогами, де підпирали небо раменами тисячолітні дуби-велетні й звідки веслували аж до Царгорода на швидких чайках, дубах і байдарках зірвиголові й вусаті відчайдухи-козаки» [351, с. 136].

Казенний підхід до планування нових сіл відзначав О. Довженко, побувавши у 1955 р. на Херсонщині. Його неприємно вразило, що село Мала Каховка Каховського району було збудоване фактично без центру з трьома витягнутими в довжину вулицями. Такими ж прямими, як по нитці, вулицями було забудоване й село Покровське Білозерського району. Своє ставлення письменник висловив такими словами: «Це «нововведення» – вистроювати нові будинки «в струнку» – йде, очевидно, від спрощеного розуміння критики старого українського села з його найчастіше вузькими, кривими вулицями, вуличками, що виникли стихійно, без будь-якого видимого планування» [356, с. 14].

Про громадські настрої та сприйняття жителями затоплених сіл заходів з переселення можна судити зі спогадів очевидців. Житель села Сагунівка Черкаського району на Черкащині І. Жученко, згадуючи затоплення придніпровських сіл Кременчуцьким водосховищем, зазначав, що «люди, за війну і попередні, не менш руйнівні десятиліття в історії України так звикли до експериментів над собою, що сприйняли все покірно. У 1956 році людей вивезли в поле, поставили там столи, і кожен тягнув собі номерка, де кому поселитися. Кілька кутків із обох сіл переселили у Кіровоградську та Миколаївську області. Люди були дуже проти. Багато хто потім купив хату в Сагунівці й повернувся.

Всі дворища об’їжджали уповноважені, описували, що є в кожному дворі. Усе це потім оцінили, видали кошти на будівництво. Самому не віриться, що за три роки збудували нове село на рівному місці. Так само забудовувалося все від Черкас до Світловодська, а пізніше – і Канівське

водосховище споруджували. Люди вдень ходили на роботу, а вечорами – пішки за 3–5 кілометрів – на будівництво. Держава осторонь не стояла: підвозили шифер, камінь, ліс везли аж із Сибіру. Працювали і приїжджі бригади. Людські ж хати будувались так: спочатку робили фундамент, а потім розламували свої хати, а будматеріали перевозили до нових. Жили в цей час де прийдеться, тож побудуватись треба було буквально за літо. Працювали толоками – і старі, й малі. Мазали в день одночасно по 30 – 50 хат. Нові помешкання отримали навіть покійники – спеціальна бригада викопувала і переносила на нове місце могили» [451, с. 6].

Роботи з перенесення населених пунктів і переселення людей планувалися без належних економічних розрахунків, внаслідок чого порушувалися терміни їх виконання і завдавалися матеріальні і моральні збитки населенню. Про це свідчать численні факти, зокрема в Чигиринському районі Черкаської області, багато сіл якого потрапили в зону затоплення Кременчуцьким водосховищем.

Підготовка до переселення сіл тут розпочалася у 1956 р. після прийняття постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР № 74/33 від 31 грудня 1955 р. «Про переселення населення і перенесення будівель і споруд у зв’язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». Відповідні постанови на її виконання були прийняті на обласному і районному рівнях.

Оцінкою вартості будівель і споруд, які знаходилися в зоні затоплення, займалася районна оціночна комісія. В її склад увійшли: представник райвиконкому (голова комісії), співробітники від районного відділу по будівництву в колгоспах, районного фінансового відділу і дирекції Кременчуцької ГЕС. Чигиринська районна рада народних депутатів затвердила склад комісії 1 лютого 1956 р.

Від самого початку не витримувалися терміни виконання робіт. У квітні 1956 р. ще не всі переселенці першої черги отримали офіційні повідомлення з відведенням садиб в натурі [573, с. 29 – 31]. Хоч терміни

переселення кожному окремому господарству повинні були оголосити не пізніше, ніж за шість місяців [461, с. 5].

Оскільки не всі переселенці могли самостійно перенести будинки чи побудувати нові, то були складені списки пільгових категорій. До них були включені інваліди праці, громадянської і німецько-радянської війн, сім'ї загиблих воїнів радянської армії і флоту, престарілі, одинокі громадяни. Кошти пільговим категоріям на будівництво нових будинків виділялися державою. Площа будинків мала бути в межах санітарної норми, але не більше, ніж на старому місці. Будівництво здійснювалося Золотоніським будівельним трестом та районною міжколгоспною будівельною організацією за типовими проектами.

Як свідчать архівні документи, із 63 будинків, запланованих на 1956 р. для пільгових категорій, на 8 червня 1956 р. в районі розпочато будівництво фундаментів лише для 45 будинків. Не вистачало будівельних матеріалів – цегли, цементу, каменю, кваліфікованих робітників, вантажних автомобілів. Згідно з планом за весь період необхідно було збудувати 238 будинків для пільгових категорій. Однак в 1956 – 1957 рр. не було збудовано жодного будинку. І лише в травні 1958 р. було розпочато будівництво 57 будинків [573, с. 31 – 33].

Невдоволення населення викликало забезпечення будівельними матеріалами, організацію торгівлі якими було перекладено на колгоспи, які значно завищували державні ціни при реалізації будівельних та промислових матеріалів колгоспникам. Прикладом такої «торгівлі» може бути колгосп «Дніпро» (таблиця 5.3) [573, с. 29 – 37].

Відзначаючи негативні наслідки переселення, дослідники визнають і деякі позитивні аспекти. Зокрема те, що люди отримували житло, для зведення якого використовували нові, якісніші матеріали – шифер і черепицю, будинки були більш просторими, а населені пункти сплановані і впорядкованіші [321, с. 237].

Таблиця 5.3

Дані про ціни на будівельні матеріали для будівництва при переселенні із зони затоплення (колгосп «Дніпро» Чигиринського району)

Будівельні матеріали	Державна ціна	Ціна для колгоспників
Ліс	41 крб за 1 куб. метр	120 крб за 1 куб. метр
Сосна	92,5 крб за 1 куб. метр	276 крб за 1 куб. метр
Дуб	125,5 крб за 1 куб. метр	291 крб за 1 куб. метр
Цемент	400 крб за 1 тонну	470 крб за 1 тонну

Незважаючи на віддаленість в часі розроблення і реалізації «сталінського плану перетворення природи», зведені тоді гідротехнічні об’єкти на Дніпрі дедалі негативніше позначаються на довкіллі значної частини України. Більшість ГЕС дніпровського каскаду збудовані у 1960 – 1970-х рр., а Дніпрогес – у 1932 р.

Крім суто екологічних проблем, спричинених будівництвом гідрокаскаду, сьогодні гостро стоїть питання й техногенного характеру, оскільки гідростанції застарілі, а їх обладнання практично не обновлювалося. У 1996 р. розпочато поетапну модернізацію дніпровських ГЕС, яка має закінчитися у 2017 р., після чого очікується збільшення їх потужності на 400 МВт.

На початку 2000-х рр. загальна потужність української гідроенергетики становила 4600 МВт – близько 8 % загального виробництва електроенергії в державі [539, с. 2]. Основні ж обсяги електроенергії в Україні виробляються на атомних (понад 48 %) і теплоелектростанціях (близько 46 %) (таблиця 5.4) [508].

Серед пов’язаних із економічними чинниками екологічних наслідків соціалістичних експериментів над природою, започаткованих масштабним «сталінським планом», найактуальнішою проблемою стало порушення

екостабільності, викликаної спорудженням та експлуатацією каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі.

Таблиця 5.4

Потужність електростанцій та виробництво електроенергії в Україні у 2014 р.

Електростанції	Потужність електростанцій, тис. кВт	Виробництво електроенергії, млн кВт·год	**%**
у тому числі:			
теплові електростанції	35334,4	83548,8	45,7
атомні електростанції	13835,0	88389,1	48,4
гідроелектростанції	5850,7	9318,3	5,1
вітрові електростанції	411,4	1130,2	0,6
сонячні електростанції	411,2	429,0	0,2
Усього:	55842,7	182815,4	

Дніпровські водосховища стали причиною багатьох негативних явищ, і тому нагальною проблемою загальнодержавного значення є вирішення питання про доцільність подальшого функціонування гідрокаскаду на Дніпрі [578, с. 12 – 21].

Щодо цього у сучасній науці існує дві концепції нейтралізації згубного впливу техногенної «спадщини» «сталінського плану перетворення природи». Одна з них – демонтаж гребель і дамб та спуск води з водосховищ, яку обґрунтовують вчені Інституту проблем природокористування та екології НАН України. На основі попередніх розрахунків вони доводять, що ліквідація дніпровських водосховищ забезпечить стабільне функціонування річкової екосистеми. В обіг будуть повернуті затоплені площі земель для

сільськогосподарського використання, зросте ефективність рибного господарства, відновляться заплавні екосистеми, поліпшиться забезпечення питною водою населення. Важливим вбачається висновок Інституту про те, що відповідно до економічного аналізу збитки від використання водосховищ впродовж тривалого часу значно перевищують прибутки.

На користь такої концепції вчені звертаються до світового досвіду, зазначаючи, що загальний напрям вирішення сучасних басейнових екологічних проблем полягає у припиненні будівництва та демонтажі великих водосховищ. У США, наприклад, протягом останнього десятиліття демонтовано 350 дамб [576, с. 2; 577, с. 26 – 48; 579, с. 83 – 91].

Протилежне бачення шляхів розв'язання проблеми мають науковці іншої наукової установи – Українського науково-дослідного інституту водогосподарсько-екологічних проблем. Вони у своїх працях доводять неприпустимість демонтажу гідроспоруд і спуску дніпровських водосховищ, оскільки тільки у Київському водосховищі акумульовано понад 90 млн кубічних метрів радіоактивного мулу (330 тисяч залізничних вагонів). У світовій практиці немає аналогів і технологій утилізації таких відходів [335, с. 1; 600; 601, с. 61 – 66; 602].

Гідробудівництво, яке розгорнулося на півдні України у 1950-х рр., відкривало перспективи остаточного усунення впливу посухи та суховіїв та економічного розвитку цього району. Все це допомагало відновлювати родючість ґрунтів, зміцнювати кормову базу тваринництва. Водночас варто зауважити, що, незважаючи на масштабне зведення зрошувальної мережі, вона у багатьох аспектах виявлялася неефективною, оскільки економічна необґрунтованість мала місце не тільки при плануванні та здійсненні різних видів меліоративних робіт, а й при використанні, зокрема, осушених колишніх заболочених земель.

Наприклад, у 1959 р., як відмічалося в довідці головного управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР від 4 квітня 1960 р., у

Сумській області вкрай незадовільно освоюються осушені землі. Незважаючи на щорічні затрати коштів на капітальний і поточний ремонти осушувальних систем, великі площі уже підготовлених земель все ще перебувають під непродуктивними сінокосами і пасовищами. Особливо незадовільно використовувались осушені землі під однолітніми сільськогосподарськими культурами, яких на початку 1960 р. з 34 тис. га осушених земель використовувались під ріллю лише 1,9 тис. га [29, арк. 41 – 42].

На зрошуваних землях під посіви використовувалися малоефективні в умовах зрошення сільськогосподарські культури, що знижувало економічну доцільність зрошення та його ефективність. Так, у 1956 р. лише 45,7 % земель Кам'янської державної зрошувальної системи в Дніпропетровській області були використані під посіви зернових [20, арк. 3].

Таким чином, здійснення в Україні заходів, накреслених «Великим планом перетворення природи», з економічної точки зору мало як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних, безумовно, слід віднести створення розгалуженої мережі полезахисних лісонасаджень, що дозволило значно пом'якшити, передусім у степових районах, згубний вплив суховіїв і піщаних бур, зменшити втрату вологи і в цілому підняти продуктивність сільськогосподарського виробництва. Принагідно слід зазначити, що практика створення полезахисних лісонасаджень в Україні започаткована ще з XIX ст.

Серед позитивних економічних аспектів природоперетворювальної програми, пов'язаних із будівництвом дніпровського гідрокаскаду – виробництво електроенергії, перевезення річковим транспортом вантажів без перевантаження, акумулювання водних ресурсів та використання їх для зрошення, а також для потреб промисловості і населення. Наявність водосховищ та магістральних каналів дало змогу розв'язати проблему забезпечення водою вододефіцитних районів Криму і Донбасу.

Проте негативні економічні наслідки безпрецедентного втручання в природу переважають позитивні. Навіть при реалізації такого виправданого природоохоронного заходу, як лісонасадження, було допущено економічні втрати. Їх причиною стала організаційна неузгодженість при плануванні та виконанні робіт, низька професійність залучених працівників, брак фінансових та технічних ресурсів. Особливої шкоди і збитків завдало нав'язування антинаукових технологій та рекомендацій («лисенківщина»), наслідком чого стала недостатня ефективність роботи – низька приживлюваність та загибель посадкового матеріалу. Значної економічної шкоди завдали волюнтаристські дії радянського керівництва щодо припинення полезахисних лісонасаджень, ліквідації спеціалізованих лісомеліоративних підрозділів.

Та найбільші негативні економічні наслідки мало позначене гігантоманією будівництво потужних гідровузлів на Дніпрі. Спорудження гігантських водосховищ призвело до затоплення і безповоротного вилучення із сільськогосподарського обігу величезних площ родючих земель. Значні території опинилися в зоні підтоплення. Великі фінансові витрати понесла держава і тисячі жителів у зв'язку з переселення на нові місця населених пунктів, господарських і соціально-культурних об'єктів.

Гідротехнічне будівництво, пов'язане зі зведенням ГЕС, виявилося сильним чинником антропогенного впливу на водойми. Екосистеми річок і озер при експлуатації ГЕС зазнали негативних змін у гідробіологічному режимі, якості води та рибопродуктивності. У зв'язку з цим дуже актуальним вбачається комплексне вивчення екосистем водойм, зарегульованих гідроелектростанціями.

Зі створенням дніпровських водосховищ зросли витрати на укріплення берегової лінії, розчистки фарватеру, проведення природоохоронних заходів. Знизилася продуктивність риборозведення.

З часом все більше посилилюється ризик небезпеки руйнування гребель та інших гідротехнічних споруд у зв'язку з їх старінням. Значних коштів потребують перманентні ремонтні та модернізаційні роботи на об'єктах гідроенергетики, а також меліорації і судноплавства.

Негативні чинники, що стали наслідком реалізації закладеної в «сталінському плані» ідеологізованої концепції гігантоманії та ігнорування законів природи, не тільки не втрачають своєї актуальності, а й навпаки – призвели до того, що сучасне суспільство балансує на критичному порозі екостабільності.

5.2 Вплив соціалістичних експериментів на довкілля

Комплекс заходів, передбачених постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р. «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництві ставків і водойм для забезпечення високих і сталих врожаїв у степових і лісостепових районах Європейської частини СРСР» [204], у суспільно-політичному житті того часу з подачі компартійних ідеологів отримав назву «сталінського плану перетворення природи». Безпрецедентна за своїми масштабами комплексна програма регулювання природи мала за мету змінити кліматичні умови на великих територіях Радянського Союзу і завдяки цьому домогтися підвищення продуктивності сільського господарства.

Основу плану, як відомо, складали насадження лісових смуг, які за задумом розробників повинні були перегородити дорогу суховіям і змінити клімат на площі в 120 млн гектарів, що дорівнює територіям Англії, Франції, Італії, Бельгії та Нідерландів разом узятих. Тому центральне місце в плані займало полезахисне лісорозведення і зрошення. Розрахований на період 1949 – 1965 рр. проект передбачав створення 8 великих лісових державних

смуг в степових і лісостепових районах загальною протяжністю понад 5300 кілометрів і розгалуженої мережі місцевих лісосмуг.

«План перетворення природи», окрім полезахисних лісонасаджень, передбачав також значний обсяг меліоративних робіт із осушення та зрошення земель, регулювання річок і поверхневого стоку вод, закріплення пісків і ярів тощо. Для цього в Україні, переважно в південних степових районах, планувалось здійснити комплекс гідротехнічних, культуртехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних та інших меліоративних заходів з метою регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості.

Невдовзі «план перетворення природи» був суттєво доповнений. Крім полезахисних положень рішеннями союзного уряду було заплановано спорудження гігантських гідроелектростанцій на великих ріках Радянського Союзу. Складовою частиною цих додаткових положень природоперетворювального плану стало спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі.

Безумовно, реалізація таких уперше розроблених у світовій практиці масштабних заходів не могла не позначитися на стані довкілля. Час показав, що виконані на так званих «великих будовах комунізму» роботи мали як позитивні, так і негативні наслідки для природного середовища. При цьому на сучасних оцінках цих наслідків помітно позначився вплив суспільно-політичних процесів, що відбулися останніми десятиріччями на пострадянському просторі, а відповідно – і певна дискусійність в наукових колах та серед громадськості.

У цьому контексті слушною видається думка вченого-географа С. В. Гришко, що з десталінізацією радянського суспільства і розпадом СРСР в Україні з’явилася стійка тенденція розглядати будь-які проекти, в тому числі й природоперетворювальні, що проводилися в сталінські часи,

виключно в негативній площині. Автор зазначає, що у науковій літературі ця думка панує і понині.

При оцінці історичного досвіду не беруться до уваги позитивні моменти, які були започатковані для покращення стану природного середовища і його захисту від стихійних явищ. Адже зазначений план тільки називався «сталінським», а насправді був створений (принаймні, лісомеліоративна його частина) провідними на той час вченими – географами, геоботаніками, ґрунтознавцями та фахівцями інших галузей науки, які спиралися на багатий історичний досвід, в тому числі й стосовно українського степу [334].

У другому розділі нашої роботи детально проаналізовано практичні й теоретичні напрацювання минулого щодо пом’якшення мікроклімату півдня України. Зазначено, що ідеї та проекти щодо полезахисних лісонасаджень, зрошення і використання дніпровської води в посушливих районах Криму зародилися ще у XIX ст. Вагомий внесок у цю справу зробили українські вчені й господарники-практики.

До позитивних наслідків впливу започаткованих наприкінці 1940-х рр. широкомасштабних природоперетворювальних заходів варто віднести те, що їх реалізація дозволила одержувати стійкі врожаї, значно нейтралізувати та пом’якшити негативні риси степового клімату, передусім такі, як суховії, коливання вологості, пилові бурі. Це дало змогу запобігти особливо важким кризам (схожим на ту, яка трапилась у 1890-х рр.) і певною мірою стабілізувати ситуацію [303, с. 25].

Початковий етап реалізації «плану перетворення природи» в Україні відбувався успішно, знаходив розуміння господарників і підтримку населення, насамперед щодо насадження полезахисних лісосмуг та здійснення заходів проти ерозії ґрунтів. У 1949 – 1952 рр. колгоспи і радгоспи республіки щорічно висаджували ліси на площі 66 тис. га або вдвічі більше запланованих показників [275, с. 138].

Якість сільськогосподарських угідь, захищених лісосмугами, помітно зросла – зменшилася ерозія, покращився водний баланс, і як наслідок, зросла врожайність полів. Ефект впливу посадки полезахисних лісових смуг на врожайність захищених ними полів забезпечував зростання врожайності зернових культур на 25 – 30 %, овочевих – на 50 – 70 % , трав – на 100 – 200 % [457].

Водночас «сталінський план перетворення природи», а ще в більшій мірі – практична його реалізація щодо полезахисних лісонасаджень, мав суттєві недоліки, викликані головним чином недостатнім урахуванням і розумінням регіональних особливостей степових екосистем, надмірною дрібною опікою в ході виконання намічених заходів. Розроблені і включені до «сталінського плану» заходи, спрямовані на зміну природи, а особливо – їх виконання в багатьох випадках залишали бажати кращого. Це було зумовлено низкою причин, в тому числі й політичних – змінами у верхівці радянського керівництва, відповідно – й до самого «сталінського плану» і природоохоронних проблем, браком коштів, недбалим ставленням місцевої влади та окремих господарств до поставлених перед ними завдань.

Весь цей комплекс причин призвів до того, що після 1953 р. «Великий план перетворення природи», який політично пов’язувався з іменем Й. Сталіна, передусім щодо полезахисних лісонасаджень, було згорнуто, і він так і не був доведений до логічного завершення.

В той же час некомпетентні, позначені синдромом гігантоманії, ідеї «приборкання» Дніпра (а в СРСР – й інших річок) в наступні роки набули розвитку та практичного втілення в каскаді дніпровських гідроелектростанцій і принесли та продовжують наносити чи не найбільшої шкоди довкіллю. Принагідно слід зазначити, що, крім Дніпра, жодна ріка Радянського Союзу не зазнала такого тотального «зарегулювання» в процесі «перетворення природи». Завдяки втіленню в життя ідей, закладених у «сталінському плані перетворення природи» і розвинутих його

наступниками, головна ріка України практично перетворилася на систему гігантських зарегульованих озер-водосховищ з усіма негативними наслідками.

«План перетворення природи» щодо полезахисних лісонасаджень, розрахований до 1965 р., був фактично згорнутий у 1956 – 1959 рр., що пояснюється передусім незацікавленістю особисто М. Хрущова в продовженні масштабних полезахисних заходів. Негативне і суб'єктивне ставлення радянського лідера до лісонасаджень завдало шкоди усьому лісовому господарству. Натомість визначене пріоритетним напрямом і здійснене без належного науково-практичного обґрунтування масштабне освоєння цілинних земель із часом мало катастрофічні екологічні наслідки, що змусило радянське керівництво переглянути ставлення до полезахисних лісосмуг.

На виконання вказівки нового радянського лідера М. Хрущова у 1953 р. було ліквідоване Міністерство лісового господарства СРСР, а лісове господарство передано в підпорядкування Міністерства сільського господарства і заготівель СРСР [181, 2]. Ліси на правах «пасинка» опинилися у веденні осіб, які не мали належної професійної підготовки та відповідної освіти. На одному із засідань колегії Міністерства сільського господарства і заготівель СРСР при розгляді питань лісового господарства тодішній міністр І. А. Бенедиктов у зневажливому тоні сказав: «Ліс ріс і буде рости без лісівників» [418, с. 117].

Організаційно підірвав лісонасаджувальну складову «плану перетворення природи» виданий 30 квітня 1953 р. міністром сільського господарства і заготівель СРСР наказ № 108 «Про припинення робіт зі створення державних захисних лісових смуг, дубових лісів промислового значення та про скасування обов'язкового для колгоспів і радгоспів державного планування лісопосадок», відповідно до якого призупинялися усі види захисного лісорозведення.

На місцях ліквідовувалися всі лісозахисні організації, скорочувалися посади агромеліораторів, а плани з лісонасаджень виключалися із загальної звітності всіх організацій. Багато лісосмуг було вирубано. Створені в 1949 – 1955 рр. 570 лісозахисних станцій були також ліквідовані [298, с. 6].

Волюнтаристський курс вищого союзного керівництва запопадливо підхопили на місцях. У Полтавській області облвиконком за рекомендацією першого секретаря обкому КП України Ф. Моргуна заборонив ставити скирти соломи, складувати мінеральні та органічні добрива на полях. Дозволялося розміщувати їх лише в лісосмугах, де спеціально для цього вирубували дерева.

Виконуючи це розпорядження, на Полтавщині колгоспи та радгоспи влаштовували в лісосмугах розриви довжиною 60 – 200 м через кожні 500 – 800 м, що було грубим порушенням полезахисних вимог. Розриви у лісосмугах перетворилися у своєрідні аеродинамічні труби, які сприяли видуванню землі та посівів, знижували урожайність сільськогосподарських культур. Лише в трьох районах Полтавщини – Полтавському, Карлівському та Машівському, такі розриви позбавили захисту 3600 га угідь [275, с. 490].

Натомість саме життя з часом переконувало у помилковості відмови від створення полезахисних лісосмуг. У 1984 р. на всі південно-східні райони України поширилася сильна посуха. У радгоспі імені Литвинова Слов’яносербського району Луганської області, на полях якого ще у 1950-х рр. була створена і збережена повна мережа полезахисних лісових смуг, озимі посіви на площі 1340 га збереглися повністю. Поряд же, в колгоспі імені Калініна, де площа щільних лісосмуг становила лише 1,1 %, було пошкоджено 84,9 % посівів озимих [275, с. 496].

Однак найбільшу користь давали лісосмуги тоді, коли їх повна мережа створювалася на значній території, а не лише в окремому господарстві. Територія одного колгоспу чи радгоспу з системою лісосмуг була лише незначною перешкодою у безлісому морі, яка не могла затримати великі

маси сухого повітря і повністю приборкати стихію. А поодинокі та щільні полезахисні лісосмуги не могли стримати наступу стихії та врятувати посіви від загибелі.

Крім того, практика також показала, що недоглянуті лісосмуги «крадуть» сніг на полях. Вони стають своєрідними нагромаджувачами снігу, який довго не тане і затримує проведення весняних сільськогосподарських робіт. Під час пилових бур у них та поряд з ними збиралася величезна кількість дрібнозему, на розвезення якого на поля витрачалося багато праці та коштів [275, с. 497]. Так, взимку 1951 р. у Приазов'ї пройшли сильні бурі зі швидкістю 16 − 18 метрів на секунду. Вони знесли слабкий сніговий покрив і почали видувати оголений сухий ґрунт. Сніг разом із видутим ґрунтом створював чимало перешкод, утворюючи чорні кучугури заввишки до 1 − 1.5 метрів. Видування ґрунту і посівів озимих тривало й у весняні місяці [505].

З'ясовано також, що після волюнтаристського рішення про згортання робіт з реалізації планів масштабного лісонасадження тривалість та повторюваність пилових бур продовжувала збільшуватись, оскільки внаслідок багаторазового обробітку ґрунт все більше розпилювався і втрачав структуру. Наслідком припинення лісонасаджувальних робіт стало те, що зокрема в приазовських степах України з 25 років (1952 – 1977 рр.) 16 років були з пиловими бурями. Одна така буря, за даними науково-дослідних установ республіки, виносила з кожного гектара ріллі в середньому до 350 тонн родючого ґрунту, завдаючи непоправної шкоди господарствам степової зони.

Характерно, що найсильніші пилові бурі спостерігаються найчастіше в одних і тих же південних районах, де знаходиться майже 15 млн га орних земель. В цілому зона вітрової ерозії охоплює 40 % усіх орних земель республіки з найродючішими ґрунтами [275, с. 472]. Взагалі ж за 80 років в Україні довелося пережити різні за силою засухи, спеку, суховії, пилові бурі,

зокрема в хронологічних рамках досліджуваного нами періоду – 1950, 1951, 1953, 1954, 1956, 1957, 1958, 1963 роках (усього 28 років з 80 або 35 %) [250, с. 76].

Своєрідним відлунням недолугої політики щодо полезахисних лісонасаджень стали значні втрати внаслідок вітрової ерозії, що не зустрічала перешкод на своєму шляху. Небезпечним стихійним явищем залишалися пилові бурі. Найбільшої шкоди пилові бурі завдають сільськогосподарським угіддям Запорізької, Кримської, Херсонської та деяких інших областей з розораністю території 60–70 і більше відсотків. Це наочно ілюструє Херсонщина, де на початку 1980-х рр. лісгоспзагами Херсонського міжобласного управління лісового господарства було здійснено обстеження та облік еродованих земель на території Держлісфонду. В результаті було виявлено понад 57 тис. га земель, які зазнали вітрової ерозії, та 5808 га – водної ерозії [345, с. 240].

Негативні наслідки припинення лісонасаджень проявилися у 1960 р. під час пилової бурі, яка охопила десять південних областей України. Тоді було нанесено шкоди майже 1 млн га озимих посівів, з яких повністю загинуло і було пересіяно 600 тис. га посівних площ колгоспів і радгоспів. Ця пилова буря завдала збитків на суму понад 100 млн крб (у цінах 1960 р.) [275, с. 473].

У 1965 р. через пилові бурі в Приморському районі Запорізької області зернові культури пересівали чотири рази. «Чорні бурі» виникали у безсніжні зими з морозами, коли земля була сухою, або навесні, коли поля ще не були захищені рослинністю. Ліс міг би пом’якшити це негативне явище, але в степу його було мало. В таких умовах вітер, не зустрічаючи на своєму шляху перешкод, відривав частки землі, піднімав їх у повітря і переносив на значну відстань.

Взимку 1969 р. під час «чорної бурі», яка охопила вісім степових та лісостепових областей України, величезна кількість пилу була занесена на

великі відстані – в райони Полісся і навіть Білорусії та Прибалтики. Після початку бурі в повітрі носився чорний пил. Це означало, що вітер підіймав у повітря багаті на гумус верхні шари ґрунту. Потім пил ставав сірим і нарешті – жовтим, бо вітер, зруйнувавши верхні родючі шари землі, у деяких господарствах почав видувати нижні безплідні горизонти.

У багатьох місцях незахищений ґрунт видуло на 5 – 12 см. Це при тому, що для утворення 3 см ґрунту в природі за сприятливих умов потрібно 250 – 300 років. За даними науково-дослідних установ України, при видуванні 1 см верхнього шару ґрунту на кожному гектарі врачається азоту 30 кг, фосфору 22 кг і калію 300 кг [275, с. 472].

Після бурі 1969 р. запаси гумусу в ґрунті значно зменшилися. Після кількох таких бур незахищений родючий шар ґрунту на значних площах міг бути втрачений повністю. Під час «чорної бурі» навіть вдень доводилось вмикати світло через хмари пилу, який суцільною пеленою носився у повітрі і закривав сонце. Дихати було важко, багато людей захворіли пиловою пневмонією. Внаслідок бурі землею засипало велику кількість каналів, шляхів і поодиноких щільних лісових смуг [275, с. 473].

У 1960 та 1969 рр. в епіцентрі «чорних бур» на полях, не захищених лісосмугами, ураганний вітер видував слаборозвинуті й заносив дрібноземом добре розвинуті посіви озимих. Ці приклади підтверджують масштаби збитків, яких завдали ґрунтам і посівам господарств України лише ці дві «чорні бурі».

У середині 1960-х рр. після катастрофічної за наслідками пилової бурі 1960 р. і наступних посух стало очевидно, що ці явища, а також поширення водної і вітрової ерозії набувають характеру загальнодержавного лиха, і що заходів, які вживалися органами влади, було вкрай недостатньо.

Намагаючись виправити наслідки волюнтаристських рішень очолюваного М. Хрущовим партійно-радянського керівництва, уряд Української РСР у 1967 р. прийняв постанову «Про невідкладні заходи по

захисту ґрунтів від ерозії», яка на деякий час дещо змінила ставлення до полезахисного лісонасадження. В Україні було відновлено ліквідовані за часів М. Хрущова 32 лісомеліоративні станції і кілька десятків лісомеліоративних дільниць, які за рахунок бюджетних коштів створювали лісосмуги та лісонасадження на схилах ярів, в пісках, по берегах річок і водойм.

Лісомеліоративні станції й інші лісогосподарські підприємства одержали значну кількість техніки та кошти на капітальне будівництво. Відповідно до цієї постанови інститут «Укрземпроект» та його підрозділи на місцях склали Генеральну схему протиерозійних заходів, у якій було передбачено довести площу полезахисних лісосмуг до 494,3 тис. га, хоча це було на 368 тис. га менше, ніж передбачалося «планом перетворення природи», прийнятим у 1948 р. [274, с. 138].

Після пилової бурі 1969 р. уряд Української РСР вирішив прискорити створення повної системи лісосмуг. 23 січня 1970 р. було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР «Про створення закінченої системи захисних лісонасаджень», яка передбачала збільшення обсягів лісомеліоративних робіт, а фактично – повернення до позитивного досвіду «плану перетворення природи». Цей курс було продовжено в наступні роки, і 1 листопада 1974 р. була прийнята вже спільна постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про додаткові заходи по посиленню боротьби з вітровою ерозією грунтів» [217].

У 1971 – 1975 рр. в Україні було посаджено 82,2 тис. га полезахисних лісосмуг, у 1976 – 1980 рр. – 32,6 тис. га, за 1981 – 1985 рр. – 18 тис. га, за 1986 – 1990 рр. – 21,7 тис. га [274, с. 139]. Всього за 20 років було посаджено 154,5 тис. га полезахисних лісосмуг. Однак ці обсяги робіт помітно поступалися за масштабами «сталінському плану перетворення природи» і не могли забезпечити завершення створення надійної системи полезахисного

лісонасадження. Адже тільки за 10 років (у 1950 – 1960-х рр.) в Україні було висаджено 440 тис. га полезахисних лісосмуг [556, с. 75].

Після 1985 р. щорічно саджали лише 2 – 2,5 тис. га лісосмуг, а останніми роками їх практично не створювали. Тому на сьогоднішній день на полях України немає закінчених систем полезахисних лісосмуг. Їх нараховується лише 440 тис. га [274, с. 139].

Аналізуючи екологічні наслідки реалізації «сталінського плану перетворення природи», варто зазначити, що, на відміну від програми полезахисних лісонасаджень, його гідроенергетична та гідромеліоративна складові були вразливіші й недосконалі, оскільки при розробці мали місце волюнтаризм, поверховий підхід і недостатнє обґрунтування можливих екологічних наслідків.

Розробники проекту не врахували, що при виконанні гідромеліоративних робіт зміна умов стоку та випаровування зі схилів і поверхні сільськогосподарських угідь неминуче спричинять зміну водного режиму річок, оскільки річковий стік є невід'ємною складовою водного балансу. Це питання є одним із найскладніших в гідрології, оскільки його вирішення потребує знання, всебічного врахування і ретельного аналізу усіх аспектів взаємозв'язків у природі, для розкриття яких необхідні точні й доказові розрахунки.

Створені на виконання «Великого плану перетворення природи» водогосподарські об'єкти і розвиток системи зрошувального землеробства на півдні України значно ускладнили гідрогеолого-меліоративну обстановку на цій території. Зроблені без належної ретельності й відповідальності прогнозні розрахунки визначення швидкості й тривалості підйому ґрунтових вод не справдилися.

Так, вже в перші роки експлуатації однієї з найбільших в колишньому Радянському Союзі іригаційної споруди на півдні України – Північно-Кримського магістрального каналу і Краснознам'янської зрошувальної

системи – відбувся значний, не передбачений розробниками, підйом рівня ґрунтових вод, який спричинив підтоплення земель не тільки на зрошуваних масивах, а й на прилеглих територіях і в населених пунктах. Збитки від підтоплення тільки у Херсонській області становили понад 10,3 млн крб [259, с. 69 – 78].

Великої шкоди сільському господарству і усьому довкіллю України завдало створення «рукотворних морів» – водосховищ дніпровського гідрокаскаду, які затопили 709,9 тис. га земель, з них 197,6 тис. га – піщаних та непридатних для використання, 216,5 тис. га – лісів і дрібнолісся, 177,6 тис. га – сінокосів, пасовищ, 73,2 тис. га – орних земель, садів, садиб. Продуктивні землі займали близько 30 % затоплених територій [559, 69]. Відмову зменшити площі затоплень проектні установи пояснювали тим, що це знизить виробіток і потужність гідровузлів.

Негативним наслідком стали підтоплення, обвалення берегів і утворення мілководь. Через малу проточність води в дніпровських водосховищах повсюдно спостерігається її «цвітіння», заходи по боротьбі з яким є неефективними. Зменшився видовий і якісний склад тваринного і рослинного світу. Заходи з урятування фауни не мали системного характеру [320, с. 15].

Проектанти дніпровського гідрокаскаду не брали до уваги, що Дніпро є третім за величиною транскордонним водотоком Європи після Дунаю і Волги. Після створення гідрокаскаду стік Дніпра виявився зарегульованим численними водосховищами, ставками, каналами, греблями і шлюзами (усього в басейні Дніпра створено 564 водойми).

Внаслідок цього у зоні їхнього впливу сформувалися ділянки постійного стояння ґрунтових вод і підтоплення. Замулення малих річок і втрата ними дренуючої здатності стали причиною систематичного підтоплення від 400 до 700 населених пунктів і 60 – 200 тис. га сільськогосподарських угідь. Екологічної шкоди завдає й те, що в басейні

Дніпра надмірно розвинена гірничодобувна промисловість, невід'ємною частиною якої є шламовідстійники і хвостосховища, навколо яких формуються зони підтоплення, сольового забруднення повеневих і підземних вод [559, с. 69].

При будівництві Каховського водосховища було затоплено, зокрема, унікальні за своєю врожайністю і природними ландшафтами Кінські плавні [376, с. 384]. Цей природний комплекс – заплавна тераса Дніпра, яка розширюється до 20 км і займає близько 80 тис. га між Дніпром і його притокою річкою Кінська (Кінка, Конка), здавна називалась у народі «Кінські плавні» або «Великий Луг» [281; 407, с. 155]. Нині ця територія майже повністю затоплена водами Каховського водосховища.

Затоплення Кінських плавнів з їх лісами, озерами, старицями та протоками є класичним прикладом бездумного втручання людини в природу. Під водою опинилися десятки населених пунктів та орієнтовно 30 тис. га родючої землі, зникло понад 60 дрібних річок і озер. Ліквідовано цілий ландшафтний регіон, біокомплекс – регулятор місцевого клімату, унікальний біофільтр, неоціненна комора природних ресурсів (рибних, рослинних, мисливських тощо) [309, с. 3].

Невдовзі після введення в дію водосховищ на Дніпрі різко зрослий спочатку вилов риби згодом пішов на спад. І це при тому, що ще 24 грудня 1949 р. ЦК КП(б) України і Рада Мінстрів УРСР прийняли спільну постанову «Про міри по збільшенню рибних запасів Дніпра і його приток». Цією постановою передбачалось створити 7 місцевих і 2 республіканські заказники (Усть-Прип'ятський і Середньо-Дніпровський). Але після спорудження Каховської та Кременчуцької ГЕС було перекрито хід на нерест осетровим, якими раніше славилось Дніпро. Крім того, під загрозою зникнення опинились і інші прохідні та напівпрохідні види риб [267, с. 51].

У Дніпрі та його притоках зовсім зникло чимало поширених раніше видів типових річкових риб, зокрема – лосось, чорноморсько-азовський

осетер та оселедець, білуга, шип, річковий вугор. Крім того, катастрофічно зменшилась чисельність стерляді, підуста, головня, в'язя, жереха, линка. Їх місце зайняли озерні форми – лящ (близько 40 % вилову), щука, сом, короп (свійська форма сазана, потрапила в річку зі ставкових господарств), плітка, окунь.

У сучасний період у Дніпрі продовжується поширення популяції «прибульців». Дедалі більше стає товстолобика та білого амуру, які потребують штучного підрощування малька. Все це – порушення річкової екосистеми, що викликало передусім «цвітіння» води, знищення природних нерестилищ. Значні втрати рибних ресурсів відбуваються через неможливість риби подолати потужні греблі під час її міграції до місць нересту, а також внаслідок загибелі риби, особливо малька, в гідроагрегатах гідроелектростанцій. Несприятливими факторами є також добове коливання рівня води, її забруднення та неефективність штучного риборозведення.

Встановлено, що під час проходження води через гідроагрегати дніпровських ГЕС знищується до 60 % фітопланктону та 15 % зоопланктону, ще 50 % зоопланктону травмується. Це негативним чином впливає на планктоноценоз водосховищ, викликає невпинну його деградацію [588, с. 14 – 19].

Внаслідок виконання передбачених «планом перетворення природи» меліоративних робіт загрозлива ситуація наприкінці 1950-х рр. склалася і в басейні Дністра. Як зазначав начальник Укрдержрибводу Ф. Осадчий у своїй інформації Раді Міністрів УРСР у березні 1960 р., внаслідок масового обвалування заплавних земель на Дністрі для сільського господарства, а також надто поганого догляду за нерестовими площами з боку рибогосподарських організацій, улови у Дністровському рибопромисловому районі зменшились, у порівнянні з довоєнними, у 10 разів [52, арк. 56]. Він з тривогою попереджував, що земля на протязі десятків кілометрів вище кордону Української РСР вся огороджена дамбами і перетворена на канал

майже до самої Дубосарської ГЕС. Таким чином, обвалування останніх нерестилищ пониззя Дністра остаточно позбавить рибу бази природного відтворення [52, арк. 55].

Дедалі більшого розповсюдження набували синьо-зелені водорості, максимальна кількість яких у дніпровських водосховищах спостерігається кожного року в липні-серпні. Товщина поверхневого шару водоростей коливалася від декількох міліметрів до 15 см. Сезонна «атака» синьо-зелених водоростей нищівна для біоти – сталої сукупності рослин і живих організмів на певній території поширення [576, с. 4].

Про поширення синьо-зелених водоростей в Кременчуцькому водосховищі чигиринська районна газета «Зоря комунізму» Черкаської області у 1973 р. писала: «... Весною і на початку літа водосховище вкриває синьо-зелена водорость. Її масове скупчення з часом створює острови довжиною 1 – 2 км і шириною півкілометра, по яких вільно можна кататися на лижах...» [518, с. 4].

В 1960-х рр. перед Інститутом гідробіології АН УРСР були поставлені завдання – винайти методи знищення синьо-зелених водоростей у водоймах і, зокрема, у Кременчуцькому водосховищі. Центром дослідження причин масового розмноження «зелені» стала Черкаська область. Адже саме тут, у Кременчуцькому водосховищі, найгостріше постала ця проблема. В районі с. Стецівка Чигиринського району було вирішено створити експериментальну науково-дослідну базу. На ці цілі в 1966 р. Чигиринський виконком передав Інституту гідробіології Академії наук УРСР у постійне користування земельну ділянку площею 101 га [574, с. 180]. Це територія правого берега Кременчуцького водосховища, між його основним дзеркалом і долиною річки Тясмин [572, с. 23 – 24].

До складу експедиції увійшли представники кількох інститутів АН УРСР: гідробіології, гідромеханіки, мікробіології, вірусології та інших, а також Московського науково-дослідного інституту біологічної техніки,

Київського науково-дослідного інституту комунальної гігієни, Одеського технологічного інституту харчової промисловості, Київського медичного інституту, інших наукових закладів [331, с. 3].

Вчені експериментальної науково-дослідної бази шукали методи регулювання біологічного забруднення («цвітіння») води у водосховищі та знищення синьо-зелених водоростей, які мають унікальну живучість. Під дією найсильніших хімічних засобів вони гинуть останніми, а відновлюються першими. В залежності від умов вони живляться або як рослини, або як тварини [518, с. 4].

В ході досліджень науковці дійшли висновку, що від багатьох традиційних методів боротьби з синьо-зеленими водоростями слід відмовитися, оскільки вони ефективні лише певний час і економічно необґрунтовані. Краще шукати шляхи їх переробки і використання. Працівниками Інституту гідромеханіки АН УРСР був сконструйований перший промисловий збирач синьо-зелених водоростей «СЗВ-1». Близько ста таких збирачів зможуть щороку добувати до 100 тис. тонн біомаси. Зібрану масу пробували використовувати в різних галузях переробної промисловості. Відправляли її і на заводи медичних препаратів. Згодом водоростями пробували удобрювати ґрунт на полях колгоспу «Прапор комунізму» Чигиринського району. Та виявилося, що у синьо-зелених водоростях багато білку. Неможливо було додавати їх у свіжому вигляді в корм птиці чи худобі, оскільки вони містять токсичні речовини [331, с. 3].

Наприкінці 1970-х рр. Інститут гідробіології АН УРСР координував роботу 45 наукових організацій СРСР, а його база на Кременчуцькому водосховищі набула всесоюзного значення. До результатів дослідження великий інтерес проявляли закордонні вчені з США, ФРН, Англії, Чехословаччини. Всі вони відзначали успіх у роботі радянських вчених і висловлювали думку, що розповсюдження синьо-зелених водоростей буде зупинено.

Державою були виділені необхідні кошти на будівництво неподалік порту Адамівка Чигиринського району дослідно-експериментального заводу з переробки водоростей. Згодом було збудовано головний корпус підприємства, будинок лабораторії, каналізаційно-насосну станцію, градирню, до Дніпра прокладено труби великого діаметра (по них мали перекачувати водорості).

Але, коли будівництво заводу було вже на завершальній стадії і розпочався монтаж обладнання, з невідомих причин Інститут гідробіології АН УРСР відмовився від нього. Його було передано Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР.

На думку керівника дослідно-експериментального заводу П. Г. Личка, ідея переробки синьо-зелених водоростей відпала як науково неспроможна. Якби вона була придатна, то Інститут гідробіології АН УРСР не полишив би цей задум [574, с. 180 – 185]. Проблема «цвітіння» Кременчуцького водосховища так і не була вирішена.

Ще однією екологічною проблемою, породженою реалізацією «плану перетворення природи», стало підтоплення прибережних територій. Відомо, що будівництво водосховищ на рівнинних річках, за аналогією з природними катаклізмами, відбувається за порівняно короткий проміжок часу, коли гребля перепиняє течію річки і призводить до заповнення річкової долини водою та підтоплення значних прибережних територій.

Таким чином, створення каскаду з шести дніпровських водосховищ спричинило значне підняття рівня поверхневих і ґрунтових вод впродовж 1 – 2 років і, як наслідок, призвело до затоплення 694,8 тис. га і підтоплення 93,5 тис. га прилеглих до Дніпра земель. Взагалі ж у СРСР на кінець 1950-х рр. було затоплено 4,2 млн. га сільськогосподарських земель, що за площею дорівнює освоєній за часів М. Хрущова цілині.

Підняття рівня води у Дніпрі негативно позначилося і на його притоках. Як зазначив член-кореспондент НАН України, директор Інституту

проблем природокористування та екології НАН України А. Г. Шапар, «річку Базавлук буквально силоміць закачують у Каховське водосховище. Тільки на Криворізькому напрямку вже немає Мокрої Сури, Домоткань, Самоткань, Саксагань у верхів'ях. Цвітіння води в малих річках стало буденним явищем» [261, с. 2].

Крім підтоплення земель внаслідок будівництва дніпровського каскаду гідроелектростанцій відбулося надмірне засолення значної території. При проектуванні водосховищ не було враховано, що це порушить динамічну рівновагу й призведе до переформування берегів – розмиву, сповзання або акумуляції відкладень.

За даними УкрНДІЛГА, вже на початку 1960-х рр. вздовж водосховища берегова смуга мала 40 яружно-балкових систем та багато окремих ярів. Через сильно зрізані діючими ярами береги, а також їх обвали внаслідок підтоплення, хвилебою та зсувів вузькі балочні заплави затоплювалися.

За висновками науковців, яружно-балкова мережа розросталася в напрямку вододілів і наносила значний збиток цінним угіддям, розмивала дороги [28, арк. 10 – 11]. При цьому відбувалося змивання плодоносних шарів ґрунту. Цьому сприяло також розкопування схилів. Наприклад, як це відбулося з полями колгоспу імені Леніна, які прилягали до балки Микитинської на Херсонщині. За пропозицією лісничого Гаврилівського лісництва Каховського лісгоспзагу П. А. Легкоступа необхідно було змінити нарізку полів та здійснювати оранку поперек схилів. Натомість колгоспи «Шлях комунізму» та «Зоря комунізму» заорювали прияружні вигони з метою збільшення посівної площі, що сприяло ерозійним процесам і розмиванню схилів [42, арк. 8].

У зв'язку з такими негативними наслідками створення дніпровських водосховищ у всі наступні роки доводилося здійснювати масштабні роботи, спрямовані на захист і збереження прибережних земель. На сьогодні системами інженерного захисту у прибережній зоні дніпровських

водосховищ захищено 290 тис. га земель. Водночас площа незахищених від затоплення територій (мілководь) на дніпровському каскаді складає 133 тис. га, майже 54 тис. га з них знаходяться в незадовільному екологічному стані, близько 48 тис. га підтоплених земель також доцільно захистити від шкідливого впливу вод [513, с. 97 – 114].

Підвищення урізу води в Дніпрі у верхніх б'єфах кожного із побудованих водосховищ призвело також до різкого і значного підняття відповідних місцевих базисів ерозії. Утворилась нова берегова лінія загальною протяжністю близько 3,5 тис. км. Третина периметру нового урізу води у водосховищах продовжує зазнавати активного руйнування денудаційними, особливо абразійними і ерозійними процесами, і потребує захисту.

На шести дніпровських водосховищах протягом періоду їх будівництва було зведено близько 315 км водообмежувальних дамб, які також виконують і берегозахисні функції; 88,39 км берегів ріки було закріплено. За період експлуатації дніпровських водосховищ усього закріплено 460 км берегів.

Негативні екологічні наслідки створення водосховищ даються взнаки і в сучасний період. Із загальної протяжності 3079 км берегів водосховищ дніпровського каскаду на сьогодні закріплено 857 км берегів (28 % периметру). Нейтральні (1110 км) і акумулятивні (120 км) береги захисту на потребують. Решта берегів (1047 км) відносяться до абразійних та ерозійних. Близько 300 км цих берегів потребують захисту різними видами берегоукріплень [360, с. 29 – 41]. Внаслідок руйнування берегів вже втрачено 6176 гектарів землі.

За останні 35 років у водосховища дніпровського каскаду надійшло понад 337 кубометрів продуктів руйнування берегів. Однією з причин такого явища є низька технологічна культура та безвідповідальність низових працівників сільського господарства. Так, лісничий Велико-Лепетихського лісництва Каховського лісгоспзагу С. З. Мойсеєнко у своїй доповідній

записці інформував начальника Херсонського міжобласного управління лісового господарства про те, що на території Велико-Лепетихського та Горностаївського районів найбільше піддається ерозії прибережна смуга Каховського водосховища із системою балок та ярів. Водночас, зазначав лісничий, частина господарських керівників та землекористувачів ведуть боротьбу з ерозією ґрунтів недбало і, навпаки, своїми діями сприяють інтенсивному розмиванню, обвалам та змивам родючого орного горизонту ґрунту. Наприклад, колгосп «Приморський» Горностаївського району (голова колгоспу Завізен) розорав балку Городницьку, що прилягає до земель колгоспу, і квадрат № 66 Держлісфонду з метою посіву трави. Ефект виявився негативним, розораний шар був змитий водою [42, арк. 7].

Намагаючись подолати негативні наслідки антропогенного впливу, уряд прийняв спеціальну постанову Ради Міністрів УРСР № 638 від 30 квітня 1960 р. «Про організацію боротьби з ерозією ґрунтів на території УРСР» [42, арк. 1]. Однак ефективного її виконання досягти не вдалося.

З 1932 по 1956 рр. в Українській РСР створювались прияружні та прибалкові лісові полоси. Проте на гідрографічній мережі лісомеліоративні роботи здійснювались в обмежених обсягах. На водозаборах, які використовувались сільським господарством, на той час ще не була завершена протиерозійна система лісових насаджень [486, с. 124]. У багатьох випадках посадки захисних лісових насаджень на ярах і крутосхилах не погоджувались із будівництвом гідротехнічних споруд по укріпленню ярів. В результаті цього в процесі подальшого розвитку ерозії захисні лісонасадження знищувалися [28, арк. 5].

Спорудження передбачених «сталінським планом перетворення природи» водосховищ дніпровського гідрокаскаду призводило до руйнування прилеглих до них земель і зумовлювало необхідність виконання великих обсягів протиерозійних робіт з обліснення змитих та розмитих ґрунтів. Такі роботи по берегах водосховищ здійснювалися відповідно до

технічних проектів, складених експедицією «Агролісопроект» ще у 1952 р. [43, арк. 14].

Однак, як показує вивчення, плани лісонасаджень хронічно не виконувалися. Як видно з наведених наступних даних (таблиці 5.5, 5.6) [42, арк. 2], навіть спеціалізовані лісові господарства не справлялися з планами заліснення прилеглої до водоймищ території, виконуючи їх на 74 – 78 %.

Захисні насадження по берегах Каховського водосховища відповідно до технічного проекту планувалося створити ще у період з 1956 по 1962 рр. та зайняти під них 5685 га. По берегах Кременчуцького водосховища роботи зі створення всіх видів захисних насаджень площею 4485 га мали були завершені у 1959 р. Проте зазначені плани були виконані на 51,8% (відповідно – 2323,38 га) [28, арк. 12; 269, с. 4].

Таблиця 5.5

Виконання плану заліснення територій, прилеглих до великих водоймищ (Каховського, Кременчуцького, Червоносільського), силами лісгоспзагів

План в га	Всього	1956	1957	1958	1959
2220	1713	60 га	300 га	641 га	501 га

Таблиця 5.6

Виконання плану заліснення прилеглих до каналу Сіверський Донець – Донбас силами лісгоспзагів

План в га	Всього	1956	1957	1958	1959
750 га	556 га	-	-	-	183 га

Плани з обліснення берегів дніпровських водосховищ не виконувались і у 1960-ті рр. Так, за звітами Головного управління лісогосподарства та лісозаготовок при Раді Міністрів УРСР, на початку 1961 р. при плані обліснення Кременчуцького водосховища 1023 га було обліснено 639 га,

Дніпродзержинського водосховища при плані облісненння 2327,9 тис. га обліснено лише 176 га [44, арк. 5].

Головними причинами того, що лісові господарства не справлялися з обсягами робіт, що ставилися перед ними, були несвоєчасне отримання технічного проекту на проведення облісненння водосховищ і відсутність достатньої кількості робочої сили (наприклад, на Кременчуцькому водосховищі усі роботи мало здійснювати одне Жовнинське лісництво). До того ж, площі, які підлягали облісненню, переважно були не придатними для використання тракторів та іншої техніки, що вимагало додаткової ручної праці.

Таке ж становище склалося і на Дніпродзержинському водосховищі, де також відчувалась відсутність робочої сили, оскільки Кишеньківське лісництво, яке мало здійснювати роботи з облісненння, займалось масовим переселенням жителів. А Солошинським лісництвом, якому було доручене рішенням республіканського керівництва виконання робіт з площею облісненння у 1093 га, не було вчасно організовано. Таким чином, щорічний обсяг облісненювальних робіт у 641 га лягав на одне Кишеньківське лісництво [44, арк. 6].

Хоча були й випадки, коли в авральному порядку плани робіт виконувалися і навіть перевиконувалися. Прикладом може бути проведення облісненння на Донеччині, де із загальної площі посіву та посадки лісу на каналі Сіверський Донець – Донбас було насаджено 75 га при плані 49 га, або 153,1 %, а на Артемівському водосховищі цього каналу насаджено лісових культур на площі 45,5 га, тобто на усій можливій до залісненння площі. На Грабівському водосховищі при плані 22 гектари було насаджено лісових культур на площі 32 гектари. А всього на водосховищах, при плані 67, було насаджено 77 гектарів, або 114, 9% [45, арк. 3].

Втручання людини у природне середовище в рамках «сталінського плану перетворення природи» негативно позначилося на екосистемах й

інших регіонів України. Важливою складовою цього плану було осушення земель, зокрема українського Полісся. Слід зауважити, що подібні наміри існували ще в довоєнний період. Навіть було підготовлено потужну осушувальну систему. Проте тоді реалізації цих планів у життя завадила війна.

«Великим планом перетворення природи» передбачалось за 15 років осушити близько 4 млн га, у тому числі в Українській РСР – 1897 тис. га. Генеральною схемою «перетворення» Полісся передбачалось будівництво 37 водосховищ і 2100 ставків, вирівнювання 24 тис. км рік, осушення 4810 тис. га боліт (в Україні – 1897 тис.), зведення 81 гідроелектростанції. На все це виділялось на 15 років 16,8 млрд крб (у т. ч. для України – 6,8 млрд крб) [28, арк. 10].

Проте вже невдовзі після початку масштабної кампанії з меліорації земель і осушення боліт, яка активно розгорнулася після 1948 р., виявилося, що всупереч очікуваним наслідкам на осушених землях укіс трав не збільшився, а навпаки – зменшився [493, с. 356]. Внаслідок надмірної широкомасштабної меліорації земель у басейні Прип’яті багато річок, особливо малих, були повністю або частково спрямлені і каналізовані. Руйнування торфового шару на великих осушених територіях (понад 1 млн га) призвело до формування напівпустельної зони з локальними виходами на поверхню пісків.

Меліоративна осушувальна діяльність спричинила значну зміну природних характеристик екосистеми українського Полісся. Внаслідок цього суттєво збідніло біорізноманіття регіону, було втрачено багато аборигенних видів, включаючи 31 вид судинних рослин і майже 20 видів наземних ссавців [559, с. 68 – 71].

У 1960 – 1980-ті роки була розпочата широкомасштабна осушувальна меліорація Полісся, яка зрештою призвела до екологічної катастрофи тваринного світу. Інтенсивна меліорація земель, направлена на підвищення

продуктивності Полісся, у багатьох випадках призвела до негативних наслідків для навколишнього природного середовища регіону. Внаслідок того, що більшість боліт Полісся було осушено й інтенсивно використано, значного негативного впливу зазнали не лише болота, а й прилеглі до них території. Зміни виявилися згубними як для екосистеми в цілому, так і для її складових, у тому числі риб та всіх видів диких тварин водно-болотного мисливського комплексу [471].

Неоднозначна ситуація складалася з впливом осушувальних робіт і в інших регіонах України. Ще у 1946 р., коли в українському селі лютував голод, з ініціативи М. С. Хрущова було розпочато економічно необґрунтовані роботи щодо освоєння заплав Дніпра, його приток Ірпеня, Остра та інших річок. В серпні 1947 р. ЦК КП(б) України і Радою Міністрів УРСР було прийнято спільну постанову «Про реалізацію завдань, поставлених тов. Сталіним по зрошенню земель посушливих районів Південної України», а вже 18 жовтня цього ж року приймається постанова «Про освоєння під зрошення і осушення заплави річки Ірпінь в Київській області», якою передбачалось охопити 2152 га (від села Казаровичі Вишгородського району до села Раковки Димерського району). А в подальшому планувалося охопити меліоративними роботами територію від села Раковки до села Дідовщина Фастівського району на площі близько 6,5 тис. га [59, арк. 5 – 14].

Вже в 1948 р. почались активні меліоративні роботи на Ірпені. А на початку 1950-х рр. ще недавно багата на дичину та рибу з мальовничими заливними лугами заплава річки була знищена. Річку було вирівняно і перетворено на прямий канал. Легкий шар торфу по берегах річки Ірпінь згодом видув вітер, і з-під нього почав виступати пісок [506, с. 101].

Необґрунтоване втручання в природу призвело також до зміни хімічного складу води в основних річках України. Внаслідок зрошувальних робіт в руслах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Дунаю, Сіверського Дінця з 1956 р. (тобто ще до початку великомасштабного зрошення) повсюдно

збільшувався водневий показник (pH) і відбувалася мінералізація води, зростала її агресивність щодо бетону та металів, здатність зрошувальної води викликати засолення, осолонцювання ґрунтів, а також обростання поверхонь трубопроводів та арматури [506, с. 133].

У контексті впливу експериментів з «перетворення природи» постала і ще одна неоднозначна проблема, пов'язана з використання стічних вод для зрошення сільськогосподарських земель. Так, на початок 1960-х рр. міста та промислові центри України скидали у річки та водоймища понад 1,0 млрд кубометрів стоків на рік.

За оцінками, у 1961 р. стічними водами в Україні можна було поливати близько 250 тис. га приміських земель, в тому числі значну площу земель в Донбасі за рахунок стічних вод промисловості (шахт, заводів), тоді як на практиці стічними водами зрошувалося лише 5,0 тис. га [53, арк. 12].

Проте значна мінералізація стічних вод, невивченість способів їх очищення, режиму та техніки зрошення, санітарно-гігієнічного стану ґрунтів зумовили необхідність проведення науково-дослідницької роботи з цих питань. У 1961 р. заступник міністра сільського господарства В. Ф. Пересипкін запропонував протягом 1961 – 1963 рр. створити науково-дослідну станцію зі знешкодження стічних вод у сільське господарство з підпорядкуванням її Українському науково-дослідному інституту гідротехніки та меліорації Української академії сільськогосподарських наук. З цього питання Рада Міністрів УРСР підготувала пропозиції і надіслала на погодження в Державний комітет Ради Міністрів СРСР з координації науково-дослідних робіт [53, арк. 10]. З цією метою на землях радгоспу «Бортничі» поблизу Києва в 1961 – 1963 рр. було організовано спеціалізовану науково-дослідну станцію зі знешкодження і використання стічних вод для зрошення [53, арк. 13].

Таким чином, прийнята в СРСР у 1948 р. і доповнена в наступні роки масштабна програма («сталінський план перетворення природи») зміни

природно-кліматичних умов з метою поліпшення умов ведення сільського господарства в багатьох аспектах носила експериментальний характер, оскільки не мала завершеної і вичерпної наукової аргументації. В процесі її реалізації виявилися як позитивні впливи, так і суттєві недоліки та прорахунки, які в поєднанні з невиправданими коригуваннями і доповненнями призвели до негативних наслідків і ускладнення екологічної ситуації на тривалий час.

До позитивних наслідків природоперетворювальних заходів, передусім, варто віднести створення полезахисних лісосмуг, що дозволило одержувати стійкі врожаї, значно нейтралізувати та пом'якшити такі риси степового клімату, як суховії, пилові бурі та коливання вологості.

Спорудження ж каскаду гідроелектростанцій негативно вплинуло на екологічний стан Подніпров'я й усієї України, однак завдяки водосховищам певною мірою вдалося поліпшити водозабезпечення промислових центрів і аграрних регіонів. Поліпшилися можливості для зрошення земель та регулювання рівневого режиму, зокрема річної амплітуди коливань.

Серед найбільш суттєвих негативних екологічних наслідків «плану перетворення природи» – перетворення Дніпра у зарегульовану систему озер, наслідком чого стало порушення гідрологічного балансу та екосистем і затоплення великих територій, які втратили здатність виконувати свою екологічну функцію і господарську продуктивність.

Негативний вплив створення гігантських водосховищ проявився і в таких наслідках, як абразія та руйнування берегів, погіршення структури ґрунтів через підвищення рівня ґрунтових вод, засоленість зрошуваних земель, зміна мікроклімату на підтоплених та зрошуваних територіях, зниження продуктивності риборозведення. Стояча вода і мілководдя спричинили також загострення проблеми «цвітіння» синьо-зелених водоростей, епідеміологічного стану населених пунктів Подніпров'я.

З часом набула актуальності проблема небезпеки руйнування збудованих штучних гребель, дамб та інших гідротехнічних об’єктів з огляду їх старіння і відповідно – необхідності модернізації споруд і обладнання.

Проте негативні економічні наслідки безпрецедентного втручання в природу переважають позитивні. Навіть при реалізації такого виправданого природоохоронного заходу, як лісонасадження, було допущено економічні втрати. Їх причиною стала організаційна неузгодженість при плануванні та виконанні робіт, низька професійність залучених працівників, брак фінансових та технічних ресурсів. Особливої шкоди і збитків завдало нав’язування антинаукових технологій та рекомендацій («лисенківщина»), наслідком чого стала низька приживлюваність та загибель посадкового матеріалу. Значної економічної шкоди завдали волюнтаристські дії радянського керівництва щодо припинення полезахисних лісонасаджень, ліквідації спеціалізованих лісомеліоративних підрозділів.

Та найбільші негативні економічні наслідки мало позначене гігантоманією будівництво потужних гідровузлів на Дніпрі. Спорудження гігантських водосховищ призвело до затоплення і безповоротного вилучення із сільськогосподарського обігу величезних площ родючих земель. Значні території опинилися в зоні підтоплення. Великі фінансові витрати понесла держава і тисячі жителів у зв’язку з переселення на нові місця населених пунктів, господарських і соціально-культурних об’єктів.

Гідротехнічне будівництво, пов’язане зі зведенням ГЕС, виявилося сильним чинником антропогенного впливу на водойми. Екосистеми водних об’єктів – річок і озер – при експлуатації ГЕС зазнали негативних змін у гідробіологічному режимі, якості води та рибопродуктивності. У зв’язку з цим дуже актуальним вбачається комплексне вивчення екосистем водойм, зарегульованих гідроелектростанціями.

Зі створенням дніпровських водосховищ зросли витрати на укріплення берегової лінії, розчистки фарватера, проведення природоохоронних заходів. Знизилася продуктивність риборозведення.

З часом все більше посилилюється ризик небезпеки руйнування гребель та інших гідротехнічних споруд у зв'язку з їх старінням. Значних коштів потребують перманентні ремонтні та модернізаційні роботи на об'єктах гідроенергетики, а також меліорації і судноплавства.

Негативні чинники, що стали наслідком реалізації закладеної в «сталінському плані» ідеологізованої концепції гігантоманії та ігнорування законів природи, не тільки не втрачають своєї актуальності, а й навпаки, призвели до того, що сучасне суспільство балансує на критичному порозі екостабільності.

Висновки до розділу 5

Підсумовуючи аналіз економічних та екологічних наслідків здійснення «сталінського плану перетворення природи», можна зробити узагальнюючий висновок про те, що ця безпрецедентна за масштабами програма зміни природно-кліматичних умов на етапі розроблення і реалізації носила значною мірою суперечливий і непослідовний характер.

Оцінюючи наслідки реалізації плану з економічної точки зору, доходимо висновку, що він мав як позитивні, так і негативні риси зі значним переважанням останніх. Безумовно, що позитивне значення мало створення розгалуженої і досить потужної мережі полезахисних лісонасаджень (досвід створення яких в Україні набуто ще в XIX ст.), які дали змогу значно пом'якшити згубний вплив суховіїв і піщаних бур у степових районах, знизити втрату вологи та підняти продуктивність усього аграрного комплексу.

До певною мірою позитивних економічних аспектів природоперетворювальної програми, пов'язаних із будівництвом

дніпровського гідрокаскаду, можна віднести виробництво електроенергії, перевезення річковим транспортом вантажів без перевантаження, накопичення водних ресурсів та використання їх для зрошення, а також для потреб промисловості і населення. Наявність водосховищ та магістральних каналів давала змогу розв'язати гостру проблему забезпечення водою вододефіцитних районів Криму і Донбасу.

Однак завдані економічні збитки внаслідок безпрецедентного втручання в природу значно переважають і перекреслюють позитивні наслідки. Навіть при лісонасадженнях через неузгодженість при плануванні та виконанні робіт, внаслідок низької професійності залучених працівників, брак фінансових та технічних ресурсів було допущено економічні втрати. Значних збитків завдало нав'язування антинаукових технологій та рекомендацій («лисенківщина») при створенні лісосмуг, а потім – волюнтаристські дії радянського керівництва щодо припинення полезахисних лісонасаджень, ліквідації спеціалізованих лісомеліоративних підрозділів.

Будівництво дніпровських гідроелектростанцій, за задумом Й. Сталіна та його наступників, передбачало виробництво дешевої електроенергії, перевезення річковим транспортом вантажів без перевантаження, акумулювання водних ресурсів та використання їх для зрошення та потреб промисловості і населення, забезпечення водою вододефіцитних районів Криму і Донбасу.

Однак на практиці негативні економічні наслідки будівництва дніпровського гідрокаскаду значно перевищили позитивні і з часом все гостріше даються взнаки. Введення в дію гігантських водосховищ призвело до затоплення і безповоротного вилучення із сільськогосподарського обігу величезних площ родючих земель, а значні території опинилися в зоні підтоплення. Великі фінансові, а також моральні, витрати понесла держава і

тисячі жителів у зв’язку з переселенням на нові місця населених пунктів, господарських і соціально-культурних об’єктів.

Екосистеми водних об’єктів при експлуатації ГЕС зазнали негативних змін в гідробіологічному режимі, якості води та рибопродуктивності.

Зростають витрати на укріплення берегової лінії, розчистки фарватера дніпровських водосховищ. З часом посилюється ризик небезпеки руйнування гребель та інших гідротехнічних споруд у зв’язку з їх старінням. Значних коштів потребують перманентні ремонтні та модернізаційні роботи на об’єктах гідроенергетики, а також меліорації і судноплавства. Дніпро перетворився у зарегульовану систему озер, наслідком чого стало порушення гідрологічного балансу та екосистем і затоплення великих територій, які втратили здатність виконувати свою екологічну функцію і господарську продуктивність. Стояча вода і мілководдя спричинили також загострення проблеми «цвітіння» синьо-зелених водоростей, погіршення епідеміологічного стану населених пунктів Подніпров’я.

Негативні наслідки реалізації закладеної в «сталінському плані» ідеологізованої концепції гігантоманії та ігнорування законів природи призвели до того, що сучасне суспільство балансує на критичному порозі екостабільності.

ВИСНОВКИ

За підсумками викладу основних положень дисертаційної роботи у ході реалізації поставленої мети вбачається доцільним зробити відповідні наукові узагальнення, що мають розв'язати визначені завдання дослідження. Здійснене на сучасних методологічних засадах наукове дослідження українського виміру історії розроблення та реалізації в умовах тоталітарної системи грандіозних природоперетворювальних проектів 1948 – 1965 рр. та їх соціально-економічних, екологічних, а також соцільно-гуманітарних наслідків для України, отримані в ході опрацювання джерельної бази та різнопланової наукової літератури результати дають підстави для узагальнюючих висновків щодо історичних, суспільно-політичних і природно-кліматичних передумов та особливостей практичного здійснення в Україні масштабних заходів так званого «сталінського плану перетворення природи».

В процесі роботи над реалізацією **дослідницьких завдань** дисертації особлива увага приділялася визначенню *ступеня наукового вивчення проблеми, рівня і повноти джерельної бази та методологічних засад дослідження*. Передусім, на основі аналізу праць з історії розроблення та прийняття «Великого плану перетворення природи», спорудження і введення в дію передбачених ним систем і об'єктів регулювання природи в Україні з'ясовано, що заявлена тема дисертаційного дослідження є малодослідженою і знайшла лише епізодичне й фрагментарне відображення у вітчизняній історіографії. В існуючих на сьогодні окремих матеріалах (здебільшого наукових та публіцистичних статтях) автори, переважно фахівці з природничо-географічних та економічних наук, торкаються лише деяких її аспектів.

З урахуванням основних тенденцій, методологічних принципів, концептуальних підходів та особливостей історіографії і джерельної бази з

вивчення проблеми масштабних заходів щодо зміни природного середовища, передбачених «сталінським планом перетворення природи», та їх наслідків виділено зумовлені конкретними суспільно-політичними обставинами історичні періоди та етапи, кожен із яких має свою специфіку щодо особливостей формування, а звідси – і можливості використання джерельної бази, наукових публікацій та статистичних матеріалів, в тому числі й результатів науково-дослідних робіт у формі дисертаційних досліджень, а з ідеологічної точки зору – і щодо характеру оцінок та особливостей висвітлення.

В процесі опрацювання джерельної бази з'ясовано, що значний масив документів, які безпосередньо торкаються сутності предмету дослідження, зосереджених в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, у фондах державних архівів областей, ще не використовувалися дослідниками і не вводилися до наукового обігу. Надбанням науковців та громадськості стали лише окремі їх фрагменти, до того ж, нерідко у неадекватному трактуванні.

Підтверджено достатньо високу репрезентативність виявлених джерел із досліджуваної проблематики. Їхнє використання і введення до наукового обігу дало можливість у поєднанні з опрацюванням значного масиву опублікованих документів, наукової літератури, статистичних публікацій, матеріалів преси і періодичних видань зробити аргументовані узагальнення та висновки, забезпечити досягнення мети та реалізацію дослідницьких завдань дисертації.

Здійсненню аналізу історіографії та джерельної бази дисертаційного дослідження, систематизації та узагальненню отриманої інформації і забезпеченню наукової достовірності результатів цього дослідження сприяло застосування сучасної методології. Різні принципи і методи та засади сучасної методології, застосовані в процесі роботи над дисертаційним

дослідженням, дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та забезпечити наукову достовірність результатів, отриманих в дисертації.

Серед дослідницьких завдань важливе значення мало *розкриття природно-кліматичних та соціо-гуманітарних реалій ведення сільського господарства на українських землях в дорадянський період як передумови розроблення і реалізації масштабних заходів, спрямованих на пом'якшення клімату.* Доведено, що особливості природно-кліматичних умов України, а також певний консерватизм традицій ведення сільського господарства на українських землях, передусім на півдні, не забезпечували стабільності у вирощуванні культур, насамперед зернових. Особливо негативно позначалися на аграрному секторі часті посухи та суховії, які призводили до значного зниження урожайності, а в окремі роки – навіть до неврожаїв та голоду.

При *дослідженні теоретичних та практичних напрацювань щодо пом'якшення клімату в зоні українського степу і лісостепу до прийняття «Великого плану перетворення природи»* встановлено, що задовго до його прийняття цією проблемою займалися провідні вчені того часу, в тому числі й українські, започаткувавши новий науковий напрямок – степове природокористування. Теоретичні напрацювання підкріплювалися практичним досвідом землеробами посушливої степової зони України, які на практиці довели доцільність полезахисних лісонасаджень у своїх господарствах. Насаджені ними лісові смуги становили не тільки велику екологічну цінність, а й широко використовувалися вченими для наукових розробок. Вагомим внеском у розвиток агролісомеліоративної науки була робота експедиції В. В. Докучаєва 1891 р., яка стала першим методичним і організаційним центром наукових лісомеліоративних досліджень як в Україні, так і в цілому в Росії.

Також з'ясовано, що в радянський час питання впливу на природно-кліматичні умови та здійснення практичних заходів почали розглядатися на

державному рівні. Зокрема, приділялася увага захисним лісонасадженням у регіонах з високим рівнем загрози посух. У 1920-х рр. в окремих місцях велись роботи із закріплення ярів, сипучих пісків, заліснення вирубок у посушливих районах. У наукових колах обговорювалася концепція використання ресурсів Дніпра та спорудження гідроелектростанцій, а також розглядалися проектні пропозиції.

Але в цілому напрацювання вчених і практиків щодо впливу на зміну природно-кліматичних умов та впровадження прогресивних гідромеліоративних та агротехнічних заходів носили епізодичний і локальний характер і були позначені інертністю. Наслідком такої споглядацької позиції став розвиток ерозійних процесів і значне зниження родючості землі, а то й повна її непридатність для сільськогосподарського використання.

Характеризуючи відповідно до дослідницьких завдань *суть тоталітарної концепції сталінського плану перетворення природи та особливості радянської державної політики у сфері охорони навколишнього середовища і використання природних ресурсів,* нами зроблено висновок, що на стан природокористування і розвиток сільського господарства негативний вплив справила німецько-радянська війна 1941 – 1945 рр., внаслідок чого аграрний сектор економіки зазнав руйнувань і значних втрат, а пошукові роботи були перервані. До повоєнної розрухи додалася посуха 1946 р., що стало однією із причин голоду серед сільського населення України.

Встановлено, що комплекс негативних природних чинників спонукав партійно-державне керівництво СРСР і України ініціювати розроблення та реалізацію невідкладних масштабних заходів щодо поліпшення природно-кліматичних умов ведення сільського господарства. Обґрунтовано, що в основу «сталінського плану перетворення природи» була покладена тоталітарна концепція, згідно з якою передбачалося всеохоплююче і безпрецедентне втручання в природне середовище з метою поліпшення

кліматичних умов для ведення сільського господарства, що підтверджується українською частиною плану.

Найбільш оптимальним у той час вбачався масштабний загальносоюзний план збільшення виробництва зерна за рахунок розгортання, в тому числі й у південних областях УРСР, широкого іригаційного будівництва, створення систем зрошення і насадження полезахисних лісових масивів та введення раціональних сівозмін. При цьому планувалося будівництво каскаду гідроелектростанцій з комплексним використанням водних ресурсів Дніпра.

Початком конкретної роботи з розроблення програми перетворення природи можна вважати ініціативу тодішнього керівництва УРСР, передусім М. С. Хрущова, яке внесло у 1947 р. на розгляд союзних інстанцій пропозиції щодо боротьби з посухою, освоєння осушених земель та впорядкування водного господарства республіки. Тоді ж в Україні почали здійснюватися практичні заходи, що мали позитивні наслідки і закладали основу для прийняття масштабної загальносоюзної програми перетворення природи.

Важливим вбачається зроблений у дисертації висновок про те, що ще до прийняття союзного, так званого «сталінського» плану, в Україні у квітні 1948 р. була прийнята спільна постанова ЦК КП(б) України і уряду республіки, якою передбачалися масштабні заходи щодо здійснення полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР. А вже потім цю постанову було взято за основу і доповнено позначеними гігантоманією заходами у загальносоюзному документі – спільній постанові Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 20 жовтня 1948 р., відомій як «сталінський план перетворення природи». Це підтверджується однаковою концептуальною спрямованістю двох документів, однаковими за суттю положеннями, рекомендаціями, переліком організаційних заходів, системою стимулювання виконавців робіт тощо.

Аналіз *історичних умов та формування нормативно-законодавчої бази «Великого плану перетворення природи» в Україні на союзному та республіканському рівнях* засвідчив, що ця безпрецедентна за своїми масштабами програма передбачала передусім створення потужних полезахисних лісонасаджень, а також активне впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах європейської частини СРСР, включаючи Україну. Згодом план був доповнений позиціями щодо будівництва ще більш масштабних об'єктів – великих гідроелектростанцій на Дніпрі та розширення меліоративних робіт.

В Україні відповідно до союзного «плану перетворення природи» планувалося створення на сільськогосподарських угіддях державних лісосмуг протяжністю в кілька тисяч кілометрів – як основи усієї мережі лісових полезахисних насаджень. Величезні обсяги робіт планувалося виконати на об'єктах зрошення з використанням вод Дніпра та інших річок, а також місцевого стоку, будівництві каналів, ставків і зрошувальних систем. Ставилося також завдання осушити великі площі раніше не використовуваних земель та ведення на них сільського господарства. Передбачалося проектування і будівництво каскаду потужних гідроелектростанцій на Дніпрі.

Під виконання масштабних і довготривалих в часі обсягів робіт «сталінського плану перетворення природи» підводилася нормативно-правова база його реалізації. Її основу склала спільна постанова найвищих політичних і державних інстанцій СРСР – Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про план полезахисних лісонасаджень, впровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків та водойм для забезпечення високих та стійких врожаїв у степових та лісостепових районах Європейської частини СРСР» від 20 жовтня 1948 р., що у тогочасній радянській правовій системі мала високий рівень юридичної сили і була обов'язковою для виконання. Положення цієї

постанови в подальшому доповнювалися і конкретизувалися іншими постановами уряду, зокрема про спорудження великих каналів і гідроелектростанцій.

На виконання загальносоюзних рішень Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України прийняли низку постанов, якими визначалися обсяги, виконавці та терміни робіт з гідромеліорації та лісонасадження з метою поліпшення природно-кліматичних умов в степових та лісостепових районах республіки. Цими документами унормовувалася діяльність відомств і організацій, безпосередньо задіяних до виконання передбачених «сталінським планом» робіт.

У дисертаційній роботі показано, що реалізація «плану перетворення природи» включала такі основні етапи організації роботи: створення лісозахисних станцій та укладання ними договорів із господарствами; забезпечення захисту лісонасаджень від пожеж, хвороб і шкідників; будівництво гідромеліоративних споруд; матеріально-технічне забезпечення робіт із реалізації плану; залучення, оплата праці і стимулювання трудових ресурсів, перенесення із зони затоплення населених пунктів.

Рекомендації, поради та вказівки щодо організації практичної роботи містилися як в прийнятих на союзному, республіканському та місцевому рівнях законодавчих актах, постановах, розпорядженнях та інструкціях, так і в аналітичних матеріалах, які публікувалися в періодичних виданнях. З ними виступали працівники державних установ, науковці та практики.

Доведено, що в процесі формування нормативно-законодавчої бази здійснення заходів із перетворення природи визначальну роль відігравали політичні чинники. «Сталінський план» мав показати всьому світові реальні успіхи комуністичної системи у справі перетворення природи.

Принципове значення для підведення підсумків здійсненого дослідження є висновок про те, що «сталінський план перетворення природи» був довгостроковим, розрахованим на півтора десятиліття

проектом, реалізація якого в Україні вимагала мобілізації значних фінансових, матеріально-технічних та трудових ресурсів.

Дослідження *практичної роботи із заліснення степових та лісостепових регіонів України та створення полезахисних лісосмуг* дало можливість сформувати цілісне уявлення про план перетворення природи як комплекс агротехнічних та меліоративних заходів, в тому числі – створення полезахисних лісонасаджень у степових та лісостепових районах, розвиток зрошення, будівництво ставків та водойм, травопільні сівозміни, впровадження заснованої на здобутках науки системи обробітку ґрунту та догляду за посівами, сівба сортовим насінням.

Для створення державних, колгоспних та радгоспних захисних лісових смуг та облісненння ярів, балок, берегів озер та рік у степових та лісостепових районах України необхідна була велика кількість посадкового матеріалу, асортимент якого жорстко регламентувався. Тому було створено цілу супутню галузь в лісовому господарстві – розсадники, які також потребували чималих площ. Лише в 1949 р. було організовано 50 крупних агролісомеліоративних розсадників для забезпечення посадковим матеріалом лісгоспів та колгоспів. Для виконання планових завдань при створенні державних та колгоспних полезахисних насаджень вперше в історії при вирощуванні лісів широко стали використовувати машинну техніку.

Визначено, що створення полезахисних насаджень мало позитивний вплив на сільське господарство лісостепових та степових регіонів України. Врожаї сільськогосподарських культур стали більш прогнозованими, зросла і їх урожайність. Окрім того зросла стійкість сільськогосподарських культур проти негоди – суховіїв, «чорних бур».

Водночас на основі дослідження показано, що на практиці створення системи державних та колгоспних лісонасаджень, передбачених «сталінським планом», відбувалося зі значними труднощами. Вже на початковому етапі проявилися негативні чинники, зокрема шаблонне

виконання псевдонаукових вказівок щодо методів висадження лісосмуг, поспішність робіт, фінансові негаразди, волюнтаризм, які призводили до зниження ефективності робіт. В окремих областях виявлено відставання від планів із заліснення територій, які виконувалися на 40 – 50 %. Не менш гостро стояла проблема приживлюваності саджанців. В середньому по республіці вона становила близько 70%.

В роботі показано, що у зв'язку зі зміною у 1953 р. політичного керівництва СРСР катастрофічні наслідки для лісової галузі Української РСР мало видання у 1953 р. законодавчих актів із припинення робіт зі створення нових лісів. Тоді загинуло багато штучних лісів, і республіка недоотримала декілька мільйонів центнерів зерна. Ситуація продовжувала погіршуватися і в другій половині 1950-х рр., коли господарства стали менше приділяти уваги створенню полезахисних насаджень. Це, в свою чергу, призвело до зростання несанкціонованої вирубки полезахисних насаджень, зменшення висадки нових, передбачених планом заліснення територій, відновлення ерозійних процесів.

Під час роботи над темою особлива увага зверталася на *особливості організації будівництва водосховищ дніпровського гідрокаскаду, а також ставків, водойм та зрошувальних систем у регіонах України.* З'ясовано, що у зв'язку з відходом на другий план полезахисного лісонасадження в Україні більше уваги стало приділятися створенню потужної зрошувальної мережі, будівництву ставків та водоймищ, які розглядалися як один з головних шляхів систематичного та невпинного підвищення родючості ґрунтів. З цією метою було розгорнуто широкомасштабні роботи з будівництва нових зрошувальних систем, а також удосконалення існуючої зрошувальної мережі і перехід на відносно нову, науково обґрунтовану як більш ефективну, систему зрошення. Цей період ознаменував початок розвитку меліорації на державному рівні. Для виконання масштабних робіт в Україні були створені

спеціалізовані проектні установи та будівельні організації з філіями в обласних центрах.

Та, попри значні адміністративні зусилля на будівництві зрошувальних систем, невдовзі почала простежуватися тенденція до зривів виконання поставлених планів. Роботи виконувались нерівномірно, часто в авральному порядку, з низькою якістю та порушенням технологічних вимог, що призводило до негативних наслідків.

На гідромеліоративних роботах, як і на інших напрямах «перетворення природи», негативно позначалося недостатнє матеріально-технічне забезпечення. Дефіцит бюджетних асигнувань на водогосподарські роботи держава намагалася перекласти на колгоспи. Гостро відчувалася потреба в кваліфікованих кадрах, підготовка яких не була належним чином налагоджена. Внаслідок цього будівництво багатьох об’єктів стало значно затягуватись.

В цілому у 1950-х рр. зрошувальні системи і канали на півдні України характеризувалися недосконалістю технологій їх будівництва та експлуатації. І лише в 1960-х рр. розпочався перехід до будівництва зрошувальних систем за більш досконалими технологіями з використанням протифільтраційних покриттів, а на будівництві малих каналів – збірних залізобетонних лотків. У практику увійшло будівництво закритих зрошувальних систем, в яких вода подається трубами. Першою такою системою стала Салгірська зрошувальна система в Криму.

В процесі роботи над темою доведено, що одним з проявів ігнорування законів природи і втілення на практиці науково не обґрунтованих ідей гігантоманії стали положення розробленого ще за життя Й. Сталіна й розвинутого його наступниками плану, що передбачав спорудження гігантських гідроелектростанцій із водосховищами на Дніпрі. Їх будівництво теж супроводжувалося проблемами – затягувалися терміни виконання проектних і будівельних робіт, а саме їх спорудження випереджало хід

переселення жителів затоплених населених пунктів, що створювало соціальну напругу.

Аналіз *заходів з осушувальної меліорації як один з напрямів «Великого плану перетворення природи»* показав, що не кращим був стан справ і на осушенні надмірно зволожених земель. Осушення заболочених територій в багатьох випадках здійснювалося без належного рівня агротехнічної культури і з порушеннями технологічних вимог. Ускладнювали ситуацію з виконанням осушувальних робіт та підтримання в належному стані осушувальних систем брак фахівців та відсутність спеціалізованих підрозділів у господарствах. Меліоровані землі, окрім залужених, у той час великої економічної віддачі не давали, зважаючи на недосконалість осушувальних систем.

Визначення прямих та опосередкованих економічних, екологічних та соціально-гуманітарних наслідків реалізації «Великого плану перетворення природи» в Україні дало підстави зробити узагальнюючі висновки з цих проблем.

Щодо економічних та екологічних наслідків «сталінського плану перетворення природи», то вони не підлягають однозначній оцінці, оскільки реалізація на практиці плану справила як позитивний, так і негативний вплив із переважанням негативного.

Позитивне значення мало створення розгалуженої і досить потужної мережі полезахисних лісонасаджень (лісосмуг), які дали змогу значно пом’якшити згубний вплив суховіїв і піщаних бур у степових районах, знизити втрату вологи і отримувати вищі врожаї сільськогосподарських культур.

Водночас дніпровські гідроелектростанції, які, за задумом Й. Сталіна та його наступників, мали виробляти дешеву електроенергію, забезпечувати перевезення річковим транспортом вантажів без перевантаження, акумулювати водні ресурси та використовувати їх для зрошення, а також для

потреб промисловості і населення, на практиці не дали очікуваних результатів. Негативні економічні наслідки дніпровського гідрокаскаду значно перевищили позитивні і з часом все гостріше даються взнаки. Введення в дію гігантських водосховищ призвело до затоплення і безповоротного вилучення із сільськогосподарського обігу величезних площ родючих земель, а значні території опинилися в зоні підтоплення.

Держава і тисячі громадян понесли великі фінансові, а також моральні витрати у зв'язку з переселенням на нові місця населених пунктів, господарських і соціально-культурних об'єктів. Екосистеми водних об'єктів – річок і озер – при експлуатації ГЕС зазнали негативних змін у гідробіологічному режимі, якості води та рибопродуктивності.

Зростають витрати на укріплення берегової лінії, розчистки фарватера дніпровських водосховищ, у зв'язку зі старінням посилюється ризик небезпеки руйнування гребель та інших гідротехнічних споруд. Значних коштів потребують перманентні ремонтні та модернізаційні роботи на об'єктах гідроенергетики, а також меліорації і судноплавства. Дніпро перетворився у зарегульовану систему озер, наслідком чого стало порушення гідрологічного балансу та екосистем, які втрачають здатність виконувати свою екологічну функцію і господарську продуктивність. Стояча вода і мілководдя спричинили також загострення проблеми «цвітіння» синьо-зелених водоростей.

Негативні наслідки реалізації закладеної в «сталінському плані» ідеологізованої концепції гігантоманії та ігнорування законів природи призвели до того, що сучасне суспільство балансує на критичному порозі екостабільності.

Не виправдало себе повсюдне впровадження травопільних сівозмін, за допомогою яких радянське керівництво планувало підвищити урожайність сільськогосподарських культур і суттєво зміцнити кормову базу тваринництва. Основні причини – ігнорування місцевих природно-

кліматичних особливостей і наявність у самій концепції травопільних сівозмін низки помилкових положень, застосування яких на практиці не дало очікуваних результатів.

Підводячи підсумок здійсненої роботи, можна зробити прикінцевий висновок про те, що з огляду на комплексний характер теми й особливості формування її джерельної бази не всі аспекти визначеної проблеми вдалося розкрити вичерпно і повно. Це залишає значне дослідницьке поле для роботи з подальшого вивчення цього тематичного напрямку в майбутньому.

Матеріал дисертації, на наш погляд, може бути використаний для написання спеціальних, в тому числі й монографічних праць з цієї проблематики, підручників та посібників для вищих навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл, розробки лекційних курсів, підготовки семінарів, проведення конференцій та круглих столів з історії України другої половини XX ст., а також для поповнення відповідних експозицій державних історико-краєзнавчих музеїв.

Окремі положення і висновки дисертації можуть бути також враховані при виробленні засад сучасної політики держави щодо охорони природи та природокористування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

Фонд 2. Рада Міністрів Української РСР

Оп. 8

1. Спр. 1176. Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи щодо підвищення врожайності кормових культур і збільшення виробництва кормів в колгоспах і радгоспах Української РСР в 1951 р.». – 108 арк.

Оп. 9

2. Спр. 7522. Доповідна записка начальника Головного управління Дніпровського річкового пароплавства при Раді Міністрів УРСР про заходи по розвитку господарства Головного управління в зв'язку з прискоренням будівництва Дніпродзержинської, Канівської та Київської ГЕС і створення в найближчі роки глибоководного шляху від Києва до Чорного моря. 07.01.1960 – 28.12.1960. – 83 арк.

3. Спр. 6009. Листування з центральними установами УРСР про технічне оснащення річкового флоту республіки, основних річкових портів та їх готовність до роботи в умовах затоплюваного Кременчуцького водоймища (18.10.1958 – 15.12.1959). – 166 арк.

4. Спр. 4543. Заходи щодо поліпшення використання транспортного флоту і зниження собівартості перевезення вантажів. 16.01.1958 – 24.11.1958. – 117 арк.

Фонд 5106. Головне управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР

Оп.1

5. Спр. 144. Матеріали підсумків виконання народногосподарського плану (програми, відомості, довідки, аналізи). – 111 арк.

6. Спр. 239. Довідка про ефективне використання осушених земель за 1957 р. – 185 арк.

7. Спр. 1. Розпорядження Головного управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР. 1954 р. – 29 арк.

8. Спр. 7. Розпорядження по Головводгоспу при Раді Міністрів УРСР за 1955 – 28 арк.

9. Спр. 72. П'ятирічні плани масово-колгоспного будівництва господарської організації на 1956 – 1960 рр. – 62 арк.

10. Спр. 110. Матеріали підсумків виконання народногосподарського плану (програми, відомості, довідки, аналізи). 1957 р. – 175 арк.

11. Спр. 224. Довідка про будівництво зрошувальних систем та введення зрошувальних площ управлінням «Укрводбуд» у 1955 – 1956 та 1957 рр. 1957 р. – 7 арк.

12. Спр. 267. Листування з РМ УРСР, ЦК КПУ, Держпланом і Головводгоспом з питань будівництва зрошувальних та осушувальних систем. Довідка про роботу Краснознаменської зрошувальної системи у 1959 р. 05.01 – 27.12.1959. – 168 арк.

13. Спр. 264. Листування з РМ УРСР, ЦК КПУ, Держпланом і Головводгоспом з питань будівництва зрошувальних та осушувальних систем. Довідка про сільськогосподарське освоєння Ірпінських осушувально-зрошувальних площ у 1959 р. 05.01 – 27.12.1959. – 168 арк.

14. Спр. 155. Матеріали семирічного плану по осушенню і освоєнню боліт, заболочених і надмірно зволожених земель на Поліській низовині,

західних і поліських областях УРСР (постанови, титульні списки і довідки). 1959 р. – 79 арк.

15. Спр. 242. Листування з Головводгоспом про експлуатацію зрошувальних і осушувальних систем. 1.01 – 6.12.1957. – 82 арк.

16. Спр. 269. Інформації, звіти про роботу Головводгоспу при Раді Міністрів УРСР за 1960 р. – 12 арк.

17. Спр. 251. Довідка Головводгоспу про підсумки розвитку водного господарства в УРСР за 1954 – 1958 рр. – 41 арк.

18. Спр. 278. Програми досліджень про використання води Інгулецькою іригаційною системо. 1960 р. – 39 арк.

19. Спр. 316. Довідки про хід робіт на будівництві водогонів в колгоспах, що відселяються з чаші Каховського водосховища, і стан артезіанських свердловин за 1955 р. – 23 арк.

20. Спр. 339. Довідки про виконання постанов РМ УРСР, освоєння зрошуваних земель на півдні УРСР, стані будівництва зрошуваних систем та ін. за 1957 р. – 86 арк.

21. Спр. 252. Інформація про хід виконання робіт з будівництва об’єктів водопостачання і зрошування колгоспів, що відселяються із зони Каховської ГЕС за 1958 р. – 4 арк.

22. Спр. 182. Довідка про сільськогосподарське освоєння Ірпінських осушувально-зрошувальних площ у 1959 р. Звіти лісомеліоративних станцій про чисельність працівників і витрати фонду заробітної плати за 1959 рік. – 203 арк.

23. Спр. 340. Відомості обласних управлінь експлуатації гідромеліоративних систем про прийняті в експлуатацію берегозахисні споруди в 1960 р. – 24 арк.

24. Спр. 359. Довідка про забезпеченість коштами будівництва зрошувальних систем за 1954 – 1957 рр. – 22 арк.

25. Спр. 323. Звіти обласних управлінь про надходження і використання грошових коштів, отриманих управліннями зрошуваних систем від водокористувачів, звіт Головводгоспу про забір і постачання води для поливу у 1956 р. – 50 арк.

26. Спр. 222. Річні титульні списки Головводгоспу і обласних управлінь по об'єктах водно-господарського будівництва на 1955 рік. – 107 арк.

27. Спр. 338. Довідки до проекту постанови щодо забезпечення ефективного використання зрошувальних земель в колгоспах та радгоспах. – 48 арк.

28. Спр. 360. Довідка по створенню захисних лісонасаджень та проведенню протиерозійних заходів на берегах Дніпра. – 34 арк.

29. Спр. 362. Інформації, листи, довідки Головного управління водного господарства при Раді Міністрів УРСР. 1960 р. – 162 арк.

30. Спр. 251. Довідка про результати розвитку водогосподарського будівництва в УРСР за 5 років (1954 – 1958 рр.). – 16 арк.

31. Спр. 304. Довідки Головводгоспу про виконання плану водно-господарського будівництва. Стан підготовки Укрводбуду до робіт в зимових умовах. Хід робіт на будівництві зрошувальних систем в південних областях УРСР та ін. за 1954 р. – 102 арк.

32. Спр. 13. Розпорядження по Головводгоспу при Раді Міністрів УРСР за 1956 р. 10.01 – 10.12.1956. – 48 арк.

33. Спр. 20. Розпорядження по Головводгоспу при Раді Міністрів УРСР за 1957 р. 8.02.–26.12.1957. – 44 арк.

34. Спр. 21. Розпорядження по Головводгоспу при Раді Міністрів УРСР 1954. 19.06 – 28.12.1954. – 22 арк.

35. Спр.28. Інформаця про введення в дію потужностей та основних фондів по Головводгоспу при Раді Міністрів УРСР за 1956 – 1957 рр. 02.01 – 26.12.1957. – 68 арк.

Фонд 5105. Міністерство лісового господарства Української РСР

Оп.1

36. Спр. 77. Постанова Ради Міністрів Української РСР та Центрального комітету КП(б) України № 76 від 20 січня 1949 року «Про єдиний план заліснювальних робіт зі створення захисних лісонасаджень, про впровадження травопільних сівозмін, будівництво ставків і водойм для забезпечення високих і стійких врожаїв в степових і лісостепових районах УРСР». – 83 арк.

37. Спр. 483. Зведений звіт про фінансово-господарську діяльність головного управління за 1952 р. – 278 арк.

38. Спр. 88. Стенограма республіканської наради працівників лісгоспів та управлінь лісостепових областей УРСР. 05 – 06.08.1949 р. – 236 арк.

39. Спр. 265. Стенограма Першої міжобласної кущової наради працівників лісового господарства України по захисному лісонасадженню 12 лютого 1951 р. – 244 арк.

40. Спр. 512. Міжобласна нарада передовиків лісового господарства УРСР. 26 – 27.02.1953. – 185 арк.

41. Спр. 142. Зведений звіт про фінансово-господарську діяльність Міністерства за 1949 р. – 204 арк.

Оп.2

42. Спр. 242. Довідки, звіти, листування та ін. про виконання постанови РМ УРСР № 638 «Про організацію боротьби з ерозією грунтів, захисту лісонасаджень на території УРСР». – 25 арк.

43. Спр. 243. Довідки, інформації і листування з РМ УРСР та ін. вищестоящими організаціями щодо відновлення лісів, про полезахисні лісонасадження в колгоспах УРСР. – 57 арк.

44. Спр. 245. Звіти Головного управління лісового господарства та лісозаготівель при Раді Міністрів УРСР. – 27 арк.

45. Спр. 374. Зведені доповідні записки обласних управлінь лісового господарства і лісозаготівель про виконання планів зі створення полезахисних лісосмуг, відновлення лісів та ін. за 1962 р. – 290 арк.

Фонд 27. Міністерство сільського господарства і заготівель Української РСР

Оп.18

46. Спр. 6272. Положення про Кам'янсько-Дніпровське зрошувальне дослідне поле Українського науково-дослідного інституту гідротехніки і меліорації. 1944 р. – 14 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Оп. 80

47. Спр. 1114. Справки управлений лесным хозяйством, о лесонасаждениях; о состоянии лесного хозяйства в лесхозах. 07.12.1953 г. – 233 л.

48. Спр. 1118. Информации обкомов КПУ, докладные записки Министерств УССР, Главводхоза – о работе водного хозяйства и мелиорации. – Т. 4. 05.10 – 18.12.1953. – 63 л.

49. Спр. 1246. Информации, письма обкомов партии, Министерства сельского хозяйства УССР, «Укрводстроя», Главного управления водного хозяйства при СМ УССР по вопросам мелиорации, строительства

осушительных и оросительных систем, бурения артскважин. 23.03 – 23.12.1957. – 105 л.

50. Спр. 1262. Информации, письма, справки обкомов и райкомов партии, Главного управления водного хозяйства при СМ УССР, колхозов и совхозов по вопросам мелиорации, строительства осушительных и оросительных сооружений, подготовка поливного оборудования. 25.01 – 09.12.1958. – 99 л.

51. Спр. 1275. Информации, письма, справки обкомов и райкомов партии, Главного управления водного хозяйства при СМ УССР, колхозов и совхозов по вопросам мелиорации, строительства оросительных сооружений. 13.02 – 17.11.1959. – 75 л.

52. Спр. 1284. Просьбы, информации, справки обкомов и райкомов партии, Главного управления водного хозяйства при СМ УССР, колхозов, РТС по вопросам мелиорации, строительства оросительных сооружений. 7.01 – 14.12.1960. – 74 л.

53. Спр. 1292. Письма, справки, информации обкомов и райкомов партии, Министерства сельского хозяйства УССР, совнархозов, «Укрхмельтреста», совхозов по вопросам водно-хозяйственного строительства, работы совхозов, выращивания технических культур, организационно-хозяйственного укрепления колхозов. 03.01 – 7.12.1961. – 82 л.

54. Спр. 344. Докладные записки, информации министерств совхозов, лесного хозяйства о повышении врожайности, внедрении травопольной системы земледелия, строительстве оросительных сооружений, бурении артезианских скважин. 8.01 – 14.12.1955. – 132 л.

55. Спр. 698. Проект письма СМ УССР на им т. Сталина И. В. о мероприятиях по борьбе с засухой, освоению осушенных земель и упорядочению водного хозяйства УССР. 13.08.1948 г. – 78 л.

56. Спр. 699. Технико-экономический доклад об орошении земель засушливых районов Юга Украины. Сводная записка. 09.1947. – 144 л.

57. Спр. 700. Рукопись Лабунского И.М. «Велико-Анадольский лес, его полосы и борьба с засухой». 23.04.1947. – 145 л.

58. Спр. 701. Докладные записки директора «Укргипровод» т. Константинова и инженера Петрова об орошении южных степей Приднепровья. 08.06 – 4.11.1947. – 16 л.

59. Спр. 702. Мероприятия по осушению реки Ирпень (Киевская обл.). 25.08 – 25.09. 1947. – 122 л.

60. Спр. 704. Докладные записки директора научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесохозяйства т. Логинова о работе директора Мариупольской агролесомелиоративной опытной станции Лабунского по вопросу влияния леса на уровень грунтовых вод. 30.09.1947. – 13 л.

61. Спр. 740. Информации, справки обкомов КП(б) Украины, письма Министерства сельского хазяйства в отдел ЦК КП(б) Украины о выполнениии постановления Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) от 20.10.1948 № 3960 «О плане полезащитных лесонасаждений, внедрения травопольных севооборотов, строительства прудов и водоёмов для обеспечения высоких и устойчивых урожаев в степных и лесостепных районах европейской части СССР». 26.01 – 24.12.1948. – 57 л.

62. Спр. 816. Переписка с Министерством лесного хозяйства УССР (лесонасаждения, борьба с засухой, орошение). – Т.1. 6.01 – 31.05.1949. – 299 л.

63. Спр. 817. Переписка с Министерством лесного хозяйства УССР (лесонасаждения, борьба с засухой, орошение). – Т.2. 01.04 – 30.12.1949. – 192 л.

64. Спр. 944. Справки отдела, министерств: хлопководства, сельского хозяйства, лесного хозяйства УССР о выполнении плана

водохозяйственного строительства, проектно-изыскательных работ по Южно-Украинскому каналу и переписка по лесонасаждению. – Т. 1. – 244 л.

65. Спр. 948. Справки отдела, министерств: хлопководства, сельского хозяйства, лесного хозяйства УССР о ходе отгрузки желудей, лесонасаждений, водохозяйственном строительстве, о переходе на новую систему орошения. – Т. 5. – 227 л.

66. Спр. 945. Справки Укрводстроя, министерств: хлопководства, сельского хозяйства УССР о выполнении плана строительства осушительно-оросительной системы поймы реки Ирпень, проектно-изыскательских работ работ по Южно-Украинскому, создание защитных лесонасаждений. – Т. 4. – 244 л.

67. Спр. 1199. Информации, постановления, просьбы, предложения обкомов и райкомов партии, Министерства сельского хозяйства УССР, Главводхоза, треста «Укрмелиоводстрой» об использовании орошаемых земель и проведении поливов сельскохозяйственных культур в колхозах и совхозах УССР. – 01.01 – 16.12.1955. – 141 л.

Оп. 23

68. Спр. 23. Лист т. Хрущова М.С. т. Сталіну Й.В. про заходи з відновлення сільського господарства УРСР. 9.07.1947. – 8 арк.

Оп. 24

69. Спр. 4979. Листи постпредства УРСР при Раді Міністрів СРСР, копії листів в ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КПУ, постанови обкомів КПУ про будівництво заводів, підприємств, водосховищ. 24.01.1959 – 11.12.1959. – 134 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Фонд Р-3205. Кіровоградське обласне управління лісового господарства і лісозаготовок

Оп.1

70. Д. 103. Промышленные планы лесозащитных станций и указания по их составлению. Январь – декабрь 1952 г. – 366 л.

71. Д. 104. Отчетность по Всесоюзному соцсоревнованию между лесхозами. Январь – декабрь 1952 г. – 356 л.

72. Д. 108. Промышленные планы лесозащитных станций и указания по их составлению. Январь – декабрь 1952 г. – 268 л.

73. Д. 110. Анализы и заключения по квартальным и годовым отчетам лесхозов и ЛЗС. Январь – декабрь 1952 г. – 608 л.

74. Д. 111. Контрольные цифры по бюджетной и хозрасчетной деятельности по лесхозам и ЛЗС. Январь – декабрь 1952 г. – 136 л.

75. Д. 112. Штаты и сметы админхозрасходов лесозащитных станций. Январь – декабрь 1952 г. – 441 л.

76. Д. 159. Доклады директоров лесхозов и ЛЗС по годовым отчетам. Январь – декабрь 1952 г. – 374 л.

77. Д. 160. Сводный годовой отчет лесхозов и ЛЗС. Январь – декабрь 1952 г. – 253 л.

78. Д. 167. Годовые отчеты лесозащитных станций. 1951 г. – 330 л.

79. Д. 170. Годовые отчеты по лесхозам. Январь 1951 – декабрь 1951 г. – 230 л.

80. Д. 171. Доклад о работе за 1951 г. – 265 л.

Оп. 5

81. Д. 259. Годовые планы по хозрасчетной деятельности управления и лесхозов / производство, труд, себестоимость, финпланы, сельское хозяйство, капвложения по спецфондам. 14 января – 28 июля 1956 г. – 94 л.

82. Д. 263. Приказы Министерства и облуправления сельского хозяйства и решения облисполкома. 9 января – 2 ноября. – 52 л.

83. Д. 264. Материалы инвентаризации лесных культур, школок, питомников (ведомости, акты, информации). 21 августа – 6 ноября. – 61 л.

84. Д. 265. Приказы вышестоящих организаций по охране и защите леса. 22 февраля – 26 апреля. – 10 л.

85. Д. 277. Годовой производственно-финансовый план облуправления и лесхозов. 19 декабря 1956 г. – 31 декабря 1957 г. – 193 л.

Фонд Р-2875. Кировоградское областное управление сельского хозяйства

Оп.1

86. Д. 287. Отдел кадров. Отчет облуправления о работе с кадрами за 1955 год. 1956 год. – 56 л.

87. Д. 288. Оргколхозный отдел. Отчет обласного управления сельского хозяйства за 1956 год. 1956 год. – 217 л.

88. Д. 1234. Годовой отчет о распределении земель по угодиям и землепользователям и использовании этих земель по Новоархангельскому району на 01.11.1955 года. – 48 л.

89. Д. 1235. Отчет распределении земли по угодиям и землепользователям, использовании этих земель по Новомиргородскому району на 01.11.1955 г. – 62 л.

90. Д. 1236. Отчет о распределении земель по угодиям, землепользователям и использовании этих земель по Новогеоргиевскому р-ну на 01.11.1955 г. – 59 л.

91. Д. 1237. Отчет о распределении земель по угодиям и землепользователям и использовании этих земель по Новопражскому р-ну на 01.11.1955 г. – 42 л.

92. Д. 1238. Отчет о распределении земель по угодиям и землепользователям и использовании этих земель по Новоукраинскому району на 01.11.1955 г. – 51 л.

Оп. 4. Документальные материалы за 1946 – 1947 гг., подлежащие к сдаче в облгосархив

93. Д. 7. Штатное расписание и сметы расходов на 1947 год. 15 февраля 1947 г. – 26 сентября 1946 г. – 20 л.

Оп. 5. Документальные материалы постоянного срока хранения в отделе землеустройства и севооборотов 1952 – 1960 гг.

94. Д. 1. Приказы по МСХ и Облуправлению землеустройства. 11 января – 17 декабря 1952 год. – 99 л.

95. Д. 2. Годовой производственный отчет за 1952 год. – 97 л.

96. Д. 3. Годовой план землеустроительных работ на 1952 год. – 75 л.

97. Д. 10. План землеустроительных работ на 1955 год. – 91 л.

98. Д. 12. План землеустроительных работ на 1956 год. – 173 л.

99. Д. 11. Годовой производственный отчет за 1956 год. – 62 л.

100. Д. 14. Смета и штатное расписание на 1956 год. – 5 л.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Фонд 7364. Одесское областное управление лесного хозяйства и лесозаготовок

Оп. 1

101. Д. 3. Сводный годовой отчет по основной деятельности управления. 1949 год. – 271 л.

102. Д. 17. Сводный годовой отчет по основной деятельности управления. 1950 год. – 107 л.

103. Д. 44. Материалы о работе управления по достижению высокой приживаемости лесных культур в полезащитном лесоразведении (краткая аннотация, протокол заседания совета лесохозяйственной пропаганды, справка-отзыв и пр.). 1952 год. – 26 л.

104. Д. 61. Материалы о агролесомелиорации (справки, отчеты, информации). 1952 год. – 26 л.

105. Д. 70. Материалы о работе управления (анализы состояния лесных культур, справки о результатах производственной деятельности, ведомости состояния лесных культур). 1954 год. – 117 л.

106. Д. 71. То же, по учету лесного фонда (приказы, справки, переписка с областным исполкомом по вопросу учета лесного фонда). 1954 год. – 161 л.

107. Д. 75а. Переписка с управленим лесного хозяйства о влиянии лесополос на урожайность сельскохозяйственных культур). 1954 год. – 103 л.

108. Д. 103. Справки и доклады о выполнении основних показателей, планы работе. 1956 год. – 73 л.

109. Д. 105. Переписка с Главным управленим лесного хозяйства по полезащитному лесоразведению. 1956 год. – 81 л.

110. Д. 158. Материалы по полезащитному лесоразведению (приказы, решения, постановления и переписка по полезащитному лесоразведению). 1960 год. – 85 л.

Оп. 2

111. Д. 2. Сводные годовые ведомости учета лесного фонда Одесской области за 1949 год. 1949 г. – 5 л.

112. Д. 4. Сводные годовые ведомости учета лесного фонда Одесской области и пояснительная записка к ним за 1950 год. 1950 г . – 13 л.

113. Д. 16. Сводные годовые ведомости учета лесного фонда и пояснительная записка к ним по Одесской области за 1951 год. 1951 год. – 9 л.

114. Д. 17. Ведомости учета лесного фонда и пояснительная записка к ним Одесского лесхоза за 1951 год. 1951 год. – 7 л.

115. Д. 21. Сводные ведомости учета лесного фонда и пояснительная записка к ним по Одесской области за 1952 год. 1952 год. – 14 л.

116. Д. 28. Сводные ведомости учета лесного фонда Одесской области за 1953 год. 1953 год. – 13 л.

117. Д. 32. Сводные ведомости учета лесного фонда Одесской области и пояснительная записка к ним за 1954 год. 1954 год. – 26 л.

118. Д. 37. Сводные ведомости инвентаризации лесных культур и пояснительная записка к ним за 1955 год. 1955 год – 16 л.

119. Д. 45. Сводные ведомости учета лесного фонда Одесской области и пояснительная записка к ним за 1957 год. 1957 год. – 24 л.

120. Д. 45. Сводные ведомости учета лесного фонда Одесской области и пояснительная записка к ним за 1959 год. 1959 год. – 25 л.

121. Д. 45. Сводные ведомости учета лесного фонда Одесской области и пояснительная записка к ним за 1960 год. 1960 год. – 114 л.

Фонд 7403. Одесское облуправление водного хазяйства облисполкома

Оп.1

122. Д. 2. Справки о водохозяйственном строительстве в районах области. 1950 год. – 188 л.

123. Д. 4. План водохозяйственного строительства. 1951 год. – 58 л.

124. Д. 6. Справки и сводки о водохозяйственном строительстве. 1950 год. – 250 л.

125. Д. 8. Переписка с облисполкомом по вопросам водохозяйственного строительства, орошения земель и др. 1952 год. – 342 л.

126. Д. 25. Материалы обследования (ведомости, отчет и др.) оршаемых земель области. 1957 год. – 170 л.

127. Д. 41. Справки и информации об орошении, мелиорации и воднохозяйственном строительстве. 1959 год. – 54 л.

128. Д. 48. Справки и информации об орошении, мелиорации и воднохозяйственном строительстве. 1960 год. – 116 л.

129. Д. 53. Годовой отче о работе управления. 1960 год. – 33 л.

Фонд 8039. Украинский Южный проектно-изыскательский институт водного хозяйства «Укрюжгипроводхоз»

Оп.1

130. Д. 11. Приказы по основной деятельности. 1953 год. – 20 л.

131. Д. 16. Годовой план проектно-изыскательских работ на 1954 год. 1954 год. – 22 л.

132. Д. 20. Годовой план проектно-изыскательских работ на 1955 год. 1955 год. – 16 л.

133. Д. 24. Годовой план проектно-изыскательских работ на 1956 год. 1956 год. – 21 л.

134. Д. 28. Годовой план проектно-изыскательских работ на 1957 год. 1957 год. – 27 л.

135. Д. 32. Годовой план проектно-изыскательских работ на 1958 год. 1958 год. – 26 л.

136. Д. 37. Годовой план проектно-изыскательских работ на 1959 год. 1959 год. – 30 л.

137. Д. 41. Годовой план проектно-изыскательских работ на 1960 год. 1960 год. – 20 л.

Фонд 3354. Одесское облуправление по сбыту леса (Главлесосбыт) г. Одесса

Оп.1

138. Д. 1. Приказы Главлесосбыта. 1950 год. – 5 л.

139. Д. 9. Директивные указания и переписка о снабжении лесоматериалами. 1953 год. – 10 л.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Фонд Р-1080. Український науково-дослідний інститут зрошуваного землеробства Міністерства сільського господарства УРСР

Оп.2

140. Спр. 100. Довідка про заходи із забезпечення виконання плану зрошення, введення раціональної техніки зрошення сільськогосподарських культур. 1953 рік. – 20 арк.

141. Спр. 128. Листування з Міністерством сільського господарства УРСР про освоєння коштів на будівництво зрошувальної системи. 1955 рік. – 110 арк.

142. Спр. 150. Рекомендації з проведення дослідів для механізації та автоматизації зрошення у колгоспах. 1957 рік. – 88 арк.

Фонд Р-1953. Управління сільського господарства виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів

Оп.1

143. Спр. 1028. Звіти, довідки про виконання планів будівництва лісозахисних станцій. Жовтень-грудень 1950 р. – 40 арк.

144. Спр. 1029. Звіти, довідки про виконання планів будівництва лісозахисних станцій. Червень 1950 р. – січень 1951 р. – 157 арк.

145. Спр. 1031. Акти приймання в експлуатацію та фінансування будівництва зрошувальних ділянок. 1950 р. – 476 арк.

146. Спр. 1032. Звіт про діяльність гідромеліоративної станції за 1950 рік. – 397 арк.

147. Спр. 1047. Звіт Нижньодніпровської науково-дослідної станції заліснення пісків за 1950 рік. – 7 арк.

Фонд Р-3251. Херсонське обласне управління лісового господарства і лісозаготівель Міністерства лісового господарства УРСР

Оп.1

148. Спр. 9. Положення про степові лісгоспи. 14 березня 1949 р. – 9 арк.

149. Спр. 14. Правила закріплення і заліснення Нижньодніпровських пісків. 1949 р. – 46 арк.

150. Спр. 41. Звіти про закладання лісорозсадників за 1950 рік. – 26 арк.

151. Спр. 47. Наукові статті, доповіді, доповідні записки про заліснення Нижньодніпровських пісків, лісокультурні та лісомеліоративні роботи, організацію мережі лісорозсадників. 1950 р. – 202 арк.

152. Спр. 86. Схеми розміщення лісозахисних смуг у колгоспах області. 1951 р. – 74 арк.

153. Спр. 181. Листування з Укрводбудом та лісгоспами про укріплення лісонасадженнями берегів зрошувальних каналів. Квітень-грудень 1954 р. – 14 арк.

154. Спр. 255. Протокол науково-методичної наради, листування з Головним управлінням лісового господарства про укріплення лісонасадженнями берегів Каховського і Кременчуцького водосховищ. Липень 1957 р. – 30 арк.

155. Спр. 300. Доповідна записка про недоліки захисного лісорозведення, відомості про історію Збур'ївського лісгоспу та ін. 1958 р. – 55 арк.

Оп.2

156. Спр. 1. Плани заходів лісгоспзагів (лісових господарств і лісозаготівель) з відновлення лісів і створення нових лісонасаджень на 1951 – 1960 рр. – 139 арк.

157. Спр. 4. Плани заходів лісгоспзагів із заліснення територій на 1954 р. 1953 р. – 112 арк.

Фонд Р-3704. Херсонське обласне виробниче управління меліорації і водного господарства виконачого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів

Оп.1

158. Спр. 4. Технічний звіт про будівництво Інгулецької зрошувальної системи за 1954 – 1963 рр. – 134 арк.

159. Спр. 7. План, довідки, зведення про водогосподарське будівництво в області. 1954 р. – 12 арк.

160. Спр. 19. Листування з Головим управлінням водного господарства при Раді Міністрів УРСР про фінансування будівництва зрошувальних систем. 20 січня – 24 грудня 1955 р. – 81 арк.

161. Спр. 34. Звіт про приймання в експлуатацію Інгулецької зрошувальної системи за 1957 рік. – 132 арк.

162. Спр. 61. Акти про приймання в експлуатацію частини Краснознам'янської зрошувальної системи. 1958 р. – 72 арк.

163. Спр. 75. Звіт про експлуатацію зрошувальних систем в господарствах області за 1959 рік. – 53 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Фонд Р-4313. Виконавчий комітет Черкаської обласної ради депутатів трудящих

Оп.1

164. Спр. 698. Про заходи допомоги населенню, переселеному із зони водосховища Кременчуцької ГЕС. – 137 арк.

165. Спр. 933. Про затвердження технічних проектів і кошторис на будівництво захисних споруд в зоні водоймища Кременчуцької ГЕС. – 89 арк.

166. Спр. 98. Про готовність водосховища до заповнення. – 43 арк.

167. Спр. 61. Про роботу райвиконкомів по переселенню колгоспів із зони затоплення у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС. 28 січня 1956 р. – 239 арк.

168. Спр. 68. Про роботу райвиконкомів по переселенню колгоспів із зони затоплення у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС. Показники площі сільгоспугідь, що втрачається від затоплення. 13 березня 1956 р. – 117 арк.

169. Спр. 147. Про хід виконання плану з переселення із зони затоплення. 27 червня 1959 р. – 136 арк.

170. Спр. 171. Про ліквідацію сіл Бузьки, Павленки, Пищики, Налісні, Новоселиця. 4 лютого 1960 р. – 179 арк.

171. Спр. 179. Про ліквідацію сіл Мойсинці, Демки, Киглів, Самовиці, Мутихи, Більки. 4 лютого 1960 р. – 180 арк.

Фонд Р-2552. Управління сільського господарства виконкому Черкаської обласної ради народних депутатів

Оп.1

172. Спр. 1003. Про хід робіт з підготовки Кременчуцького водосховища до затоплення. – 146 арк.

173. Спр. 136. План переселення населення у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС. Дані про площі сільгоспугідь, що втрачаються від затоплення. – 216 арк.

Фонд Р-2637. Черкаське обласне управління меліорації і водного господарства Міністерства меліорації і водного господарства УРСР

Оп.1

174. Спр. 30. Про хід робіт з переселення із зони затоплення чаші Кременчуцької ГЕС. – 154 арк.

175. Спр. 39. Про план і хід його виконання і про стан переселення із зони Кременчуцького водосховища. – 93 арк.

176. Спр. 47. Списки господарств, що підлягають переселенню із зони Кременчуцького водосховища. Про заходи по забезпеченню робіт, пов'язаних з підготовкою зони затоплення. – 101 арк.

Фонд Р-2663. Черкаське обласне виробниче управління будівництва і експлуатації автомобільних шляхів

Оп.1

177. Спр. 180. Про хід підготовки водосховища Кременчуцької ГЕС. – 144 арк.

Опубліковані документи і матеріали

178. Директиви XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951 – 1955 роки. – К. : Держполітвидав УРСР, 1952. – 64 с.

179. Документи про Шовгенових та Теліг у фондах Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України. Покажчик / Упоряд. : Н. В. Маковська та ін. – К. : Вид-во Олени Теліги, 2006. – 152 с.

180. Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946 – 1950 гг. – М. : Московский рабочий, 1946. – 93 с.

181. Закон СССР от 15 марта 1953 г. «Об образовании Министерств СССР» // Известия советов депутатов трудящихся СССР. – 1953. – 16 марта. – С. 2.

182. Закон УРСР «Про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946 – 1950 рр.», прийнятий Верховною Радою УРСР : стенографічний звіт. – К. : Укрполітвидав, 1947. – 37 с.

183. Закон про ліси в Українській Народній Республіці [Листівка] : / Рада Народних Міністрів. – [Б. м.]. – 10 січня. – 2 арк. з зв. в 1 стп.; 21,5 х 12,5 см. – Машинопис.

184. Постановление Совета Министров СССР от 18 августа 1950 года «О переходе на новую систему орошения с целью более полного использования орошаемых земель и улучшения механизации сельскохозяйственных работ» // Правда. – 1950. – 18 августа. – С. 1.

185. Заседание Верховного Совета УССР (третья сессия). 13 – 15 марта 1957 г. Стенографический отчет. – К. : Госполитиздат УССР, 1957. – 323 с.

186. Заседание Верховного Совета УССР (третья сессия). 10 – 12 сентября 1953 г. Стенографический отчет. – К. : Госполитиздат УССР, 1954. – 176 с.

187. Засідання Верховної Ради УРСР четвертого скликання. Перша сесія (29 – 31 березня 1955 р.). Стенографічний звіт. – К. : Держполітвидав УРСР, 1955. – С. 50.

188. Звітна доповідь XIX з’їзду партії про роботу Центрального Комітету ВКП(б). – К. : Держполітвидав УРСР, 1952. – 56 с.

189. Зібрання постанов Уряду України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // uk.wikipedia.org/wiki. Назва з екрана.

190. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2 т. – Т.2: 1941–1976 / КП України ; редкол. : (голова) В.І. Юрчук, інш. – К. : Політвидав, 1977. – 1022 с.

191. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971). – Т. 6. (1941 – 1954). – М. : Политиздат, 1971. – 528 с.

192. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1971). – Т. 7. (1955 – 1959). – М. : Политиздат 1971. – 558 с.

193. Матеріали ХХ з'їзду Комуністичної партії України. – К. : Держполітвидав України, 1959. – 325 с.

194. Матеріали ХХІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – К. : Держполітвидав України, 1961. – 453 с.

195. Народне господарство УРСР : ювілейний статистичний щорічник. – К. : Техніка, 1987. – 455 с.

196. Народне господарство Української РСР у семирічці. Сучасний стан та перспективи розвитку / під ред. О. Нестеренка. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1960. – 519 с.

197. Народне господарство Української РСР. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 480 с.

198. Народное хозяйство СССР в 1959 году. Статистический ежегодник. – М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 895 с.

199. Народное хозяйство СССР в 1963 году. Статистический ежегодник. – М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1965. – 759 с.

200. Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води від 27 лютого 1997 року № 123/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 41. – С. 20 – 22.

201. Положення про Міністерство лісової й паперової промисловості УРСР : постанова Ради Міністрів УРСР від 15 лютого 1949 р. // ЗП УРСР. – 1949. – № 3. – С. 8.

202. Постановление Совета Министров СССР, 17 августа 1950 г. «О переходе на новую систему орошения в целях более полного использования

орошаемых земель и улучшения механизации сельскохозяйственных работ» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : сборник документов за 50 лет : в 5 т. – Т. 3. 1941 – 1952 / сост. К. У. Черненко, М. С. Смертюков. – М. : Политиздат, 1968. – С. 647.

203. Постановление Совета Министров СССР, 20 сентября 1950 г. «О строительстве Каховской гидроэлектростанции на реке Днепре, Южно-Украинского канала, Северо-Крымского канала и об орошении земель южных районов Украины и северных районов Крыма» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : сборник документов за 50 лет : в 5 т. – Т. 3. 1941 – 1952 / сост. К. У. Черненко, М. С. Смертюков. – М. : Политиздат, 1968. – С. 649 – 650.

204. Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б), 20 октября 1948 г. «О плане полезащитных лесонасаждений, внедрения травопольных севооборотов, строительства прудов и водоемов для обеспечения высоких и стойких урожаев в степных и лесостепных районах европейской части СССР» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : сборник документов за 50 лет : в 5 т. – Т. 3. 1941 – 1952 / сост. К. У. Черненко, М. С. Смертюков. – М. : Политиздат, 1968. – С. 531 – 549.

205. Постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б) України «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР» № 175 від 10 квітня 1948 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1948. – № 13 – 14.

206. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по охороні ґрунтів і захисних лісонасаджень на території УРСР» № 1541 від 12 вересня 1960 р // ЗП УРСР. – 1960. – № 9. – С. 152.

207. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по іригаційному будівництву в колгоспах, радгоспах і підсобних господарствах Української

РСР» від 8 березня 1948 р. № 329 [Електронний ресурс]. Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2.../KP770544.html. Назва з екрана.

208. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по забезпеченню повного і правильного використання підготовлених зрошуваних земель в колгоспах і радгоспах Української РСР в 1952 р.» від 23 квітня 1952 р. № 1091 [Електронний ресурс]. Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2... /KP770544.html. Назва з екрана.

209. Постанова Ради Міністрів УРСР«Про організацію експлуатації гідротехнічних захисних споруд в зонах затоплення водоймищ гідроелектростанцій» від 28 лютого 1957 р. № 182 // ЗП УРСР. – 1957. – № 3 – 4. – С. 35.

210. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи з поліпшення використання лісових ресурсів і відновлення лісів в УРСР від 20 грудня 1957 р. // ЗП УРСР. – 1957. – № 16. – С. 229.

211. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про організацію Управління служби експлуатації захисних споруд на Кременчуцькому водоймищі» від 30 січня 1960 р. № 97 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-96-п. Назва з екрана.

212. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про осушення боліт і заболочених земель у поліських і західних районах Української РСР з широким залученням сил і коштів колгоспів» від 10 листопада 1959 р. № 1718 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-96-п. Назва з екрана.

213. Постанова ЦК КП(б) У і Ради Міністрів УРСР від 12 червня 1958 р. «Про заходи по покращенню охорони природи Української РСР» // ЗП УРСР. – 1958. – № 6. – С. 106.

214. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про охорону природи на території Української РСР» від 3 червня 1949 р. // ЗП УРСР. – 1949. – № 11. – С. 40.

215. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про перевірку стану полезахисних лісонасаджень в колгоспах, радгоспах і лісгоспах Української РСР весною 1949 року» від 30 квітня 1949 р. // ЗП УРСР. – 1949. – № 7 – 8. – С. 28.

216. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про підсумки обліку приживлювальності по стану полезахисних лісонасаджень, створених у 1949–1952 роках у степових чи лісостепових районах УРСР» від 30 січня 1953 р. // ЗП УРСР. – 1953. – № 2. – С. 21.

217. Постанова Ради Міністрів Української РСР і Центрального Комітету КП України «Про додаткові заходи по посиленню боротьби з вітровою ерозією грунтів» від 1 листопада 1974 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //search.ligazakon.ua/ l_doc2.nsf/ link1/ KP740520.html. Назва з екрана.

218. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи по освоєнню осушених і дальшому осушенню болотних земель у колгоспах УРСР» від 19 лютого 1948 р. № 233 [Електронний ресурс]. Режим доступу: zakon.rada.gov.ua /laws/show/56-96-п. Назва з екрана.

219. Постановление Совета Министров СССР от 21 сентября 1950 года «О строительстве Куйбышевской гидроэлектростанции на реке Волге» // Правда. – 1950. – 21 сентября. – С. 1.

220. Постановление Совета Министров СССР от 31 августа 1950 года «О строительстве Сталинградской гидроэлектростанции на реке Волге, об орошении и обводнении районов Прикаспия» // Правда. – 1950. – 31 августа. – С. 1.

221. Постановление Совета Министров СССР от 12 сентября 1950 года «О строительстве Главного Туркменского канала Аму-Дарья – Красноводск, об орошении и обводнении земель южных районов Прикаспийской равнины Западной Туркмении, низовьев Аму-Дарьи и западной части пустыни Кара-Кумы» // Правда. – 1950. – 12 сентября. – С. 1.

222. Постановление пленума ЦК КПСС от 7 сентября 1953 года «О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР» // Решение партии и правительства по хозяйственнымвопросам 1953 – 1961 гг. – М. : Политическая литература, 1968. – Т. 4. – С. 19 – 60.

223. Постановление пленума ЦК КПСС «О дальнейшем развитии сельского хозяйства» 24 – 25 декабря 1959 года // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Политическая литература, 1986. – Т. 9. – 473 с.

224. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про укладання договорів лісозахисних станцій з колгоспами» № 717 від 4 квітня 1949 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – ЗП УРСР). – 1949. – № 7 – 8. – С. 20 – 28.

225. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про організацію догляду за лісонасадженнями та їх охорону в колгоспах і радгоспах Української РСР» № 813 від 16 квітня 1949 р. // ЗП УРСР. – 1949. – № 11. – С. 39.

226. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи до охорони полезахисних лісонасаджень від потрав, поломок, самовільних порубок і пожеж, а також від пошкоджень шкідниками і хворобами у степових і лісостепових районах Української РСР» від 4 червня 1949 р. // ЗП УРСР. – 1949. – № 18. – С. 42.

227. Промова голови Ради народних комісарів Української РСР М.С. Хрущова на пленумі ЦК КП(б)У про мобілізацію всіх сил на відбудову і подальший розвиток сільського господарства в Україні 28 лютого 1946 р. // Радянська Україна. – 1946. – 7 квітня. – С. 1–2.

228. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : сборник документов за 50 лет : в 5 т. – Т. 4. 1953 – 1961 / сост. К. У.Черненко, М. С. Смертюков. – М. : Политиздат, 1968. – 751 с.

229. Розвиток народного господарства УРСР: 1917 – 1967 : в 2-х т. Т.2. Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму / за ред. Д. Ф. Вірника. – К. : Наук. думка, 1967. – 499 с.

230. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – 1956). – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1956. – 531 с.

231. Сталинский план преобразования природы. Великие стройки коммунизма : сб. док. – М. : Госполитиздат, 1952. – 86 с.

232. Україна за 50 років (1917 – 1967) : Статистичний довідник / ред. І. І. Озолін, Д. Д. Подовжній. – К. : Політвидав, 1967. – С. 144.

233. Постанова Ради Міністрів УРСР від 30 листопада 1959 р. «Положення про Головне управління лісового господарства і лісозаготівель Української РСР» // ЗП уряду УРСР. – 1959. – № 11. – С. 156.

234. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про додаткові заходи по захисту ґрунтів від водної і вітрової ерозії» від 21 лютого 1961 р. // ЗП уряду УРСР. – 1961. – № 2. – С. 27.

Література

235. Авакян А. Б. Пути снижения затрат на подготовку водохранилищ // Гидротехническое строительство / А. Б. Авакян. – 1960. – № 3. – С. 28 – 31.

236. Авакян А. Б. Гидроэнергетические ресурсы / А. Б. Авакян, В. А. Баранов, Л. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 1967. – 599 с.

237. Актуальні питання розвитку земельної реформи в Україні / А. С. Даниленко, Ю. Д. Білик, М. Ю. Гарбуз та ін.; за ред. Ю. Д. Білика. – К. : Урожай, 2004. – 96 с.

238. Александров Б. А. Сталинский план преобразования природы в действии / Б. А. Александров. – М. : Изд-во Моск. общ-ва испытателей природы, 1952. – 198 с.

239. Александров И. Г. Электрификация Днепра / И. Г. Александров. – Одесса : ГИЗУкр. 1924. – 82 с.

240. Александров И. Г. Днепровское строительство и его экономическое значение / И. Г. Александров. – Х. : Гос. изд-во Украины, 1925. – 47 с.

241. Александров И. Г. Развитие Южного горнопромышленного района и Днепровское строительство / И. Г. Александров. – М. : Плановое хозяйство, 1927. – 75 с.

242. Алексеенко И. Р. Последняя цивилизация? / И. Р. Алексеенко, Л.В. Кейсевич // Человек. Общество. Природа. – К. : Наук. думка, 1997. – 412 с.

243. Алексієвець М.О. Екологічний рух в Україні (історичний аспект) / М.О. Алексієвець : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Чернів. ун-т. – Чернівці, 1993. – 194 с.

244. Алексієвець М.О. Історичний розвиток екологічних традицій й природоохоронного руху в Україні / М. О. Алексієвець // Наукові записки

Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 7. – Тернопіль, 1998. – С. 228 – 236.

245. Алмаров А. М. Гидрохимия Днепра, его водохранилищ и притоков / А. М. Алмаров, А. И. Денисов // Гидрологический режим Днепра в условиях зарегулированного стока. – К : Наукова думка, 1967. – С. 3 – 25.

246. Альбенский А. В. Сталинский план преобразования природы в действии / А. В. Альбенский, А. А. Савченко-Бельский // Полезащитное лесоразведение. М. – Л. : Гослесбумиздат, 1950. – С. 3 – 12.

247. Андрієнко М. В. Характерні особливості діяльності України в галузі реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру наприкінці XX – на початку XXI ст. / М. В. Андрієнко // Воєнна історія. – К., 2008. – № 3 – 4. – С.202 – 209.

248. Бабенко Ю. О. Охорона природи при іригації земель / Ю. О. Бабенко, В. Д. Дупляк. – К. : Урожай, 1988. – 260 с.

249. Бабенко Д. К. Повышение эффективности полезащитных лесных полос / Д. К. Бабенко // Повышение эффективности полезащитного лесоразведения. – Волгоград, 1980. – С. 86 – 99.

250. Бабич А. О. Вплив засухи, суховію і пилової бурі на урожайність зернових культур / А. О. Бабич, А. А. Бабич-Побережна, М. С. Побережний // Землеробство. – 2015. – Вип. 2. – С. 73 – 78.

251. Байдак Л. А. Становлення та розвиток Дніпропетровської гідробіологічної школи: дослідження техногенно-трансформованих екосистем Дніпровського водосховища (1927 – 1941 рр.) / Л. А. Байдак, А. І. Дворецький // Вісн. Дніпропетровс. ун-ту. Серія : Історія і філософія науки і техніки. – 2014. – Т. 22, вип. 22. – С. 111 – 121.

252. Байдак Л. А. Підсумки вивчення гідроекологічних наслідків побудови Дніпрогесу (1927 – 1941 рр.) / Л. А. Байдак // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного уніеврситету ім. Г. С. Сковороди. Історія та географія. – 2013. – Вип. 47. – С. 200 – 205.

253. Бакшеев Е. А. Днепровский каскад гидроэлектростанций / Е. А. Бакшеев, Т. П. Доценко, Г. Д. Кадомский // Гидротехническое строительство. – 1967. – № 5. – С. 3 – 14.

254. Баран В. К. Україна в першому повоєнному десятилітті (1946 – 1955) / В. К. Баран // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол. : Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

255. Барский С. И. О лесах местного значения / С. И. Барский // Лесопромышленное дело. – 1932. – № 7 – 8. – С. 521 – 522.

256. Барский С. И. Основной закон о лесопромышленном хозяйстве / С. И. Барский // Лесопромышленное дело. – 1931. – № 3. – С. 206 – 207.

257. Барский В. Г. Проблема охраны природы в проектах гидротехнического строительства / В. Г. Барский // Человек и окружающая среда. Проблемы охраны и рационального использования природных ресурсов : тезисы докл. республ. науч.-технич. конфер. – Л., 1975. – С. 37 – 38.

258. Басун О. П. Діяльність професора Б. Г. Іваницького в контексті розвитку агролісомеліоративної дослідної справи в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.) / О. П. Баран : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / Укр. акад. аграрн. наук. – К., 2007. – 20 с.

259. Бахтіарова Л. І. Історія досліджень причин та наслідків меліорацій в регіоні Північного Причорномор’я / Л. І. Бахтіарова // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Географічні та геологічні науки. – 2014. – Т. 19. Вип. 1. – С. 69 – 78.

260. Белінг Д. О. Дніпро та його рибні багатства / Д. О. Белінг. – К. : Вид-во ВУАН, 1935. – 164 с.

261. Біловицька Н. Річка зможе нормально жити лише після спуску водосховищ / Н. Біловицька // Урядовий кур'єр. – 2011. – 2 липня (№118).

262. Бовин А. И. Преобразование природы степей и лесостепей СССР / А. И. Бовин. – М. : Правда, 1951. – 30 с.

263. Божок П. Т. Развитие работ по осушению земель на Житомирщине/ П. Т. Божок // Научные труды УСХА. – Вып. 173. – К., 1976. – С. 3 – 12.

264. Бойко П. І. Історичні і сучасні досягнення у вивченні та впровадженні систем землеробства і сівозмін / П. І. Бойко, Н. П. Коваленко // Агроном : науково-виробничий журнал. – 2005. – № 3. – С. 78 – 81.

265. Борейко В. Е. Белые пятна истории природоохраны. СССР, Россия, Украина. Т. 1. История охраны природы. – Вып. 6 / В. Е. Борейко. – К. : [б.в.], 1996. – 224 с.

266. Борейко В. Е. Белые пятна истории природоохраны. СССР, Россия, Украина. Т. 2. История охраны природы. – Вып. 7 / В. Е. Борейко. – [Б. м.] : [б.в.], 1996. – 304 с.

267. Борейко В. Е. История охраны природы Украины (Х век – 1980 г.)/ В. Борейко . – К. 1997. – Т 2. 1941 – 1980. – 192 с.

268. Борейко В. Від Сталіна до Хрущова. Як тоталітарна система планомірно нищила природу України / В. Борейко, В. Грамма // Зелений світ. – 1993. – № 6 (червень). – С. 3 – 10.

269. Будкіна Л. Г. Вплив Кременчуцького водосховища на прилеглу територію / Л. Г. Будкіна, Н. Г. Бунякіна, П. С. Пустовойт. – К. : Наук. думка, 1971. – 16 с.

270. Булдей В. Р. Ірригація / В. Р. Будлей. – К. : Наук. думка, 1985. – 148 с.

271. В травопольной системе земледелия / В. В. Докучаев, П. А. Костычев, К. А. Тимирязев и др. – М. : Учпедгиз, 1949. – 374 с.

272. Вакулюк П. Г. Лисенківщина : лекції / П. Г. Вакулюк; Державний комітет лісового господарства України, Український центр підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів лісового господарства «Укрцентркадриліс». – К. : Укрцентркадриліс, 2003. – 122 с.

273. Вакулюк П. Г. Ліс і людина / П. Г. Вакулюк. – К. : Урожай, 1989. – 270 с.

274. Вакулюк П. Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні / П. Г. Вакулюк, В. Л. Самоплавський. – Х. : Прапор, 2006. – 383 с.

275. Вакулюк П. Г. Нариси з історії лісів України / П. Г. Вакулюк. – Фастів : Поліфраст, 2000. – 624 с.

276. Вакулюк П. Г. Охорона природи в Україні : лекція / П. Г. Вакулюк. – Фастів : Поліграфіст, 2004. – 223 с.

277. Васенко О. Г. Система управління охороною вод у басейні Дніпра / О. Г. Васенко, В. Р. Лозанський. – Х.: УкрНДІЕП, 1999. – 123 с.

278. Васильев П. В. Экономика лесного хозяйства / П. В. Васильев, И. В. Воронин, Г. П. Мотовилов, Е. Я. Судачков. – М. – Л. : Гослесбумиздат, 1959. – 203 с.

279. Васюта С. І. Проблеми екологізації суспільно-політичної думки в контексті національно-державного відродження України / С. І. Васюта //Ойкумена. Український екологічний вісник. – 1994. – № 1 – 2. – С. 75 – 87.

280. Васюта О. А. Екологія і політика / О. А. Васюта, С. І. Васюта, Г. Г. Філіпчук : у 2-х т. – Т. 2. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 480 с.

281. Великий луг [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://pzf.menr.gov.ua/великий-луг-нпп.html. Назва з екрана.

282. Великий Сталинский план 1946 – 1958. – М. : Госиздат культпросвет. лит-ры, 1946. – 8 с.

283. Ще одна трагічна сторінка історії України / О. Веселова, П. Панченко // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 112 – 123.

284. Веселова О. М. Післявоєнна трагедія : голод 1946 – 1947 рр. в Україні / О. М. Веселова // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С.98 – 124.

285. Витоки, становлення та сучасна структура лісової науки [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // subject.com.ua/ agriculture/ forest/162.html. Назва з екрана.

286. Вихватенко М. Чинники зародження та розвитку вчення про систему землеробства в Україні / М. Вихватенко // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2002. – Вип.8. – С. 48 – 52.

287. Вихватенко М. Розвиток наукових знань про системи землеробства в Південній Росії в першій половині XIX століття / М. Вихватенко // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2001. – Вип.6. – С. 200 – 203.

288. Вихватенко М. Т. Соціально-економічні передумови розвитку науково-практичних знань з агрономії / М. Вихватенко // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2003. – Вип.13. – С. 28 – 32.

289. Відтворення екосистеми р. Дніпро [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://greenparty.dp.ua/2011/perebudova-ekosystemy-r-dnipro/. Назва з екрана.

290. Власюк П. А. Величні будови комунізму і Сталінський план перетворення природи /П. А. Власюк. – К. : Сельхозиздат, 1952. – 71 с.

291. Воблий К. Г. Вниз по Днепру / К. Г. Воблий // Наша страна. – 1937. – № 4. – С. 10 – 15.

292. Воблий К. Г. Великий Дніпро / К. Г. Воблий // Зоря. – 1937. – 27 травня. – С. 2 – 3.

293. Воблий К. Г. Праблема Вялікага Дняпра / К. Г. Воблий. – Мінськ, 1933. – 38 с.

294. Водогосподарський комплекс Житомирської області [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zouvr.gov.ua/. Назва з екрана.

295. Водохранилища и их воздействие на окружающую среду / АН СССР. Секция хим. технологий и биол. наук и др. ; ред. Г. В. Воропаев, А. Б. Авакян. – М. : Наука, 1986. – 367 с.

296. Вожегова Р. А. Етапи розвитку зрошення на Півдні України / Р. А. Вожегова, М. В. Вердиш, В. В. Клубук, Л. М. Булаєнко // Зрошуване землеробство. – 2014. – Вип. 62. – С. 22 – 26.

297. Вознюк С. Т. Про стан окультурення торфових ґрунтів України залежно від строків їх сільськогосподарського використання / С. Т. Вознюк, Ю. Т. Коробченко, Н. М. Скочинська / За високий урожай на осушуваних землях : збірник. – К. : Держсільгоспвидав УРСР, 1962. – С. 42 – 54.

298. Войцеховский М. Б. Государственная лесополоса / М. Б. Войцеховский // Независимая газета. – 2008. – 26 ноября.

299. Войцеховский М. Б. 60 лет Сталинскому плану преобразования природы / М. Б. Войцеховский, Ю. Н. Голубчиков // М. : Дерево, 2008. – С. 153 – 156.

300. Волков И. М. Засуха. Голод 1946 – 1947 гг. / И. М. Волков // История СССР. – М. : Наука, 1991. – № 4. – С. 3 – 19.

301. Воровка В. П. Старобердянський ліс як лісокультурний парадинамічний ландшафт / В. П. Воровка, С. В. Гришко // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 1147. Серія «Екологія». – 2015. – С. 84 – 90.

302. Гавриленко А.П. Агролісомеліорація / А. П. Гавриленко, Г. Б. Гладун, А. П. Стадник // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАНУ України, 2002. – Т. 1. – С. 163 – 164.

303. Гак Д. В. Великие стройки коммунизма и преобразование природы / Д. В. Гак, И. Н. Романенко. – Симферополь : Крымиздат, 1952. – 117 с.

304. Гангардт Г. Г. Охрана окружающей среды и гидротехническое строительство / Г. Г. Гангардт // Вопросы экологии, рыбного хозяйства и создания энергобиологических комплексов при строительстве и

эксплуатации энергетических объектов : сб. науч. тр. Гидропроекта. – Вып. 101. – М., 1985. – С. 3 – 7.

305. Гелиашевич К.С. Гнездовые посевы дуба в Одесской области / К. С. Гелиашевич // Агробиология. – 1951. – № 2. – С. 68 – 73.

306. Генсірук С. А. Історія лісівництва в Україні / С. А. Генсірук, О. І. Фурдичко, В. С. Бондар. – Л. : Світ, 1995. – 422 с.

307. Генсірук С.А. Ліси України / С. А. Генсірук. – Л. : Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – 469 с.

308. Генсірук С. А. Регіональне природокористування. – Л. : Світ, 1992. – 335 с.

309. Гетьман В. Гордієві вузли Великого Лугу. Депресивний стан Каховського водосховища, що склався нині, вимагає кардинального вирішення / В. Гетьман // День. – 28 серпня. – 2013. – № 153 (29 серпня). – С. 9.

310. Гидрометеорологический режим озёр и водохранилищ СССР: каскад днепровских водохранилищ / под ред. Цееб А. Я. – Л. : Гидрометеоиздат, 1976. – 348 с.

311. Гидроэнергетика и комплексное использование водных ресурсов СССР / под общ.ред. П. С. Непорожнего. – М. : Энергия, 1970. – 320 с.

312. Гидроэнергетика СССР : статистический обзор. – М. : Информ-энерго, 1969. – 91 с.

313. Гизатуллин С. Х. Особенности роста и формирования дубовых молодняков разной густоты в южной степи УССР / С. Х. Гизатуллин // Лесоводство и агролесомелиорация. – Вып. 36. – Лесоведение. – К. : Урожай, 1974. – С. 107 – 119.

314. Гладун Г. Б. Лісомеліоративне забезпечення екологічної компоненти сталого розвитку рівнинних агроландшафтів України : автореф. дис. ... д-ра с.-г. наук : спец. 06.03.01 / Г. Б. Гладун ; Кабінет Міністрів

України, Національний університет біоресурсів і природокористування України. – Київ, 2012. – 41 с.

315. Гладун Г. Б. Лесные мелиорации в Украине: история, состояние, перспективы / Н. А. Лохматов, Г. Б. Гладун. – Х. : Новое слово, 2004. – 256 с.

316. Голубев Г. Н. Изменение климата и устойчивое развитие сельского хозяйства России / Г. Н. Голубев // Устойчивое развитие: ресурсы России /ред. Н. М. Лаверов. – М. : РХТУ им. Менделеева, 2004. – С. 156 – 190.

317. Голубкіна Г. С. Як море поглинало Великий Луг / Г. С. Голубкіна // Запорізька правда. – 2013. – 28 вересня.

318. Горбань А. В. Проблеми розвитку матеріально-технічної бази річкового транспорту в умовах гідротехнічного будівництва на Дніпрі (1950 – 1980 рр.) / А. В. Горбань // Водний транспорт : збірник наукових праць. – 2013. – Вип. № 2 (17). – С. 239 – 247.

319. Горецкий М. Проектирование государственных защитных лесных полос / М. Горецкий // Лесное хозяйство. 1949. – № 10. – С. 12 – 13.

320. Горло Н. В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50 – 70-ті рр. ХХ ст.) / Н. В. Горло : автореф. дис. … канд. істор. наук : 07.00.01 – Історія України. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.

321. Горло Н. В. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50 – 70-ті рр. ХХ ст.) / Н. В. Горло // Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика : збірник статей / відп. ред. В.М. Даниленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 221 – 231.

322. Горло Н. В. Колгоспи Наддніпрянщини в умовах спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду / Н. В. Горло // Питання аграрної історії України та Росії : Матеріали четвертих наукових читань, присвяч. пам’яті Д. П. Пойди, Дніпропетр. нац. ун-т / ред. А. І. Голуб. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. – С. 166 – 171.

323. Горло Н. В. Позиція громадськості щодо спорудження Каховського водосховища (50-і рр. ХХ ст.) / Н. В. Горло // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2 – 3 жовтня 2003 р. / ред. кол.: Котигоренко В. О., Дєдков М. В., Деркач Н. В. та ін. – Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь : Доля, 2003. – С. 161 – 164.

324. Горло Н. В. Вирішення питання про захист важливих народногосподарських об’єктів під час спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду / Н. В. Горло // Південний архів : збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. – Вип. ХІ. – С. 53 – 57.

325. Горло Н. В. Переселення в південні області України під час спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду (50 – 70-і рр. ХХ ст.) / Н. В. Горло // Збірник матеріалів наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Запоріжжя : ЗДУ, 2004. – С. 311 – 316.

326. Горло Н. В. Проблема охорони природи під час спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду (50 – 70-ті рр. ХХ ст.) / Н. В. Горло // Сторінки історії : збірник наукових праць / відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К. : Вид-во «Політехніка», 2004. – Вип. 19. – С. 9 – 27.

327. Горло Н. В. Виплата компенсації переселенцям у період спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду як прояв нехтування людським фактором (50 – 70-і рр. ХХ ст.) / Н. В. Горло // Література та культура Полісся / відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті. – С. 191 – 196.

328. Горло Н. В. Роль людського фактора у період спорудження Дніпровського гідрокаскаду (50 – 70-і рр. ХХ ст.) / Н. В. Горло // Грані. – Дніпропетровськ, 2005. – № 4 (липень – серпень). – С. 21 – 27.

329. Горло Н. В. Основні підходи до забудови сіл та житлового будівництва у зоні водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: історичний аспект (50 – 70-ті рр. XX ст.) / Н. В. Горло // Український селянин : збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 363 – 366.

330. Горло Н. В. Вирішення питання про масштаби і напрями переселення із зони затоплення водосховищ Дніпровського гідрокаскаду (50 – 70-ті рр. XX ст.) / Н. В. Горло // Український селянин : збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 278 – 280.

331. Греков І. Атака на синьо-зелених (досвід Тясминської експедиційної бази) / І. Греков // Черкаська правда. – 1974. – 17 листопада. – С. 3.

332. Грэхэм Л. Сможет ли Россия конкурировать? История инноваций в царской, советской и современной России / Лорен Грэхэм ; пер. с англ. Константиновой Ю. – М. : Манн, Иванов и Фарбер, 2014. – 272 с.

333. Гринь В. Г. Влияние Каховской плотины на фитопланктон нижнего течения Днепра / В. Г. Гринь // Вопросы экологии. – М. : Высш. школа, 1962. Т. 5. – С. 44 – 46.

334. Гришко С. В. Значення «сталінського плану перетворення природи» для степів Східної Європи / С. В. Гришко // Географія та туризм : науковий збірник / ред. кол. : Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2012. – Вип. 23. – 376 с.

335. Губить людей вода. Учений Анатолій Яцик – про те, чому не можна пити воду з крана і скільки рукотворних бід уже накоїла Україна // Україна молода. – 2015. – 15 січня. – С. 1.

336. Гудзь В. П. Адаптивні системи землеробства : підручник / В. П. Гудзь, І. А. Шувар, А. В. Юник. – К. : Центр учб. літ-ри, 2014. – 336 с.

337. Гурнак В. Н. Транспортний потік республіки / В. Н. Гурнак. – К. : Знання УРСР, 1986. – 49 с.

338. Гусев Н. Н. Лесоустройство в СССР / Н. Н. Гусев. – М. : Лесная промышленность, 1981. – 326 с.

339. Гусев Р. К. Правовая охрана лесов в СССР / Р. К. Гусев. – М. : Знание, 1974. – 64 с.

340. Гусынская С. Л. Формирование биоценотических комплексов зоопланктона в Кременчугском водохранилище / С. Л. Гусынская // Гидробиологический журнал. – 1966. – Т.2, № 4. – С. 16 – 24.

341. Гусынская С. Д. Влияние Каховского водохранилища на зоопланктон нижнего Днепра / С. Л. Гусынская // Вопросы гидробиологии нижнего Днепра и лиманов Северного Пречерноморья : сборник. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 44 – 53.

342. Данилевська М. Наступ на поліську цілину / М. Данилевська, І. Глущенко, К. Сайчук. – К. : Обл. книжк.-газ. вид-во, 1961. – 44 с.

343. Данилов Г. Г. Эффективность полезащитных лесных полос различных конструкций / Г. Г. Данилов. – Саранск : Мордовск. книжн. изд-во, 1963. – 139 с.

344. Дворецький А. І. Самоочищення Дніпровського водосховища як провідний чинник формування екологічно безпечного середовища існування риб / А. І. Дворецький, О. Ю. Зайченко, Л. А. Байдак та ін. // Рибогосподарська наука України. – 2014. – № 4. – С. 26 – 36.

345. Джамаль В. А. Захист ґрунтів від ерозії / В. А. Джамаль, М. М. Шемякін, В.О. Білолипський. – К. : Урожай, 1986. – 240 с.

346. Дідковський М. М. Проблема Великого Дніпра / М. М. Дідковський. – К. : АН УРСР, 1957. – 44 с.

347. Діхтяренко А. В. Рядянська державна політика у сфері охорони природи УРСР у 1950 – на початку 1970-х років / А. В. Діхтяренко // Сумський історико-архівний журнал. – № 18 – 19. – 2012. – С. 126 – 132.

348. Дмитренко В. П. Агрокліматичне районування / В. П. Дмитренко // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. – К. : Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 1. – С. 13 – 14.

349. Дмитренко О. Дума про чисте плесо / О. Дмитренко // Літературна Україна. – 1967. – 21, 24 листопада.

350. Дмитренко О. Де починається Дніпро / О. Дмитренко // Літературна Україна. – 1967. – 4 липня.

351. Дмитренко О. Хвіст ящірки, або Друга дума про чисте плесо / О. Дмитренко // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 135 – 144.

352. Дніпровська ГЕС. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https:// uk.wikipedia.org/wiki/Дніпровська ГЕС. Назва з екрана.

353. Добробог Л. Н. Деятельность государственных учреждений и общественных объединений Донбасса по охране окружающей природнойй среды.1986–1992 гг. / Л. Н. Добробог: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Донецкий университет. – Донецк, 1994. – 196 с.

354. Добробог Л. М. Екологічна безпека: поняття і зміст / Л. М. Добробог // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 1. – С. 92 – 100.

355. Добровольский Г. В. Почвенные ресурсы России за 150 лет / Г. В. Добровольский // Россия в окружающем мире. – М. : ЭКСМО, 2002. – С.117 – 119.

356. Довженко А. Мы строим сёла будущего / А. Довженко // Молодой колхозник. – 1955. – № 2. – С. 12 – 18.

357. Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь / В. В. Докучаев / под редакцией и с предисловием В. Р. Вильямса, З. С.Филипповича. – М. – Л. : Сельхозгиз, 1936. – 117 с.

358. Докучаев В. В. Труды экспедиции, снаряженной Лесным департаментом. Отчет Министерству земледелия и государственных

имуществ за 1894 г. / В. В. Докучаев. – СПб. : Изд. М-ва земледелия и гос. имуществ., 1894. – 54 с.

359. Дубинський Г. П. Клімат / Г. П. Дубинський // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. – К. : Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 166 – 167.

360. Дубняк С. С. Екологічні особливості систем берегозахисту на крупних рівнинних водосховищах / С. С. Дубняк // Гідрологія, гідрохімія і гідро екологія : науковий збірник. – 2010. – Т. 3 (20). – С. 29 – 41.

361. Дубняк С. С. Эколого-гидрологический подход к определению границ мелководий на водохранилищах / С. С. Дубняк // Гидробиологический журнал. – 1996. – № 5. – С.102 – 107.

362. Дупляк В. Д. Інгулецька зрошувально-обводнювальна система / В. Д. Дупляк // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. – К. : Українська радянська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 78.

363. Жаров В. Нема Дніпра, одна вода осталась… / В. Жаров // Выбор. – 1991. – № 11 (апрель).

364. Жеребкін Г. П. Великі будови комунізму на Дніпрі і розвиток промисловості Півдня Української РСР / Г. П. Жеребкін. – К. : Наук. думка, 1952. – 180 с.

365. Жимерин Д. Г. Развитие энергетики СССР / Д.Г. Жимерин. – М. – Л. : Госэнергоиздат, 1960. – 327 с.

366. Жимерин Д.Г. История электрификации СССР / Д.Г. Жимерин. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 458 с.

367. Задачи по защитному лесонасаждению (из доклада зам. министра лесного хозяйства СССР В. Я. Колданова) // Лесное хозяйство – 1950. – № 4. – С. 4 – 12.

368. Заев П. П. В чем вред травопольной системы земледелия / П. П. Заев, П. А. Калым. – Ленинград : Лениздат, 1962. – 86 с.

369. Земля в біді. Інтерв'ю Ф. Я. Шипунова – еколога, завідувача лабораторією біосферних досліджень Інституту літосфери АН СРСР журналісту В. Рубану // Набат : публіцистий збірник з проблем соціальної екології / упоряд. О. П. Ракін, Л.П. Забродська. – К. : Молодь, 1989. – С. 58 – 71.

370. Зеров К. К. Рослинність Дніпровсько-Бузького лиману і можливий вплив на неї забирання дніпровської води / К. К. Зеров // Дніпровсько-Бузький лиман. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 70 – 75.

371. Зеров К. К. Формирование растительности и зарастание водохранилищ Днепровского каскада / К. К. Зеров. – К. : Наук. думка, 1976. – 142 с.

372. Зеров К. К. Прибережна та водна рослинність пониззя Дніпра // Пониззя Дніпра, його біологічні та гідрологічні особливості / К. К. Зеров. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 3 – 11.

373. Зеров К. К. Водная растительность Килийской дельты Дуная / К.К. Зеров // Труды Ин-та гидробиол. АН УССР. – 1961. – № 36. – С. 37 – 48.

374. Зузик Д. Т. Проблема Нижнего Днепра / Д. Т. Зузик. – М. ; Л. : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1932. – 172 с.

375. З історії лісового господарства України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //dklg.kmu.gov.ua /forest/control/ uk/publish/ article; jsessionid. Назва з екрана.

376. Економічна історія України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович [та ін.] ; ред. Б. Д. Лановик. – К. : Юридична книга, 2004. – 455 с.

377. Исаков Л. Гнездовой посів леса / Л. Исаков // Наука и жизнь. – 1951. – № 5. – С. 35 – 36.

378. История – «УКРВОДПРОЕКТ» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.uvp-kiev.com.ua/history.htm. Назва з екрана.

379. Іваненко Г. Рукотворне море руйнує береги / Г. Іваненко // Зоря Придніпров'я. – 2003. – 15 листопада.

380. Іваницький Б. Г. Як збутися ярів і пісків / Б. Г. Іваницький. – К. : Просвіта, 1907. – 112 с.

381. Іваницький Б. Г. Обезліснення України / Б. Г. Іваницький // Тризуб. – 1926. – № 21. – С. 3 – 6.

382. Іваницький Б. Г. Ліси і лісове господарство на Україні / Б. Г. Іваницький // Праці Українського наукового інституту. Серія : Економічна. – Варшава, 1936. – Т. 2. – 123 с.

383. Іваницький Б. Г. Ліси і лісове господарство на Україні / Б. Г. Іваницький // Праці Українського наукового інституту. Серія : Економічна. – Варшава, 1939. – Т. 27. – 194 с.

384. Іваницький Б. Г. Лісове господарство України / Б. Г. Іваницький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ – І). – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – Т. 3. – С. 1068 – 1074.

385. Іваницький Б. Г. Руйнація лісової господарки на Україні / Б. Г. Іваницький // Тризуб. – 1927. – № 47. – С. 9 – 17.

386. Ізмаїльський Олександр Олексійович [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //www.unalib.ks.ua/ region_known_people_nature_izmaylskiy_aa.htm. Назва з екрана.

387. Измаильский А. А. Как высохла наша степь / А. А. Измаильский (ред. Вильямс В. Р.). – М. : Сельхозгиз, 1937. – 81 с.

388. Інгулецька зрошувальна система. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https: //uk.wikipedia.org/.../ Інгулецька зрошувальна. Назва з екрана.

389. Історія водного господарства та меліорації земель Львівської області [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //lvggme.lviv.ua/publ/istorija...ta.../1-1-0-1. Назва з екрана.

390. Історія розвитку: Одеське обласне управління водного господарства [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // watermd.od.ua/uk/istoriya-rozvitku. Назва з екрана.

391. Історія розвитку галузі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.buvr.vn.ua/golovne-menyu/istoriya-rozvitku-galuzi. Назва з екрана.

392. Історія лісового законодавства в радянський період [Електронний ресурс]. Режим доступу: studme.com.ua /.../istoriya_lesnogo_zakonodate. Назва з екрана.

393. История КПСС : в 6 томах. – Т. 5. Комммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества (1938 –1959 годы). – Кн. 2 (1945 – 1959 годы). – М. : Политиздат, 1980. – 691 с.

394. Історія українського селянства : в 2 т. / гол. ред. Литвин В.М. – К. : Наукова думка, 2006. – Т.1. – 632 с.

395. Історія українського селянства : в 2 т. / гол. ред. Литвин В.М. – К. : Наук. думка, 2006. – Т.2. – 656 с.

396. Кавицкий М. Проблемы пополнения флота на Днепре / М. Кавицкий // Речной транспорт. – 1982. – № 7. – С. 12 – 13.

397. Карвецкий В. В. Успехи гнездовых посевов дуба в Харьковской области / В. В. Карвецкий // Лес и степь – 1951. – № 3. – С. 18 – 22.

398. Каховська ГЕС [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:// http://www.shukach.com/ru/node/7347. Назва з екрана.

399. Кіндюк Б. В. Лісове господарство України: історико-правове дослідження (1917 – 2011 рр.): дис. … докт. юрид. наук : 12.00.01 / Б. В. Кіндюк. – Маріуполь, 2012. – 386 с.

400. Кіндюк Б. В. Історія українського лісового законодавства. Часи тоталітаризму та незалежної України 1929 – 2011 рр. / Б. В. Кіндюк – О. : Фенікс, 2011. – 348 с.

401. Кіндюк Б.В. Радянське законодавство про колгоспні ліси / Б.В. Кіндюк // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 58. – С. 154 – 162.

402. Кіндюк Б. В. Історична динаміка джерел українського лісового права / Б. В. Кіндюк // Право України. – 2011. – № 10. – С. 285 – 291.

403. Киндюк Б. В. Правовые и организационные основы реализации «сталинского плана преобразования природы» 1948 г. в сфере лесоводства в Украине / Б. В. Киндюк // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 12. – С. 126 – 129.

404. Кіндюк Б. В. Організаційно-правове регулювання насадження нових лісів в УРСР в 1954 – 1964 рр. / Б. В. Кіндюк // Проблеми законності. – 2012. – № 118. – С. 75 – 86.

405. Кіндюк Б. В. Організаційно-правові засади реалізації «сталінського плану перетворення природи» 1948 р. щодо створення нових лісів в УРСР / Б.В. Кіндюк // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – Вип. 165. – Серія «Право». – С. 24 – 32.

406. Киндюк Б. В. Правовые и организационные основы реализации «Сталинского плана преобразования природы» в сфере лесоводства на Украине [Електронний ресурс] / Б.В. Киндюк // Міжнародна науково-практична інтернет-конференція за юридичним напрямом. – Тернопіль, 2011. Режим доступу: http.://www.lex-line.com.ua.

407. Кінська, Конка, Кінка // Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К. : Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 155.

408. Кисіль М. Борг перед природою / М. Кисіль // Літературна Україна. – 1968. – 8 березня.

409. Керівники урядів Української Радянської Соціалістичної Республіки. Хрущов Микита Сергійович [Електронний ресурс]. Режим

доступу: http: //www.kmu.gov.ua /control/ publish/ article?art_id=1261509. Назва з екрана.

410. Ковалевский А. А. Днепровская гидроэлектрическая станция / А. А. Ковалевский / под ред. Б. Е. Веденеева. – М. – Л. : Госэнергоиздат, 1932. – 111 с.

411. Коваленко Н. П. Історичні аспекти зародження і розвитку наукових знань про сидеральні сівозміни / Н. П. Коваленко // Сільський господар. – 2012. – № 11/12. – С. 27 – 33.

412. Коваленко Н. П. Роль сівозмін. Історичні аспекти фітосанітарної ролі сівозмін України 70-х років XX та у XXI столітті / Н. П. Коваленко // Карантин і захист рослин. – 2012. – № 8. – С. 15 – 17.

413. Коваленко Н. П. Основи сівозмін у системах землеробства України другої половини XIX – XXI ст. / Н. П. Коваленко // Вісник аграрної науки. – 2012. – № 11. – С. 81 – 82.

414. Коваленко П. І. Раціональне використання води на меліоративних землях / П. І. Коваленко, Ю. О. Михайлов. – К. : Урожай, 1986. – 184 с.

415. Коваль Л. Г. Структура зоопланктонных комплексов приустьевых акваторий после зарегулирования стока рек / Л. Г. Коваль // Перспективы развития рыбного хозяйства в Чёрном море : тез. докл. Всесоюз. ихтиолог. конф. – Одесса, 1971. – С. 27 – 29.

416. Ковда В. А. Великий план преобразования природы / В. А. Ковда. – М. : Изд.-во АН СССР, 1952. – 109 с.

417. Ковпак Л. В. Голод 1946 – 1947 рр. в Україні: влада і людина / Л. В. Ковпак // Україна XX ст. : Культура, ідеологія, політика : збірник ататей. – Вип. 13: Голод 1946 – 1947 р.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «круглого столу» (22 березня 2007 р.) / гол. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 297 с.

418. Колданов В. Я. Очерки истории советского лесного хозяйства / В. Я. Колданов. – М. : Экология, 1992. – 180 с.

419. Колданов В. Я. Степное лесоразведение / В. Я. Колданов. – М. : Лесная промышленность, 1967. – 216 с.

420. Коптєв В. І. Дослідження еталонних полезахисних лісових смуг на Україні / В. І. Коптев, Г. Б. Гладун // Лісівництво і агролісомеліорація. – К. : Урожай, 1991. – Вип. 83. – С. 17 – 22.

421. Коптев В. И. Развитие полезащитного лесоразведения на Украине : автореф. дис. … канд. с.-х. наук / Коптев В. И. – Х., 1953. – 19 с.

422. Коптев В.И. Эффективность полезащитных лесных полос при системном их размещении / Коптев В.И. // Пути повышения эффективности полезащитного лесоразведения. – М. : Колос, 1979. – С. 3 – 12.

423. Коптев В.И. Эффективность полезащитного лесоразведения на Украине / В.И. Коптев. // Вестник сельскохозяйственной науки. – 1981. – № 3. – С. 122 – 126.

424. Коптев В. И. Совершенствование технологии создания полезащитных лесных полос на Украине / В. И. Коптев, Г. Б. Гладун, И. И. Васильцов // Защитное лесоразведение по природным районам СССР. – Волгоград, 1991. – Вып. 2 (103). – С. 51 – 56.

425. Коржинский С. И. Стевен, Христиан // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона в 86 т. – СПб., 1890 – 1907. – Т. 82.

426. Корчемкина Е. Е. Сталинский план преобразования природы: трудности и успехи его реализации в Адыгее (1948 – 1953 гг.) / Е. Е. Корчемкина // Вестн. Адыгейск. гос. ун-та. Серия: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – 2009. – № 3. – С. 32 – 36.

427. Косолап П. П. Система землеробства / П. П. Косолап, О. П. Кротінов. – К. : 2011. – 372 с.

428. Костяков А. Н. Основы мелиорации / А. Н. Костяков. – М. : Госсельхозиздат, 1951. – 751 с.

429. Костычев П. А. Способствует ли разведение лесов уничтожению засух? / П. А. Костычев // Отечественные записки. – 1876. – № 3. – ([Прил.]: Современное обозрение. – С. 1 – 33.

430. Костычев П. А. О борьбе с засухами посредством обработки полей и накопления на них снега / П. А. Костычев. – Изд. 4-е. – М. : Типолитография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1907. – 87 с.

431. Краснова М. В. Історичні засади законодавства про компенсацію екологічної шкоди (з давніх часів і до кінця століття) / М. В. Краснова // Право України. – 2007. – № 5. – С. 149 – 154.

432. Крассов О. И. Право частной собственности на леса / О. И. Крассов // Экологическое право. – 2006. – № 2. – С. 12 – 15.

433. Колданов В. Я. По Сталинскому плану – на преобразование природы / В. Я. Колданов // Лесной журнал. – 1948. – № 1. – С. 30.

434. Колданов В. Я. Полезащитное лесоразведение степных и лесостепных районов европейской части СССР в 1948 – 1953 гг. : автореф. дис. … канд. с.-х. наук / В. Я. Колданов. – Ин-т. леса АН СССР. – М., 1955. – 19 с.

435. Колданов В. Я. Сталинский план преобразования природы степей и лесостепей / В. Я. Колданов. – М. : Тип. газ. «Правда», 1949. – С. 19 – 21.

436. Колданов В. Я. Очерки истории советского лесного хозяйства / В. Я. Колданов. – М. : Экология, 1992. – 256 с.

437. Колданов В. Я. Некоторые итоги послевоенной пятилетки и задачи на 1951 г. по лесному хозяйству / В. Я. Колданов // Лесное хозяйство – 1951. – № 1. – С. 1 – 18.

438. Колданов В. Я. Некоторые итоги и выводы по полезащитному, лесоразведению за истекшие пять лет / В. Я. Колданов // Лесное хозяйство. – 1954. – № 3. – С. 10 – 18.

439. Котлов П. Ю. Діяльність КПУ по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951 – 1958 рр.) / П. Ю. Котлов. – Х. : Вища школа, 1974. – 143 с.

440. Кошелев Ф. П. Величественные сталинские стройки коммунизма и их народнохозяйственное значение / Ф. П. Кошелев. – М. : Госполитиздат, 1952. – 168 с.

441. Кредо В. Дніпровський каскад ГЕС загрожує Європі? / В. Кредо // Зелений світ. – 1996. – № 1. – С. 28 – 30.

442. Кременчуцька ГЕС: штрихи до історії будівництва (за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області) // Народне слово. – 2014. – 22 травня.

443. Кубійович В.М. Зрошування / В.М. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ – II). – Париж, Нью-Йорк, 1959. – Т. 3. – С. 840 – 850.

444. Кубійович В.М. Зрошування / В.М. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ – II). – Париж, Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 1903.

445. Кубійович В.М. Водне господарство / В. М. Кубійович, М. К. Лебідь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ – II). – Париж, Нью-Йорк, 1955. – Т. 1. – С. 301.

446. Кубійович В. М. Водопостачання / В. М. Кубійович, М. К. Лебідь // Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ – II). – Париж, Нью-Йорк, 1955. – Т. 1. – С. 310.

447. Лазаренко Я. О. Становлення законодавчих систем в Україні. Розвиток лісового законодавства України / Я. О. Лазаренко // Право України. – 2003. – № 2. – С. 23 – 27.

448. Лазарчук Н. А. Мелиорация и урожай / Н. А. Лазарчук, Г. С. Потоцкий. – К. : Урожай, 1986. – 151 с.

449. Лапін В. В. Людина і природне середовище / В. В. Лапін // Український історичний журнал. – 1975. – № 7. – С. 15 – 27.

450. Лапчан І. Становлення лісового права та відповідного законодавства України : історичний аспект / І. Лапчан // Право України. – 2006. – № 9. – С. 129 – 133.

451. Лисенко С. На Черкащині можна побачити села, затоплені колись Кременчуцьким водосховищем / С. Лисенко // Прес-центр. – 2012. – 29 січня.

452. Лишенко А. А. Усовершенствовать технологию выращивания полезащитных лесных полос на орошаемых землях в условиях применения перспективных способов полива / А. А. Лишенко, А. П. Стадник, А. А. Сирык и др. // Агролесомелиоративные исследования в СССР. – Волгоград : ВНИАЛМИ, 1981. – Вып. 12(68). – С. 186 – 188.

453. Лысенко Т. Д. О частичном изменении инструкции по посеву полезащитных лесных полос гнездовым способом на 1950 г. / Т. Д. Лысенко // Агробиология. – 1950. – № 6. – С. 26.

454. Лысенко Т. Д. Инструкция по посеву полезащитных лесных полос гнездовым способом на 1951 г. / Т. Д. Лысенко // Лес и степь. – 1951. – № 6. – С. 15 – 16.

455. Лысенко Т. Д. Инструкция по посеву полезащитных лесных полос гнездовым способом с главной породой дуб / Т. Д. Лысенко. – М. : Главное управление полезащитного лесоразведения при Совете Министров СССР, 1952. – С. 13.

456. Литвин В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1949 – 1955) / В. М. Литвин. – К. : Лі-Терра, 2004. – 249 с.

457. Лісовідведення [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/cite_note-ksma.ru-7. Назва з екрана.

458. Логвиненко О. І. Лісоохоронна справа в Україні: історико-правовий аспект (IX ст. – 1990 р.) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. І. Логвиненко. – К., 2006. – 211 с.

459. Логинов Б.И. Основы полезащитного лесоразведения / Б. И. Логинов. – К. : Изд-во Укр. акад. сельхоз. наук, 1961. – 136 с.

460. Ломиковский В. Я. Лесоразведение / В. Я. Ломиковский // Лесной журнал. – 1837. – № 10. – Октябрь. – С. 2 – 71.

461. Лубянов И. П. Изменение в составе макро- и микрозообентоса Днепропетровского водохранилища после зарегулирования стока среднего Днепра / И. П. Лубянов, А. М. Бузакова, Ю. К. Гайдаш // Гидробиологический режим Днепра в условиях зарегулированного стока : сборник. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 167 – 175.

462. Лукьянов П. И. К новым успехам в преобразовании природы / П. И. Лукьянов. – Х. : Книжно-газ. изд-во, 1950. – 58 с.

463. Майстренко Ю. Г. Некоторые показатели качества воды Киевского водохранилища / Ю. Г. Майстренко, Д. З. Гак // Киевское водохранилище : сборник. – К. : Наук. думка, 1965. – 239 с.

464. Максимович Н. И. Днепр и его бассейн / Н. И. Максимович. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1901. – 370 с.

465. Максимович Н. И. Поверстный перечень р. Днепра, от истоков до лимана, на протяжении 2107 верст / Н. И. Максимович – К. : Типография С. В. Кульженко, 1901. – 112 с.

466. Малишко М. І. Основні напрями природоохоронної діяльності Радянської держави / М. І. Малишко, О. М. Крилов // Український історичний журнал. – 1985. – № 10. – С. 15 – 24.

467. Манько Ю. П. Оптимізація екологічного середовища агроландшафту під впливом раціональної системи землеробства / Ю. П. Манько, О. А. Цюк, О. П. Кротинов та ін. // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 2006. – Вип. 93. – С. 273 – 285.

468. Марченко Г. А. Задачи лесной политики Украины / Г. А. Марченко. – Х. : Госплан УССР, 1925. – 79 с.

469. Марченко Г. А. Восстановление лесного хозяйства Украины / Г. А. Марченко. – Х. : Госплан УССР, 1930. – 30 с.

470. Матвієнко В.М. Теоретичні аспекти української економічної і соціальної географії / В. М. Матвієнко : автореф. дис. … канд. географ. наук : 11.00.02 – Економічна і соціальна географія. – К., 2000. – 20 с.

471. Маціборук П. Меліорація: катастрофічні наслідки й подальші перспективи [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.hunt-fish.com.ua/article.htm?ident. Назва з екрана.

472. Медведев С. И. Основные черты изменения энтомофауны Украины в связи с формированием культурного ландшафта / С. И. Медведев // Зоологический журнал. – Т. 38. Вып. 1. – М, 1957. – С. 54 – 68.

473. Меерсон А. Б. К вопросу определения затрат, связанных с созданием водохранилищ / А. Б. Меерсон, А. Б. Авакян // Гидротехническое строительство. – 1959. – № 10. – С. 18 – 27.

474. Мелехов И. С. Очерк развития науки о лесе в России / И. С. Мелехов. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 207 с.

475. Меліорація земель та її екологічні наслідки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://childflora.org.ua/?page_id=159. Назва з екрана.

476. Мелиорация на Украине / под. ред. Н.А. Гаркуши. – К. : Урожай, 1985. 376 с.

477. Мелиорация заболоченных, засоленных пойм Среднего Поднепровья / Потоцкий Г. С., Лазарчук Н. А., Рокочинский А. Н. / под ред. Потоцкого Г.С. – Л. : Вища школа, 1987. – 120 с.

478. Мельников Г. Б. Биологический режим Днепродзержинского и Ленинского водохранилищ на Днепре в условиях каскада / Г. Б. Мельников // Тез. Всесоюзн. ихт. конф. «Перспективы развития рыбн. х-ва в Чёрном море». – Одесса, 1971. – С. 18 – 19.

479. Мельников Г. Б. Формирование зоопланктона Днепровского водохранилища в условиях каскада выше расположенных водохранилищ / Г.Б. Мельников, В.Л. Галинский // Гидробиол. режим Днепра в условиях зарегулированного стока. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 159 – 175.

480. Мельников Г. Б. Некоторые общие закономерности формирования ихтиофауны в водохранилищах днепровского каскада / Г. Б. Мельников, Л. Д. Беляев, В. Л. Булахов // Материалы зоологического совещания «Биологические основы реконструкции, рационального использования и охраны фауны южной зоны европейской части СССР». – Кишинев, 1965. – С. 213 – 220.

481. Мельников Г. Б. Зоопланктон Нижнего Днепра в связи с влиянием плотины Днепрогэса и прогнозы его развития в водохранилищах Каховского гидроузла / Г. Б. Мельников // Труды Днепропетр. НИИ гидробиол., 1952. – Т.9. – С. 37 – 56.

482. Мельников Г. Б. Первые этапы формирования зоопланктона Днепродзержинского водохранилища водохранилищ / Г. Б. Мельников, В. Л. Галинский // Гидробиологический режим Днепра в условиях зарегулированного стока : сборник. – К. : Наук. думка, 1967. – С.138 – 146.

483. Милосердов Н.М. Борьба с ветровой эрозией почв на юге Украины / Н.М. Милосердов. – К. : Урожай, 1980. – С. 50 – 52.

484. Мироненко В. Ф. Вирощування ефективних захисних лісових насаджень – запорука екологічної безпеки держави / В. Ф. Мироненко, П. В. Підвашецький // Лісівництво і агролісомеліорація. – Х. : Майдан, 2003. – Вип. 104. – С. 111 – 115.

485. Михайленко М. М. Проблема «Великого Дніпра» та її народногосподарське значення (матеріали до лекції) / М. М. Михайленко. – К. [б.в.], 1957. – 19 с.

486. Михайлюченко М. Т. Заслон эрозии / М. Т. Михайлюченко, Ю. К. Телешек. – К. : Урожай, 1987. – 152 с.

487. Мицик Ю.А. Історія України / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 586 с.

488. Мігунова О. С. Полезахисне лісорозведення на Керченському півострові / О. С. Мігунова, О. Ф. Поляков, А. П. Стадник // Лісове господарство, лісова і деревообробна промисловість. – К. : Техніка, 1986. – № 4(130). – С. 11 – 12.

489. Моравский В. Формирование планировочной структуры сел в зоне днепровских водохранилищ / В. Моравский // Строительство и архитектура. – 1974. – № 5. – С. 18 – 21.

490. Мосолов В. П. Сталинский план великих работ в степи / В. П. Мосолов. – М. : Всесоюзн. общ-во по распростр. политич. и науч. знаний, 1950. – 38 с.

491. Мошинский К. П. Водопотребление сельскохозяйственных растений на торфяных почвах УССР / К. П. Мошинский // Бюллетень научно-технической информации УкрНИИГиМ. – 1956. – № 1. – С. 1 – 12.

492. Мяткин Г. И. Лесные полезащитные полосы и микроклимат / Г. И. Мяткин. – М. : Географиздат, 1952. – 140 с.

493. Новітня історія України (1900 – 2000) / за ред. А. Г. Слюсаренка, В. І. Гусєва, В. П. Дорожжина та ін. – К. : Вища школа, 2000. – 356 с.

494. Вдохновленные Сталинским планом // Комсомольская правда. – 1948. – 14 декабря.

495. Непорожній П. С. Потужні гідроелектростанції та їх роль в електрифікації Української РСР / П. С. Непорожній. – К. : Т-во поширення політич. і наук. знань УРСР, 1958. – 347 с.

496. Никольский В. Л. Посевы дуба гнездовым способом в степной и лесостепной зонах / В. Л. Никольский // Лесное хозяйство. – 1950. – № 3. – С. 73 – 75.

497. Особистості. Павло Андрійович Костичев [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://histpol.narod.ru/person/pers-11/pers11-195.htm. Назва з екрана.

498. Павлов А. Н. Гнездовые посевы дуба в Киевской области / А. Н. Павлов // Лес и степ. – 1951. – № 4. – С. 15 – 20.

499. Пагіря А. В. Історіографія проблеми діяльності інтелігенції Української РСР у сфері охорони навколишнього природного середовища у другій половині 1940-х – середині 1980-х рр. / А. В. Пагіря // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 39. – С. 269 – 275.

500. Палладін О.В. Вчені України – сталінським будовам на Дніпрі / О. В. Палладін // Червоне Запоріжжя. – 1952. – 24 травня.

501. Паньків З. П. Земельні ресурси / З. П. Паньків. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 272 с.

502. Петров Т. К. Великий сталинский план преобразования природы в действии / Т. К. Петров // Наука и жизнь. – 1950. – № 6. – С. 1 – 8.

503. Першин П. М. Великі будови комунізму і розвиток продуктивних сил СРСР / Першин П. М. – К. : Вид-во АН УРСР, 1951. – 145 с.

504. Пилипенко О. І. Лісові меліорації / О. І. Пилипенко, В. Ю. Юхновський, С.М. Дударець та ін. – К. : Аграрна освіта, 2010. – 283 с.

505. Пилова буря [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki. Назва з екрана.

506. Повышение качества оросительной воды. – М. : Агропромиздат, 1990. – 192 с.

507. Поліщук В. Екологічні наслідки тоталітаризму в Україні: що робити / В. Поліщук, В. Багнюк // Визвольний шлях. – 1998 (грудень). – С. 1603 – 1609.

508. Потужність електростанцій та виробництво електроенергії [Електронний ресурс]. Режим доступу: https: //ukrstat.org/uk/.../pr/.../ele_ve_11u.html. Назва з екрана.

509. Приймаченко А. Д. Фитопланктон и первичная продукция Днепра и Днепровских водохранилищ / А. Д. Приймаченко. – К. : Наук. думка, 1961. – 276 с.

510. Природа работает на большевиков [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ecoethics.ru/old/b37/03010.html. Назва з екрана.

511. Проценко Д. Й. Охорона природи – всенародна справа / Д. Й. Проценко //Український історичний журнал. – 1986. – № 3. – С. 25 – 33.

512. 55 років на сторожі Канівських лісів // Офіційний сайт Черкаського обласного управління лісового та мисливського господарства [Електронний ресурс]. Режим доступу: https: // lis-ck.gov.ua/news/show/id/4662. Назва з екрана.

513. Рекомендації щодо поліпшення екологічного стану прибережних територій дніпровських водосховищ / Дубняк С. А., Сакевич А. М., Тімченко В. М. та ін. – К. : КСП, 1999. – 182 с.

514. Розанов Н. П. Гидротехнические сооружения / Н. П. Розанов, Я. В. Бочкарёв, В. С. Лапшенков и др. – М. : Агропромиздат, 1985. – 432 с.

515. «Русский лес» Леонида Леонова: талантливый трюк, или гениальная случайность? [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ecoethics.ru/old/b61/49.html. Назва з екрана.

516. Савчук Д. Екологічні та економічні аспекти функціонування Дніпровських водосховищ / Д. Савчук // Екологічний вісник. – 2003. – № 5 – 6. – С. 24 – 26.

517. Салгирська зрошувальна система [Електронний ресурс]. Режим доступу: https: //uk.wikipedia.org/.../Салгирська зрошувальна. Назва з екрана.

518. Самойлов А. Дивна синьо-зелена / А. Самойлов // Зоря комунізму. – 3 березня. – 1973. – С. 4.

519. Семещук В.М. Історія осушення земель Волинської області у другій половині XX ст. / В. М. Семещук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. – Вип. 7. – Луцьк : Вежа, 2002. – С. 98 – 105.

520. Семещук В. М. Історія осушення земель Рівненської області у другій половині XX ст. / В. М. Семещук // Наукові записики Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. – Тернопіль : Літопис, 2003.– С. 147 – 150.

521. Семещук В. М. Розвиток меліоративних робіт на Волині в останній чверті XIX – XX столітті : історіографія проблеми / В. М. Семещук // Збірник навчально-методичних матеріалів і статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. – Вип. 8. – Луцьк : Вежа, 2003. – С. 53 – 58.

522. Сирота А. Що ж усе-таки буде з Дніпром? / А. Сирота // Урядовий кур'єр. – 1992. – 23 жовтня.

523. Слипченко П.С. Опыт поточного строительства канала Днепр – Кривой Рог / П. С. Слипченко, Г. Б. Бочарников, Б. И. Рутковский и др. – К. : Госизд-во лит-ры по строит. и архитект. УССР, 1962. – 47 с.

524. Сліпченко П. С. Будівництво і використання колгоспних водойм / П. С. Сліпченко. – К. : Держсільгоспвидав УРСР, 1952. – 160 с.

525. Сліпченко П. С. Величні будови сталінської епохи на Дніпрі: Стенограма публічної лекції / П. С. Сліпченко. – К., 1951. – 51 с.

526. Слюсар І. Т. Історія розвитку осушувальних меліорацій в Україні / І. Т. Слюсар // Землеробство : міжвідомчий тематичний науковий збірник. – 2012. – Вип. 84. – С. 3 – 10.

527. Слюсар І. Т. Корми з осушеного гектара / І. Т. Слюсар, М. І. Штакал, М. К. Царенко. – К. : Аграрна наука, 1998. – 165 с.

528. Слюсар І. Т. Система землеробства на осушуваних ґрунтах гумідної зони України: проблеми, шляхи вирішення / І. Т. Слюсар //

Меліорація і водне господарство: міжвідомчий тематичний науковий збірник. – К. : Аграрна наука, 2005. – Вип. 92. – С. 95 – 100.

529. Смирнов Л. А. Некоторые итоги и выводы по полезащитному лесоразведению за истекшие пять лет / Л. А. Смирнов, В. Я. Колданов // Ботанический журнал. – 1954. – Т. 39. – № 4. – С. 609 – 611.

530. Соколов Д. Ф. Влияние лесной растительности на состав гумуса почв различных природных зон / Д. Ф. Соколов. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 184 с.

531. Солдатов А. Г. Некоторые вопросы развития лесного хозяйства Украинской ССР / А. Г. Солдатов, С. Е. Тюков. – К. : Изд-во Укр. акад. сельскохозяйств. наук, 1960. – 135 с.

532. Соловьев Н. Е. Влияние лесных полос на почвообразовательный процесс и плодородие степных почв / Н. Е. Соловьев. – М. : Моск. ун-т, 1967. – 291 с.

533. Стадник А.П. Агроэкономическая эффективность дубовых и березовых полезащитных лесных полос в Степи / А. П. Стадник // Лесоводство и агролесомелиорация. – К. : Урожай, 1982. – Вып. 63. – С. 65 – 68.

534. Стадник А. П. Пути повышения эффективности полезащитного лесоразведения в Северной Степи Правобережной Украины / А. П. Стадник // Лесное хозяйство. – М., 1984. – № 9. – С. 46 – 48.

535. Сталинский план преобразования природы [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/.Назва з екрана.

536. Сукачёв В.Н. Великий Сталинский план преобразования природы степных и лесостепных районов нашей страны / В. Н. Сукачёв // Вопросы географии. Сб. девятнадцатый. 1950. Преобразование природы и хозяйства Союза ССР. – М. : Географгиз, 1950. – С. 5 – 22.

537. Сукачёв В. Н. О соотношении понятий «географический ландшафт» и «биогеоценоз» / В. Н. Сукачёв // Вопросы географии. – М. : Географгиз, 1949. – Вып. 16. – С. 45 – 60.

538. Сумський Л. М. Величні будови комунізму / Л. М. Сумський. – К. : Радянська школа, 1951. – 72 с.

539. Усе що треба знати про українські ГЕС // Тиждень. – 2009. – 28 серпня. – № 35 (96).

540. Тимирязев К. А. Борьба растения с засухой. Публичная лекция, читанная в Москве 26 марта 1892 г. / К.А. Тимирязев [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //kurdyumov.ru/knigi /plodorodie /temiriazev /temir01.php. Назва з екрана.

541. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 : монографія / С. М. Тимченко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995. – 141 с.

542. Ткач Л. І. Оптимізація полезахисних лісових насаджень на звичайних чорноземах в Україні / Л. І. Ткач, А. П. Стадник // Науковий вісник Національного агарного університету. – К., 2001. – Вип. № 39. – С. 194 – 201.

543. Ткаченко М. Е. Советский Союз – родина степного лесоразведения / М. Е. Ткаченко // Лес и степь. – 1950. – № 2. – С. 21 – 28.

544. Трегобчук В. М. Регіональна екологічна політика та механізми її реалізації в нових умовах господарювання / В. М. Трегобчук, Г. Д. Гуцуляк, В. П. Прадун // Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку регіонів і механізми їх вирішення : доповіді учасників IX українсько-польського наукового семінару семінару. Умань, 25 – 30 вересня. – Умань, 1999. – С. 58 – 80.

545. Трегобчук В. Регіональні аспекти екологічної політики у сфері аграрного природокористування і охорони навколишнього середовища / В.М. Трегобчук // Економіка України. – 1999. – № 12. – С. 38 – 47.

546. Третяк А. М. Історія земельних відносин та землеустрою в Україні : монографія / А. М. Третяк. – К. : Аграрна наука, 2002. – 280 с.

547. Трибунская В. М. Экономическая эффективность защитных лесных насаждений в системе охраны почв от эрозий / В. М. Трибунская . – М. : Агропромиздат, 1990. – 174 с.

548. Тюленев Н. История возникновения, задачи, программа и первые достижения Рудня-Радовельской болотной опытной станции. – Изд. Коростенск. окр. зем. отдела, 1926 / Н. Тюленев. – Вып. первый. – 65 с.

549. Тюленєв М. О. Сіяні луки та пасовища на осушених торфових грунтах / М. О. Тюленєв. – К. : АН УРСР, 1953. – 76 с.

550. Тюрин А.В. Очерки о лесоустройстве / А. В. Тюрин // Лесное хозяйство. – 1963. – № 10. – С. 78 – 83.

551. Тютюнник А. Потайні шляхи підземних вод / А. Тютюнник // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 129 – 136.

552. Український науково-дослідний інститут лісового господарства та агролісомеліорації ім. Г. М. Висоцького [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //www.uriffm.org.ua/. Назва з екрана.

553. Файбишенко Б. А. Водно-солевой режим грунтов при орошений / Б. А. Файбишенко. – М. : Агропромиздат, 1986. – 304 с.

554. Федоренко А. П. Природа і хімія / А. П. Федоренко. – К. : Урожай, 1970. – 44 с.

555. Филипчук Г. «Погосподарювали». Настав час одуматися / Г. Филипчук // Голос України. – 1995. – 4 жовтня.

556. Філонова Н. В. Екологічна роль та значення лісонасаджень в складі сучасної території Новоодеського району / Н. В. Філонова, І. В. Наконечний // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського : збірник наукових праць / [редкол. : Будак В. Д. (голов. ред.) та ін.]. Серія «Біологічні науки». – Миколаїв : МНУ, 2014. – Вип. 6.2. – С. 74 – 78.

557. Харитонович Ф. Н. Способы создания защитных лесных полос / Ф. Н. Харитонович. – М.-Л. : Гослесбумиздат, 1949. – С. 56 – 58.

558. Харченко Н. Ф. Защитные лесонасаждения в совхозах Украины / Н. Ф. Харченко // Лес и степь – 1951. – № 4. – С. 55 – 57.

559. Хвесик М.А. Екологічні проблеми басейну р. Дніпро та шляхи їх вирішення / М. А. Хвесик // Екологія і природокористування. – 2013. – Вип. 17. – С. 68 – 74.

560. Хвесик М. А. Екологічна криза в Україні: соціально-економічні наслідки та шляхи їх подолання / М. А. Хвесик // Економіка України. – 2014. – № 1. – С. 74 – 86.

561. Хмара И. А. Краткие итоги работы Сарненской научно-исследовательской станции по освоению болот Полесской зоны УССР / И. А. Хмара. – К. : Урожай, 1965. – С. 3 – 10.

562. Худяк Р. А. Охрана окружающей среды – составная часть социально-экономической стратегии партии / Р.А. Худяк // Курсом коммунистического созидания: социально-экономическое и духовное развитие Украинской ССР в условиях зрелого социализма. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 179 – 190.

563. Худяк Р. А. Вклад трудящих Української РСР в охорону навколишнього середовища / Р. А. Худяк // Український історичний журнал. – 1985. – № 1. – С. 16 – 20.

564. Цееб Я. Я. Биологические ресурсы днепровских водохранилищ / Я. Я. Цееб // Природа. – 1973. – № 4. – С. 28 – 37.

565. Цееб Я. Я. Зоопланктон // Каховское водохранилище : сборник. – К. : Наукова думка, 1964. – С.65 – 66.

566. Цееб Я. Я. Закономерности изменений гидробиологического режима р. Днепр при зарегулировании стока и их влияние на биологию рыб и санитарное состояние водохранилищ / Я. Я. Цееб, А. М. Алмазов,

В. И. Владимиров // Гидробиологический журнал. – 1966. – Т.2. – № 3. – С. 3 – 18.

567. Цееб Я.Я. Изменения гидробиологического режима рек, вызываемые созданием водохранилищ гидроэлектростанций (на примере Днепровского каскада) / Я. Я. Цееб // Проблемы гидоробиологии и альгологии. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 73 – 85.

568. Цымек А.А. Лесное хозяйство СССР за 50 лет (1917 – 1967 гг.) / А.А. Цымек. – М. : Лесная промышленность, 1967. – 312 с.

569. Чекрізов І. О. Історичний аспект розвитку основного обробітку ґрунту на Полтавщині // Автореф. дис. ... канд. сільгосп. наук : 06.04.01 / І. О. Чекрізов; Ін-т землеробства УААН. – К., 2005. – 19 с.

570. Чекрізов І. О. Обробіток ґрунту в травопільній системі землеробства академіка В. Р. Вільямса / І. О. Чекрізов // Вісник ХНАУ. Серія «Рослинництво, селекція і насінництво, овочівництво». – 2002. – № 6. – С. 243 – 347.

571. Черкасова М. Гидрогигантомания: кому она нужна? / М. Черкасова // Знание – сила. – 1989. – № 2. – С. 51 – 55.

572. Черкасщина заповедная. Путеводитель. – Днепропетровск : Проминь, 1977. – 71 с.

573. Чигирик Н. В. З історії переселення сіл Чигиринщини з чаші Кременчуцького водоймища / Н. В. Чигирик // Збірка праць Олександрівського краєзнавчого музею. – Олександрівка, 2008. – С. 29 – 37.

574. Чигирик Н. В. З історії Тясминської науково-експерементальної бази Інституту гідробіології АН УРСР / Н. В. Чигирик // Черкащина в контексті сторії України : матеріали Сьомої науково-краєзнавчої конференції «Черкащина в контексті історії України», присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та 60-річчю утворення Черкаської області. – Ч. 2. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2014. – С. 180 – 185.

575. Чубатий О. В. Захисна роль Карпатських лісів / О. В. Чубатий. – Ужгород : Карпати, 1968. – 136 с.

576. Шапар А. Дніпро сьогодні: тільки стогне, але вже не реве / А. Шапар // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 24. – 1 липня.

577. Шапар А. Г. Еколого-економічні проблеми переводу екосистеми річки Дніпро до режиму сталого функціонування / А. Г. Шапар, О.О. Скрипник, С. М. Сметана // Екологія і природокористування. – 2011. – Вип. 14. – С. 26 – 48.

578. Шапар А. Г. Систематизація задач наукового забезпечення переводу території басейну р. Дніпро до сталого функціонування та обґрунтування підходів до їх вирішення. / А. Г. Шапар, О. О. Скрипник, С. М. Сметана // Екологія і природокористування. – 2012. – Вип. 15. – С. 12 – 21.

579. Шапар А. Г. Можливі технічні рішення для повернення техноекосистеми р. Дніпро до природного стану / А. Г. Шапар, О.О. Скрипник, Д.В. Чілій // Екологія і природокористування : збірник наукових праць Інституту природокористування та екології НАН України. – 2013. – Вип. 16. – С. 83 – 91.

580. Шаповал Ю. Голод 1946 – 1947 років в Росії та в Україні: потреба порівняльного аналізу / Ю. І. Шаповал // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : Збірник статей. – К., 2008. – Вип. 13. – С. 29 – 41.

581. Шаповал Ю. І. Каганович Лазар Мойсейович / Ю. І. Шаповал // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4. – С. 14 – 15.

582. Швец И. Ученые Советской Украины – великим стройкам / И. Швец // Правда Украины. – 1952. – 6 августа.

583. Шевченко М. В. «Великий Дніпро» 30-х років ХХ ст. очима економіста (мандрівні записки академіка К. Г. Воблого) / М. В. Шевченко // Історія та культура Придніпров’я : науковий щорічник. – Дніпропетровськ : НГУ, 2011. – Вип. 8. – С. 224 – 229.

584. Шевченко Я. О. Розвиток електроенергетики Української РСР / Я. О. Шевченко. – К., 1958. – 40 с.

585. Шемшученко Ю. С. З історії охорони природи на Україні / Ю. С. Шемшученко // Український історичний журнал. – 1976. – № 6. – С. 80 – 84.

586. Шенников А. П. Пути увеличения кормовых ресурсов животноводства на берегах водохранилищ / А. П. Шенников // Природа. – 1954. – № 5. – С. 52 – 56.

587. Шибко В. Я. Екологія і політика / В. Я. Шибко. – К. : Либідь, 1991. – 136 с.

588. Шилин М. Б. Оценка гибели планктона на ГЭС Днепровского каскада и влияние этого фактора на качество водной среды / М. Б. Шилин // Отчет. – СПб., 1992. – 21 с.

589. Шовгенів І. Водяне господарство на Україні / І. Шовгенів. – Прага : Нова Україна, 1923. – 16 с.

590. Шовгенів І. Водне господарство в басейні р. Дніпро на Україні / І. Шовгенів. – Варшава, 1934. – 57 с.

591. Шовгенів І. Водне господарство на українських землях в Європі / І. Шовгенів. – Варшава, 1941. – 97 с.

592. Щербаков А.П. Русский чернозем – 100 лет после Докучаева / А. П. Щербаков, Г. В. Добровольский и др. – М. : Наука, 1983. – 304 с.

593. Шульга А. Море чи людське горе? / А. Шульга // Вісті (газета Нововоронцовської районної ради депутатів трудящих Херсонської області і трудового колективу редакції). – 1996. – 3 лютого.

594. Эйтинген Г. Р. Лесные полосы в борьбе за урожай / Г. Р. Эйтинген // Наука и жизнь.1949. – № 3. – С. 9 – 10.

595. Экологическая ситуация на Украине и ее мониторинг: анализ и перспективы : метод. рекоменд. / подгот. А. В. Примаком. – К. : Общ-во «Знание» УССР, 1990. – 44 с.

596. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. – М. : Локид-Пресс, 2003. – 880 с.

597. Яковенко Ю. П. Ірпінська осушувально-зволожувальна система / Ю.П. Яковенко // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. – К. : Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 192.

598. Якубов Т. Я. Облеснение и закрепление песков / Т. Я. Якубов // Наука и жизнь. – 1949. – № 5. – С. 13 – 14.

599. Янголь А. М. Двустороннее регулирование влажности почвы при осушении / А. М. Янголь. – М. : Колос, 1970. – 130 с.

600. Яцик А. В. До питання щодо спуску Київського водосховища / А. В. Яцик, Є. О. Яковлєв, В. О. Осадчук ; за ред. А. В. Яцика. – К. : Оріяни, 2002. – 52 с.

601. Яцык А. В. К вопросу о спуске Киевского водохранилища / А.В. Яцык // Геофизический журнал. – 2003. – 25(3). – С. 61 – 66.

602. Яцик А. В. Екологічна безпека в Україні / А. В. Яцик. – К. : Генеза, 2001. – 216 с.